

Culemborg

beeld van een stad

P. J. W. BELTJES EN P. W. SCHIPPER

UITGEVER: G. J. L. KOOLHOF, CULEMBORG

© by the publisher, Culemborg, The Netherlands, 1988

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Beltjes, P. J. W.

Culemborg: beeld van een stad / P. J. W. Beltjes en
P. W. Schipper. – Culemborg: Koolhof. – Ill., foto's, tek.
Uitg. onder auspiciën van de oudheidkundige vereniging
Genootschap A. W. K. Voet van Oudheusden te Culemborg. – Met lit. opg., reg.

ISBN 90-9002511-1 geb.

SISO geld 938.1 UDC 949.2+4100(084.11)

Trefw.: Culemborg in de tekenkunst; geschiedenis /
Culemborg in de schilderkunst; geschiedenis.

Dit boek is tot stand gekomen onder auspiciën van de
oudheidkundige vereniging *Genootschap A. W. K. Voet van
Oudheusden* te Culemborg, met geldelijke steun van:

- Anjerfonds Gelderland, Arnhem;
- M. A. O. C. gravin van Bylandt Stichting,
's-Gravenhage;
- Gemeente Culemborg;
- K. F. Hein-Stichting, Utrecht;
- Stichting Fonds A. H. Martens van Sevenhoven,
Arnhem;
- WANG Nederland bv, Culemborg;
- Stichting Comité voor de Zomerpostzegels, Utrecht.

Ten geleide

'Na twee uren rijdens bereikte ik, onder begunstiging eener regenbui, het stadje Culemborg. Ik had er weinig opinie van, en ik moet bekennen dat het mij niet meegevallen is (...) zoodat het voortdurend verblijf er weinig aantrekkelijks moet hebben.'

Aldus de mening van een anoniem reiziger in oktober 1845.

Gelukkig heeft Culemborg in de loop der eeuwen ook bezoekers binnen de poorten gehad die een gunstiger beeld van de stad schetsten. Sterker nog: die speciaal naar Culemborg kwamen om het stedschoon in potlood, pen, aquarel of olieverf vast te leggen. Aan deze kunstenaars is het te danken dat een *beeld van een stad* voor het nageslacht werd vastgelegd.

Aan de beide auteurs van dit boek is het te danken dat u vanuit uw stoel van historisch Culemborg kunt genieten. Maar als u de auteurs en kunstenaars 'op de voet volgt', door de wandeling te maken die zij maakten, dan kunt u ook vandaag de dag nog genieten van monumentale gebouwen als het stadhuis, het Elisabeth Weeshuis en de Barbarakerk. En wat te denken van historische landschappen als de Vier Dreven, de Plantage en het Rondeel?!

Het boek laat echter ook zien dat er waardevolle elementen uit het stadsbeeld zijn verdwenen, zoals het imposante kasteelcomplex en, op één na, alle stadspoorten. Gelukkig is de gemeente Culemborg tegenwoordig overtuigd van het belang om op zorgvuldige wijze met het verleden, en de restanten uit die tijd, om te gaan. Culemborg heeft niet voor niets de status van beschermd stadsgezicht.

Culemborg, beeld van een stad is een waardevol boek door de vele gevarieerde afbeeldingen, óók van minder bekende 'gezichten' als de Kromme Elleboogsteeg en het Koestraatje. De boeiende wijze waarop de auteurs aspecten van de geschiedenis van Culemborg beschrijven, maakt dit boek nog eens extra de moeite waard.

M. J. E. M. Jager
burgemeester van Culemborg

Verantwoording

Dit boek laat u zien, met begeleidende teksten, hoe tal van tekenaars en schilders Culemborg zagen; of *Kuilenburg*, zoals de stad vanaf circa 1600 in 'fatsoenlijk' spraakgebruik heet.

Behalve de vertrouwde afbeeldingen bevat het boek veel onbekend werk, met als meest opmerkelijke het sfeervolle schilderij 'Culemborg, over de Lek gezien', van *Johan Conrad Greive* (afb. 30), dat tot dusver voor een gezicht op Dordrecht doorging! De overvloed van de her en der verzamelde afbeeldingen noopte tot een keuze en ook tekstueel was beperking geboden. Alleen wanneer het nieuwe vondsten betrof, is de tekst uitvoeriger uitgevallen. Veel moest echter onverklaard blijven en er is dan ook stof te over voor latere schrijvers.

Wij hebben ons in de eerste plaats – zo nodig met aanvulling en verbetering – gebaseerd op de bekende publikaties van *Voet*, *Kalkhoven*, *Sillevis/Beltjes*, *O.J. de Jong* en *De Beaufort/Van den Berg*, meestal zonder verwijzing met noten. Verder is, mét verwijzing, geput uit andere bronnen.

Het behandelde gebied is in het algemeen beperkt gehouden tot Culemborg binnen zijn grachten en singels, en de historische wand-

lingen boven de stad. Uitzondering hierop vormen enige objecten daarbuiten die ooit met pen of penseel zijn vastgelegd, zoals de kapel van Goilberdingen, de situatie bij 't Spoel en de indrukwekkende spoorbrug.

Bij het samenstellen van dit boek is van vele zijden veel steun ondervonden. Zo kon, behalve uit die van het Museum Elisabeth Weeshuis (MEW), geput worden uit de collecties van tal van andere musea en instellingen. Veel dank is ook verschuldigd aan particulieren – te veel om hier op te noemen – die op onbaatzuchtige wijze afbeeldingen ter beschikking stelden of behulpzaam waren bij het opsporen daarvan. Als verpersoonlijking van hen zij genoemd de heer *H. C. de Bruijn* te Deventer. Evenmin mag de naam van *ing. J. van Wijk* te Tiel hier ontbreken, die het overgrote deel van de reproductiefotografie voor zijn rekening heeft genomen. Uitermate veel dank is verschuldigd aan de subsidiënten, door wier royale bijdragen de uitgave in deze vorm mogelijk werd.

Najaar 1988

P. J. W. Beltjes
P. W. Schipper

Inhoud

I	Het ontstaan van de stad 9
P.J.W. Beltjes	vii	Langs poorten en wallen 160
P. W. Schipper
ii	Gezichten op de stad 33
P. W. Schipper	viii	De wandelingen boven de stad 183
P. J. W. Beltjes
iii	Wandelingen door de stad 69
P. J. W. Beltjes	ix	De spoorbrug 190
G. J. L. Koolhof
iv	Het kasteel 117
P. J. W. Beltjes	x	Watervloeden 198
G. J. L. Koolhof en P. W. Schipper
v	Het stadhuis 129
P. J. W. Beltjes		Heren en graven van Culemborg 206
Gebruikte afkortingen 207
Geraadpleegde literatuur 208
Register 218
vi	De Sint-Barbarakerk 141
P. J. W. Beltjes		

1 Het ontstaan van de stad

STAD BIJ EEN KASTEEL?

'...sijn vader ende sine auder vader, die die stat van Culemborch ghemaect hebben...'; aldus *Hubrecht Schenk van Culenborch* in een bericht uit 1343 aan de hertog van Gelre.¹ Zijn vader was de bekende Johan van Bosinchem knape, die de poorters te Culemborg op Sinterklaasdag van 1318 vrijheden had verleend; zijn 'auder vader' (grootvader) Hubrecht van Bosinchem, die evenals zijn vader en grootvader het hofambt van schenker van de bisschop van Utrecht had bekleed.²

Deze Hubrecht had in 1281 bij een ruil met de proost en het kapittel van Oudmunster te Utrecht de vrije eigendom verworven van de hoeve gelegen 'in Kulenburg' waarop zijn kasteel gebouwd was.³ Nog in hetzelfde jaar verkocht hij het aan de graaf van Gelre, van wie hij het in leen terugontving.⁴

De graaf voerde toen een naar het westen gerichte expansiepolitiek tegen de afbrokkende macht van de bisschop van Utrecht. Ook de sloten Hagestein en Vianen (dat eveneens van de Bosinchems was) waren hem in leen opgedragen.⁵ Omgekeerd zochten deze kleine heren bij hun pogingen zich aan het ge-

zag van de bisschop te ontworstelen, steun bij Gelre.

Als vazal van graaf Reinald streed Hubrecht in 1288 mee in de voor de Limburgse Successie-oorlog zo beslissende slag bij Woeringen. Hij werd daarbij, samen met de graaf en enige andere Gelderse vazallen, gevangen genomen...⁶

De meeste schrijvers, zowel oudere als recente, zijn het erover eens dat – gezien de bewoordingen van de oorkonden uit 1281 – het Hubrechts vader, die eveneens Hubrecht heette, is geweest, die het kasteel heeft gebouwd.⁷ Dit komt wonderwel overeen met hetgeen wij in kronieken hierover lezen, zoals in die van *Sweder van Culenborch*, en ook bij een andere, anonieme kroniekschrijver.⁸ Sprekend over Hubrecht sr., die in 1271 overleed, zegt de laatste onder meer: 'hij heeft (...) een schoon slot doen setten aan de westzijde van de stadt aen de wech nae Goelberdingen toe (...) anno 1249.' Of Culemborg toen reeds als stad bestond, is echter zeer de vraag.

De grens met Goilberdingen, dat pas in 1333 aan de heer van Culemborg kwam,⁹ lag langs de Groeneweg, die van de Lekdijk naar de Rietveldseweg liep. Wij kennen deze Groene-

1 L. J. Hansen, De Ronde Haven en de Goilberdingerpoort, ca. 1844. Tekening, pen en penseel in grijs, 22,5 × 28. MEW.

weg – althans een gedeelte ervan – als de Gelddijk, zo genoemd naar een muntvondst die daar in 1755 is gedaan.¹⁰

In 1508 nu vond men binnendijks vóór de Goilberdingerpoort ‘een hoifke, geheiten die Liesdel’, dat in hetzelfde jaar door de heer van Culemborg in leen werd gegeven. In een latere leenakte, uit 1659, heet dit perceel ‘De Del buyten de Goilberdingerpoorte metten heuvel genaemt Warenbout-boomgaert’.¹¹ De ‘heuvel’ wijst op een oude kasteelplaats, de ‘del’ (laagte) op een gracht. Ook aan Voet was de ligging bekend; wanneer hij vertelt van de bouw van ‘een Kasteel aen de westzijde der Stadt benedendyks, daer men na Golberdingen gaet’, zegt hij: ‘zijnde de plaets buiten en benevens de Stads Cingel, alwaer het gestaen heeft, als nu een boomgaerd’.¹²

Buitendijks vindt men daar, zoals bekend, de Ronde Haven (afb. 1). Bij de aanleg hiervan, in de jaren 1609/10, heeft men kennelijk gebruik gemaakt van een wiel, dat ontstaan moet zijn bij een doorbraak van de Lekdijk vóór het midden van de dertiende eeuw. Deze kolk wordt in 1533 uitdrukkelijk als ‘waye’ aangeduid¹³, waarvoor men in de Middeleeuwen in deze streek ook wel ‘cule’ zei. Vergelijk de Hoolcule, nu de Hoge Kuil geheiten, aan de Achterweg, die tot in het begin van de zestiende eeuw nog Lekdijk was. Vandaar ook de naam Kulenburg.

Uit de bewoordingen van de akten uit 1281

kan men ook opmaken dat de naam Kulenburg ouder was dan het kasteel. *Ofer* had daar voordien een (houten?) versterking gestaan of – gelijk *Den Hoed* veronderstelde¹⁴ – er lag op de plaats van de oude stad, met de Markt als zwaartepunt, reeds een nederzetting die Kulenburg heette (op dit raadsel zal nader worden ingegaan).

Het kasteel moet niet onbelangrijk zijn geweest; immers, in een akte uit 1341 wordt het omschreven als het ‘huus te Culenborch mit sinen graften, mit sinen voorburch’.¹⁵

Volgens het bericht van zijn kleinzoon uit 1343 zou dus Hubrecht Schenk van Bosinchem de stad hebben aangelegd, en wel – naar wij zagen – op een terrein dat even oostelijk van zijn kasteel was gelegen. Hoewel in 1343 sprake was van ‘die stat van Culenborch’ werd deze in het begin van de veertiende eeuw nog ‘poort’ genoemd. Met dit Middeleeuwse woord, dat afgeleid is van het Latijnse ‘portus’ (haven of havenplaats) placht men in die tijd een versterkte plaats zonder stadsrecht aan te duiden; later werd het ook wel voor een stad gebruikt (vergelijk: de Nieuwpoort).

Gelet op het ruime marktplein hier, kan men zich niet onttrekken aan de gedachte dat de marktfunctie een belangrijke rol moet hebben gespeeld bij de aanleg van de ‘poort’, en wellicht eraan is voorafgegaan. Onwillekeurig

dringt zich dan ook een vergelijking op met Vianen.¹⁶ Dit stadje is genoemd naar het kasteel van die naam, dat in het midden van de dertiende eeuw was gebouwd door een voorvader van Hubrecht Schenk. Een oom van deze laatste, Zweder van Bosinchem, verkreeg in 1271 van de bisschop van Utrecht het recht bij dit kasteel tweemaal per jaar markt te houden. Veel later is daar de stad Vianen ontstaan.

De Bosinchems, dienstlieden van de bisschop van Utrecht en kennelijk afkomstig van de Hof te Beusichem – waar zij ondervoogden van het kapittel van Sint-Jan te Utrecht geweest moeten zijn – hadden ten zuiden van de Lek naast hier en daar rechtsmacht, aanzienlijk land- en tiendenbezit verworven.¹⁷ Ook hadden zij zich beijverd de afwatering van het gebied te verbeteren. De mogelijkheid om markt te houden, in het bijzonder in de nabijheid van de rivier, was dan ook van groot belang, zowel bij het slot Vianen als bij dat te Culemborg.

Anders dan Vianen, dat een rechtlijnig stratenpatroon bezit, vertoont de kern van Culemborg een gevorkte wegenstructuur, die weer in het verlengde ligt van de in een flauwe boog verlopende Zandstraat. Hieruit mag men opmaken dat zowel de kern van Lanxmeer als die van de oude stad van Culemborg zijn aangelegd op de stroomrug van een reeds lang verlande natuurlijke waterloop. Deze,

komende uit het zuidoosten, zal in het noorden in de Lek hebben uitgemond. Als reststroompje hiervan kennen wij nog de Meer (de gebruikelijke benaming hiervoor). Ook de reeks waterputten in de hoofdader van de huidige stad wijst op een oude waterloop. Later, toen het bodempeil van het kommengebied daalde, is de Meer in zuidoostelijke richting gaan stromen.

De verlanding van het noordelijke deel van deze rivierloop moet lang vóór 1300 – waarschijnlijk reeds eeuwen eerder – hebben plaatsgevonden. Uit 1317 dateert immers een akte¹⁸ waarin sprake is van een 'waterken' dat even zuidelijk van de gracht van de 'porte tot Culenborch' van Redichem in de 'kerkgrave van Lanxmere' kwam lopen, en van de zuidwesthoek hiervan 'tot Parys waert' stroomde. Het doorsneed dus de eerder genoemde oude stroomrug. Door de bedding van de latere Duikersloot in de Nieuwstad en die van de Prijsse Wetering ging het onder de naam van Redichem(mer)¹⁹ langs de reeds eeuwen verlande Schoonrewoerdse stroomrug²⁰ (zie pag. 14) en vervolgens in westelijke richting verder. Bij de bespreking van het ontstaan van de Nieuwpoort zal op de Redichemmer nader worden ingegaan.

Dorpen met een langgerekt gevorkt wegenselsel, bestaande uit een voor- en achterstraat, komen in het rivierengebied vrij veel

voor. Uit de omgeving van Culemborg noemen wij Zoelen, Asch, Zoelmond en Beusichem. Ook langs de Linge worden ze wel gevonden. Volgens *Den Uyl*,²¹ die de dorpen onderzocht, zouden deze in het algemeen gevormd zijn van de achtste tot de tiende eeuw, dus vóór de grootscheepse ontginningen. *Renes*²² nu veronderstelt dat de pre-stedelijke kern van Culemborg het vroegere dorp Redichem is geweest, en hiervoor is wel iets te zeggen. Ook herinnert hij eraan dat de dorpen met de uitgang -heem, zoals Beusichem en Redichem, in het algemeen dateren uit de vijfde tot de tiende eeuw. De blok-vormige percelen van een groot gedeelte van Redichem wijzen er ook op dat deze ouder moeten zijn dan de ontginningen met de lang-gerekte hoevenverkaveling, die omstreeks het jaar 1000 in zwang kwamen.

Hiermede komen wij midden in de problematiek rond de voorgeschiedenis van Culemborg en omgeving, een problematiek waarin zich reeds meerdere schrijvers verdiept hebben, echter zonder een aanvaardbare verklaring te geven.²³ Wil men komen tot een verantwoorde geschiedenis van het ontstaan van Culemborg en het gebied waarin het gelegen is, dan is het samenstellen van een historisch kadaster daarvan – hoe tijdrovend dit ook moge zijn – een eerste vereiste. Daarnaast zullen archeologische, bodemkundige, cartografische en taalkundige gegevens, alsmede die

uit archivalische en historische bronnen, geordend dienen te worden. Bij dit alles is een grote plaatselijke kennis onontbeerlijk. Met behulp van de dan verkregen stukjes is de legkaart mogelijk samen te stellen. Men houde daarbij wel voor ogen dat het hier gaat om een tijdvak van vele eeuwen.

Een sluitend betoog mag men op deze plaats derhalve niet verwachten. Wel willen wij, zoals ook hiervoor is gedaan, op enige punten uit de ontwikkeling wijzen. Tevens zal getracht worden, aan de hand van de thans beschikbare gegevens en literatuur, in het kort en zeer globaal iets van de voorgeschiedenis van Culemborg te schetsen, met nadruk op hetgeen thans nog in het terrein zichtbaar is.

Lang voor de aanleg van de rivierdijken hebben in deze streek de kronkelende armen van de Rijn met hun strangen en dwarsverbindingen vrijelijk zeewaarts gestroomd.²⁴ De riviertakken wierpen uiteraard oeverwallen op, die echter werden uitgeschuurd of doorbroken, waardoor de beddingen zich verlegden. De oeverwallen vormden stroomruggen, die soms weer verlandden. Tussen deze ruggen vond men uitgestrekte moerasbossen. De Biesbosch geeft ons nog enigermate een beeld hoe het landschap er hier vroeger kan hebben uitgezien.

Culemborg ligt, zoals wij reeds zagen, ook op zo'n verlande stroomrug en tevens op de

zuidelijke oeverwal van de Lek. Bovendien begint aan de zuidkant van de Oude Stad een reeds 4000 jaar geleden verlande stroomrug, die in zuidwestelijke richting gaat, de zogenaamde Schoonrewoerdse stroomrug.²⁵ Het beloop van de Rietveldse Wetering en Rietveldseweg werden er door bepaald.

Bewoning was oorspronkelijk slechts mogelijk op de oeverwallen en stroomruggen, en daar vestigden zich dan ook reeds vroeg mensen. Zo zijn er (in 1966) bij de boerderij de Heuvel aan de Rietveldseweg, onder een dik kleipakket grondsporen gevonden²⁶ van een drieschepige boerderij van acht bij ruim twintig meter en van bijbehorende voorraadschuurtjes, alles uit de IJzertijd (700 voor Christus tot het begin van onze jaartelling). De boerderij bleek gebouwd te zijn aan een doorbraakgeul in de stroomrug. Ook werden daar vondsten gedaan uit de Vroege (1700–1500 voor Christus) en de Midden-Bronstijd (1500–1000 voor Christus).²⁷

Eeuwenlang voerden de rivieren zand en klei aan, waardoor oudere lagen werden overdekt en het niveau van het landschap steeds hoger werd. In de eerste eeuwen na Christus was er op de oeverwallen in het rivierengebied vrij veel bewoning. De nederzettingen zijn echter rond het midden van de derde eeuw voor een groot deel verlaten, waarschijnlijk wegens de aanhoudende invallen van Germaanse stammen en het opgeven

door de Romeinen van de 'limes' langs de Nederrijn.²⁸ Ook in de naaste omgeving van Culemborg, op Terweide, zijn belangrijke sporen van Bataafs-Romeinse bewoning uit die tijd aangetroffen²⁹ en bij de Heuvel werden eveneens scherven Romeins importgoed gevonden.³⁰ De vestigingen op Terweide zijn later overspoeld met lagen zand en klei,³¹ en van het wegenpatroon is in het landschap niets meer terug te vinden. De oudste, kronkelende wegen die wij daar nu nog kennen, moeten van later, uit de Karolingische periode, dateren. Dat Culemborg van Romeinse oorsprong zou zijn (Culemborg = Civilenburg), een bewering die in de zeventiende eeuw opduikt,³² moet naar het rijk der fabelen worden verwezen.

Het landschap waarin de stad ligt, dankt zijn ontstaan – behalve aan de natuur – aan menselijke ingrepen, en wel aan een aantal opeenvolgende ingebruiknemingen van de grond en wat hiermee verband hield. Daar Culemborg gesticht is in de uiterste noordwestelijke hoek van het oude kerspel Beusichem – en wel door een lid van het geslacht van die naam – mogen wij niet nalaten hierover een enkel woord te zeggen.

Beusichem wordt voor het eerst vermeld in de oudste goederenlijst van de Utrechtse kerk (circa 885–948)³³ en in 1131 schonk de bisschop van Utrecht aan het kapittel van

Sint-Jan aldaar de kerk en de hof, die hij van de proost had overgenomen.³⁴ Van het dorp Beusichem, dat zelf ook aan een rivierarm is ontstaan, liep oudtijds in de richting van de oostelijke hoek van Redichem een stroompje, waaraan de Oudaseweg zijn naam ontleent (A is immers een oude benaming voor rivier). Opvallend in het rivierlandschap hier is ook de grote bocht die de Lek bij Redichem maakt en die gevormd werd door uitschuring van de noordelijke oever.

Nadat hier en daar op de oeverwallen reeds gronden voor landbouw waren ontgonnen, in blokvormige en ook in smalle percelen ('geweren' en 'strepn'), is daarna – globaal gesproken omstreeks 1000 – de verkaveling in langerekte 'hoeven' van meestal zestien morgen in zwang gekomen.³⁵ Men is hiermee begonnen op nog niet geoccupeerde stukken van de oeverwallen en stroomruggen, zoals het grootste gedeelte van Goilberdingen (waarvan echter het meest oostelijke stuk al eerder in 'strepn' in gebruik genomen moet zijn). Ook kleinere delen van de Schoonrewoerdse stroomrug zijn mogelijk reeds vroeger ontgonnen.

Vervolgens is de grootscheepse ontginning van de komgrondgebieden ter hand genomen, zowel van de kant van de Lek als van die van de Linge. Daarbij is een grote rol gespeeld door de Utrechtse kapittels, de heren van

Kuyk en een derde machthebber in deze streek,³⁶ allen met medewerking van hun leenmannen. Centra van waaruit een en ander geschiedde, waren Beusichem en Gasperwerde (het latere Hagestein), waarvan de oude kerspelgrens in het noorden langs de Groeneweg liep.

Uitvoerig in te gaan op de geschiedenis van deze ontginning valt buiten het bestek van dit boek en is trouwens ook nog niet mogelijk. Toch dient op enige punten hiervan te worden gewezen. Zo herinneren wij aan de uitheemse namen die hier werden gegeven, als Parijs en Paveye (Pavia?), en aan het feit dat ten gerieve van de kolonisten een nieuw kerspel Paveye werd gevormd, afgesplitst van Beusichem. Zoals bekend werden er in 1943 door *J. G. N. Renand* op het 'Paveyse kerkhof' sporen gevonden van een tufstenen zaalkerkje en bewoning tussen circa 1100 en circa 1250.³⁷

Rivieroverstromingen en stormvloedden in de tweede helft van de twaalfde en in de eerste helft van de dertiende eeuw, en mogelijk ook inklinking, moeten de bewoning in dit nieuwe landbouwgebied, zoals ook in de Hollands-Utrechtse laagvlakte het geval is geweest, ernstig hebben belemmerd, zoniet voor langere tijd onmogelijk hebben gemaakt.³⁸ Vast staat, dat het gebied tussen Lek en Linge omstreeks 1200 enige tijd onder water heeft gestaan.³⁹ Van de kerk van Autena (in de Vijfheerenlanden) wordt gemeld dat deze we-

gens wateroverlast verplaatst moest worden naar Everdingen.⁴⁰ Ook is bekend dat het altaar van Paveye is overgebracht naar de kapel van Lanxmeer, die toen tot parochiekerk werd verheven. De datering hiervan staat niet vast, maar het moet in elk geval vóór 1294 zijn gebeurd.⁴¹

De wateroverlast zal hier geleid hebben tot de aanleg van rivierdijken en – wat later – tot die van de Diefdijk. Deze dijken gingen soms dwars door de ontginningsblokken heen.

Vóór de aanleg van de ‘poort’ Culemborg liep de Lekdijk, komende van Goilberdingen, in een rechte lijn langs de latere Goilberdinger-, Katten- en Slotstraat en vandaar recht door naar de Achterweg, die tot het begin van de zestiende eeuw een deel van de Lekdijk vormde. Wannéér de aanleg van deze dijken heeft plaatsgevonden, is niet bekend, maar in 1227 is er sprake van een rivierdijk voor Beusichem en Redichem.⁴²

Over de Hoolcuyl (aan de Achterweg) en het ontstaan ervan in 1251 wordt melding gemaakt in een kroniekje dat *Voet* voor ons afgedrukt heeft.⁴³ Het verhaal beschrijft hoe Hubrecht van Bosinchem in dat jaar in het bezit is gekomen van enige rechtsgebieden in de omgeving van ‘die Stadt, die doe eerst was begrepen ende getimmerd, genaempt Culenborch’. Hij had dit mede bereikt door de Lekdijk door te steken, waarbij de Hoolcuyl was ontstaan. Of de gegeven toedracht van de ge-

beurtenis geheel juist is, blijft de vraag, maar een kern van waarheid zal er wel in schuilgaan.

Hoe het zij, de ‘poort’ Culemborg zal – naar wij zagen – aangelegd zijn op een oud nederzettingpatroon, dat (bij de latere Vier Hoeken) gekruist werd door de Lekdijk. Zowel uit het huidige stratenstelsel van de Oude Stad als op de verschillende plattegronden – waarvan de oudste dateert uit 1559 (afb. 2) – kan de aanleg nog vrij goed worden afgelezen.

Naar de woorden van de eerder aangehaalde anonieme kroniekschrijver,⁴⁴ heeft de stichter van de ‘poort’ deze ‘in ‘t viercant met graften doen omgraven, dat noch de oude stadt is, omtrocken met plancken ende doornen. Ende dit was het eerste beginsel der Stadt Cuylemburgh’, zo besluit hij. Dat in 1317 sprake is van een gracht om de ‘poort’ werd reeds eerder vermeld.⁴⁵

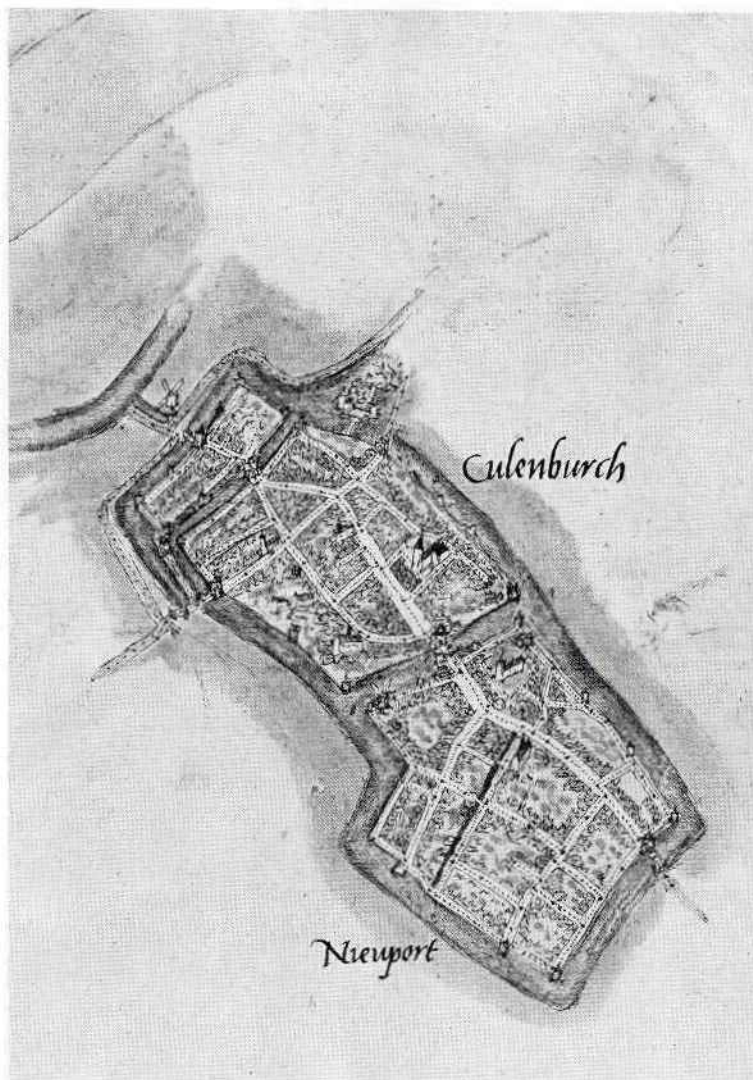
Omstreeks halverwege de veertiende eeuw zullen de aarden wallen met planken en doornstruiken vervangen zijn door stenen muren⁴⁶ en zullen de poorten en torens gebouwd zijn. In hoofdstuk VII wordt er nader op ingegaan, maar een enkel woord erover moge hier op zijn plaats zijn. De stadsmuur bezat over een groot deel een weergang, die op spaarbogen rustte en voorzien was van brede kantelen met schietgaten. Sporen hiervan zijn op sommige plaatsen nog zichtbaar.

Aan de zuidkant, waar het oude kerkdorp Lanxmeer lag, verrees de Lanxmeerpoort en aan de rivierzijde de Lekpoort (bij de latere Fransche School). Aan de westkant vond men de Goilberdingerpoort en aan de oostzijde de Cleine Poort (later als Slotpoort bekend).

Het veer over de Lek lag toen nog niet voor de stad, maar een mijl stroomopwaarts, bij de bocht van de Lekdijk waar buitendijks het boomgaardje Oud Veer is gelegen. Het was het veer naar Pothusen, de buurschap die daar aan de Stichtse zijde ligt. Pas tegen het einde van de veertiende eeuw is het veer in bezit gekomen van de heer van Culemborg,⁴⁷ die het toen voor de stad legde. In 1341 is er sprake van een poort 'die men uut riit tot Pothusen waert'.⁴⁸ Of hiermede de Lekpoort dan wel de Cleine Poort werd bedoeld, is niet duidelijk.

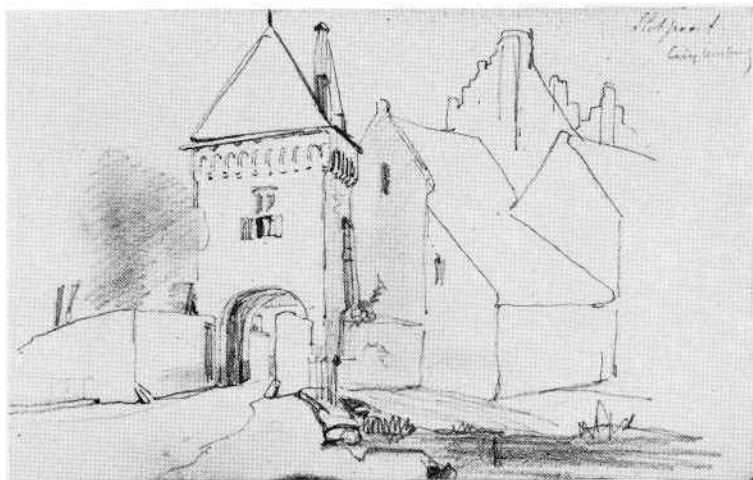
Niet lang na 1300 bouwde Johan van Bosinchem te Culemborg een kerk, die in 1310 tot zelfstandige parochiekerk werd verheven.⁴⁹ Voor de geschiedenis hiervan zie men hoofdstuk VI.

Johan is tweemaal gehuwd geweest, eerst met Margaretha, erfdochter van Maurik, die hem de burcht daar aanbracht, en vervolgens, in 1310, met Peronele van Abcoude. Uit het eerste huwelijk werd een zoon, Hubrecht, geboren; uit het tweede, als oudste, Johan. Op 29 juni 1314 beleende de graaf van Gelre – na opdracht door Johan van Bosinchem – diens

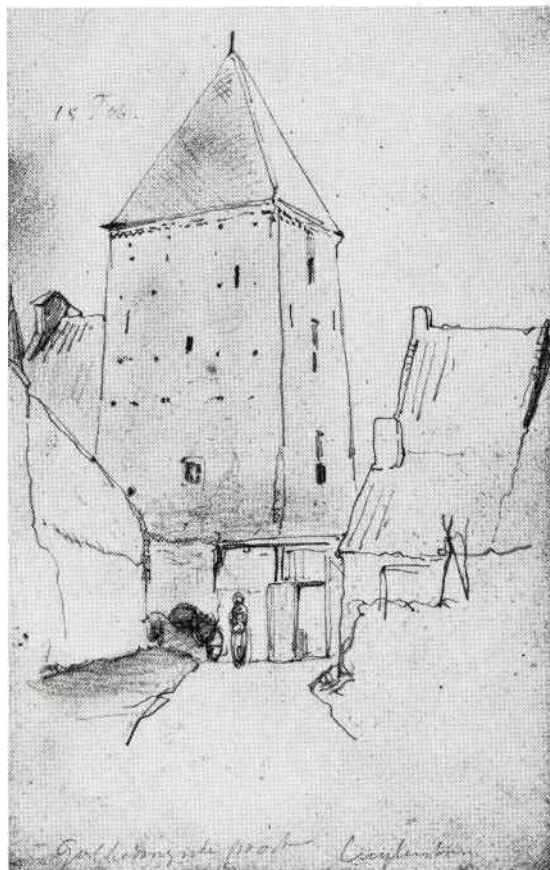
3 Jan Weissenbruch, De Slotpoort, 1848. Tekening, potlood. Haags Gemeentemuseum.

4 Jan Weissenbruch, De Goilberdingerpoort uit het zuiden, 1848. Tekening, potlood. Haags Gemeentemuseum.

3

oudste zoon Hubrecht met het huis te Culemborg en een aantal andere goederen. Op 1 juli daarop heeft deze, met goedvinden van de graaf, te Culemborg op het kerkhof al deze goederen verleend aan 'jonkvrouwe Parnyele', zijn stiefmoeder, en haar kinderen.⁵⁰ Nadat Johan in 1318 zijn poorters te Culemborg zekere vrijheden had verleend (de

4

privilegebrief berust nog in het stadsarchief), is hij in 1322 overleden.

KASTEEL BINNEN DE STAD

De 'poort' Culemborg kwam toen aan zijn oudste zoon Hubrecht, die na 1322 in akten ook als schenker van de bisschop van Utrecht

voorkomt. Zijn naam Van Bosinchem liet hij omstreeks 1330 varen en nadien wordt hij altijd met Hubrecht Schenk van Culenborch aangeduid. Door hem werd binnen de 'poort', aan de westkant, een nieuw kasteel gebouwd, het zogenaamde Nije Huis.⁵¹ Hiervan zijn een aantal jaren geleden in de tuin van het weeshuis, binnen en onder de stadsmuur, zware grondvesten opgegraven.

Naar *Siveder van Culenborch* ons weet te verhalen, was Hubrecht zo hovaardig dat hij zijn jongere halfbroer Johan (die bij de dood van zijn vader ongeveer tien jaar was en op het oude kasteel was blijven wonen) niet toestond in de stad ter kerke te gaan, zodat deze 'de singel moest omgaan in de andere' (de Sint-Janskerk van Lanxmeer).⁵²

Hubrecht had, naast drie zonen, zes dochters, van wie er vijf waren getrouwd. In de familie van een van de schoonzons, Wouter van Amstel van Mijnden, ridder, bleef het volgende kostelijke verhaal bewaard. Wanneer Hubrecht zijn getrouwde dochters met hun echtgenoten 'ten eten noodde, soo hadde hij doen maken een ronde tafel offte schijff om de swagers [schoonzons] ende dochters daer aen te setten opdat niemant soude seggen dat de anderen hadden geseten aen het hoge eynt'.⁵³

In 1341 deed Johan, die inmiddels heer van Woudenberg was geworden, ten behoeve van zijn halfbroer Hubrecht afstand van het oude

kasteel en van zijn overige goederen te Culemborg.⁵⁴ Niet lang hierna zou het zijn afgebroken dan wel in een oorlog zijn verwoest.

Het Nije Huis moet na de dood van Hubrecht, in 1347, zijn vererfd op een jongere dochter van hem, Henrica, die met Gerrit de Cock, heer van Waardenburg, was getrouwd. Uit dit huwelijk werd slechts een dochter geboren, Agnese, die met Willem van Broeckhuysen trouwde.⁵⁵ Een jongere zoon van hen, Hubert, ontving op 22 april 1415 bij de scheiding van de boedel van zijn ouders onder meer 'het slot te Culemborg, in de stad gelegen'.⁵⁶ Dit kan moeilijk op iets anders slaan dan op het Nije Huis. Ook moet dit het geval geweest zijn met 'der vrouwen huis van Weerdenborch', dat, gelegen bij de stadsmuur, genoemd wordt in de stadsrekening over 1399/1400.⁵⁷ Deze vrouwe van Waardenburg zal Agnese of nog haar moeder Henrica zijn geweest.

Mogelijk ging het bij de boedelscheiding van 22 juli 1415 slechts om een pretentie op het kasteel, want reeds op 15 maart van dat jaar had de hertog van Gelre, desgevraagd, aan Hubrecht van Culenborch toestemming verleend om 'dat nye huys, dat tot Culemborch in den mueren getimmerd stond, dat verbrant ende vervallen is' af te breken.⁵⁸ Dit is daarna ook gebeurd. Uit de stadsrekening over 1424/25 blijkt dat er uit het Nije Huis stenen zijn gehaald om straten mee te plaveien.

Op de grondslagen ervan moet in de loop van de vijftiende eeuw een nieuw gebouw zijn verrezen, dat de naam droeg Ten Heiligen Leven. Er zal dan ook een geestelijke instelling in gevestigd zijn geweest. De westmuur ervan, die blijkens de nog zichtbare sporen, vensters bezat, is later in de stadsmuur opgenomen. Een knik in deze muur wijst erop dat het Nije Huis oorspronkelijk in de wal was gebouwd en dat deze later door een muur is vervangen. De naam van het geestelijke gebouw bleef bewaard; het weeshuis immers, dat in de jaren 1556–1560 op dit terrein verrees, heette tot aan de Reformatie Convent ten Heiligen Leven.

Hubrecht Schenk van Culemborch sneuvelde in de slag bij Waleffe tegen de Luikerwalen in 1347 en werd op 1 augustus van dat jaar te Culemborg begraven. Hij werd opgevolgd door zijn oudste zoon Johan, een ambitieus man, die een belangrijke rol heeft gespeeld in de politiek en op het krijgstoneel van zijn tijd.⁵⁹ Zo streed hij in 1371 bij Baesweiler aan de Gelderse zijde mee tegen de hertog van Brabant, die daarbij een verpletterende nederlaag leed. Ook hij werd beleend met het schenkambt van de bisschop van Utrecht, maar – gelijk *Sweder van Culemborch* ons wil doen geloven – stelde hij dit niet op prijs en wierp hij, na bij de belening de kroes ontvangen te hebben, deze door de zaal en wilde

het ambt niet langer bekleden.⁶⁰ Gehuwd is hij nimmer, maar hij had wel enige bastaarden. In 1377 is hij overleden en werd hij begraven in de kapel van de Onze-Lieve-Vrouwe-Broederschap in de parochiekerk van Culemborg. Over zijn grafstede werd toen een goudlaken gespreid.

Hij was – de heerlijke rekeningen getuigen ervan – een bouwlustig man, en het is dan ook niet verwonderlijk dat hij te boek staat als de stichter van een nieuw kasteel, aan de oostkant van de stad (hiervoor zie men hoofdstuk IV). Zijn overige bouwbedrijvigheid werd door *Voet* samengevat in de volgende woorden: 'Ook heeft hy gebouwt of den aenleg gemaekt van een Voorstad aan de Noordzyde van de Oude Stad, tot gerief en wooninge der Schippers en Scheepstimmerlieden, welke als nog genaemt wordt de *Havendyk*. Wyders heeft hy de Oude Stad tegen de aenvallen van zyne vyanden zeer wel laeten voorzien met stevige Mueren en sterke Toorns, welke nog in weezen zyn, en byzonder aen de oostzyde der Stad gezien worden.'

DE HAVENDIJK

Zoals hiervoor reeds werd vermeld, is de Havendijk bij de stad getrokken onder heer Johan II. Hoe hier de situatie bij de bevestiging precies is geweest, is allerminst duidelijk. Herinnert de Schoteldoekse Haven (het latere

binnengrachtje) evenals de straatnaam Lange Havendijk nog aan een oude haven, men bessefe wel dat na de verlegging van de Lekdijk om het nieuwe stadsdeel hier, de Schotel-doekse Haven niet meer in verbinding stond met de rivier. Het tijdstip van deze verlegging is niet bekend, maar er zal daarna buitendijks een nieuwe haven gegraven moeten zijn. Maar waar?

De eerste versterking van de Havendijk geschiedde ook met aarden wallen, bolwerken en 'tuunen'⁶¹ (omheiningen van gevlochten wilgetenen; vergelijk de Hollandse Tuin). Nog in 1420 is er op de Havendijk druk 'ghebolwerct' en 'getuunt', maar in hetzelfde jaar is er ook sprake van werkzaamheden aan de stadsmuur daar.⁶² Ook in de volgende jaren is hieraan uitgebreid gemetseld. Op een bepaald moment verrees er aan de kant van de rivier een nieuwe Lekpoort, waardoor de oude een binnenpoort werd. Het nieuwe stadsdeel werd geheel ommuurd en van enige muurtorens voorzien, maar omstreeks 1520, bij de bouw van de kapel van het Sint-Elisabeth College en aangrenzende woningen aan de Lange Havendijk (zie p. 100 e.v.), is een gedeelte van de 'ouden cingelmuur' gesloopt.⁶³

DE NIEUWPOORT

Heer Johan werd opgevolgd door zijn broer Gerard, die van 1377 tot 1394 heer van Cu-

lemborg was. Ook hij heeft veel gebouwd, zoals aan het door zijn broer gestichte kasteel (zie hoofdstuk 1v). Maar er was meer: zo maakte hij ook plannen om het kerkdorp Lanxmeer met de buurschap Parijs bij de stad te trekken. De eerste maal dat wij hierover lezen, is in de akte van 15 november 1388, waarbij de hertog van Gelre vrijdom van tol verleende – zowel te water als te land – aan 'alle sijn [namelijk Gerards] ingesetenen, woonagtige poorteren tot Culenburg, binnen sijn stad en poirten of daer buiten, gelijk hij dat begrepen heeft die Stadt te meeren' [uit te breiden].⁶⁴ Aansluitend op de zuidelijke gracht van het toenmalige Culenburg werd het grootste gedeelte van de bebouwing van Lanxmeer en Parijs omgracht en omwald. De aarden wallen werden aan de buitenzijde met stenen muren versterkt. Later verzezen er ook waltorens. Er werden – voor zover bekend – twee poorten gebouwd: aan de zuidkant de Zandpoort, en de Prijssepoort aan de westzijde. Deze laatste is later, omstreeks 1500, gesloten⁶⁵ en nadien afgebroken. De uitleg zal in het begin van de jaren negentig in grote trekken gereed zijn gekomen. In 1393 althans is er voor het eerst sprake van de 'Nyerpoort'. In dat jaar en ook nog in 1396 verwierf de heer van Culenburg van de abt van Mariënweerd diens rechten op een aantal hofsteden en landerijen die daar waren gelegen.⁶⁶

Inmiddels was heer Gerard in 1394 overle-

5 J. Versteegh, De Havendijk met de toren Brandenburch, de Lekpoort en de korenmolen, 1758. Tekening, pen in grijs, penseel in kleuren, 14,5 × 19,8. Part. coll. (foto: Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie)

den. Hij werd opgevolgd door zijn zoon Hubrecht, die in zijn voetsporen trad, ook wat de voltooiing van de aanleg van de Nieuwpoort betreft.

Hoewel de heer van Culemborg van oudsher hoge en lage rechtsmacht in Lanxmeer toekwam, bezat hij deze niet in haar geheel, maar moest haar delen met de heer van Buren. Dit was toen Alard v, die zijn aandeel geërfd zal hebben van zijn moeder, Mabelia van Caets.⁶⁷ Van haar vader, Gijsbrecht, is namelijk bekend dat hij een zesde deel van het hoog en laag gerecht in Lanxmeer bezeten had.⁶⁸ Aan Gijsbrecht van Caets herinnert nog Caetshage, in de bocht van de Meer, waar hij een versterkt huis bezat.⁶⁹

De rechten van de heer van Buren in het nieuwe stadsgebied werden in 1400, toen Willem van Buren Gijsberts zoon er door de hertog van Gelre mee beleend werd,⁷⁰ als volgt omschreven: 'Die heerlickheit in de Naelde, met allen heuren tobehoren, gelegen van der Weyderstegen neder tot op den grave, die om de alde poorte tot Culenborch gaat, met der suydsijde streckende an dat Sant, met der noortsijden an den utersten walle ten Hont wart van den cingelgrave, die die heer van Culenborch daer heeft doen graven, met den kerckhave tot Lanxmeer.'

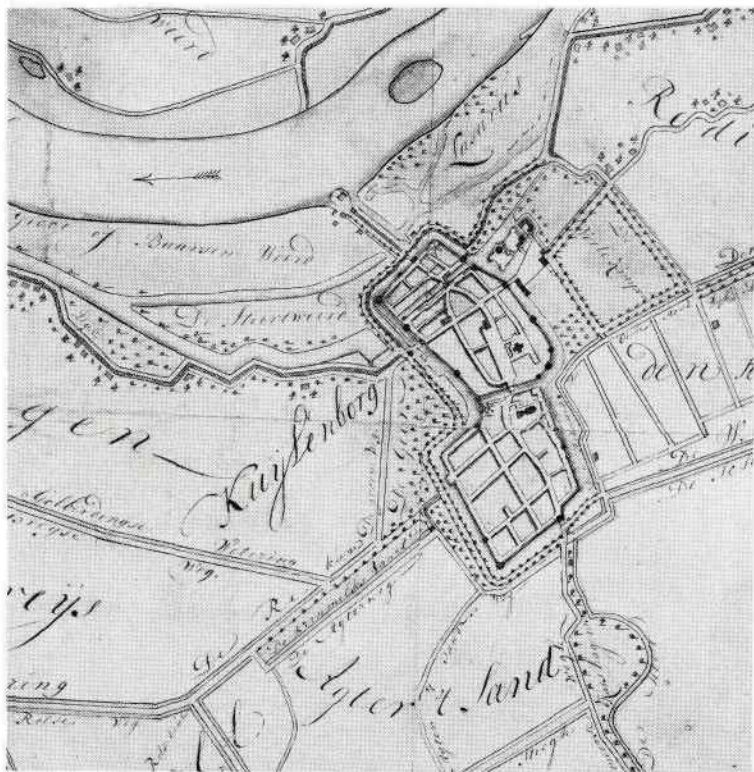
Met enige goede wil is de hoofdzaak van de omschrijving van het gebied wel te begrijpen. Er blijven echter vragen over: zo tasten wij in

het duister over de juiste ligging van dat 'Sant'; verder is het niet duidelijk in hoeverre de in de akte genoemde 'Naelde' in verband gebracht kan worden met de 'Naelde' als oude benaming van de Kloostersteeg (zie hoofdstuk III). Over bedoelde rechtsmacht moet later een regeling zijn getroffen, gelijk – naar blijken zal – ook op ander terrein is geschied.

Niet alles van de oude landelijke bebouwing was binnen de Nieuwpoort getrokken. Zo vond men nog lang, even buiten de vroegere Prijsspoort een aantal hofsteden en boomgaardjes van de buurschap Parijs.⁷¹ Ook tus-

7 Willem Isak Steven Marlet de Roussy, Kaart van de stad en het graafschap Culemborg, 1749. Tekening, pen, penseel in kleuren, 116 × 132 (fragment). RAG.

sen de Oostergracht en de Honddijk (ooit ten onrechte Oostersingel gedoopt) stond op de brede strook grond daar in de vijftiende eeuw nog een huis.⁷² Dit zo merkwaardig met een knik verlopende terrein, dat hier de functie van singel vervulde, droeg oudtijds de naam Cort Ambacht.⁷³ Op het einde van de veertiende eeuw blijkt de heer van Buren, de

eerder genoemde Alard, ook hier heerlijke rechten te bezitten. In 1396 beloofde echter zijn oudste zoon, Gijsbert, aan de heer van Culemborg, dat hij zodra hij heer van Buren zal zijn geworden, deze rechten aan hem zal overdragen.⁷⁴ In de vijftiende eeuw bezat de heer van Culemborg een aantal cijnzen 'op Cort Ambacht', en deze werden, behalve uit bedoelde strook, ook uit landerijen ter weerszijden van de Weidsteeg geheven.⁷⁵ Zo is de naam alleen bewaard gebleven bij een boomgaard (later met woning) op de hoek van de Weidsteeg en de huidige Oostersingel. Hier van werd in 1805 gezegd: 'van ouds genaamt Kort Ambagt, aan wederzijden de gemeene wegen van de Weitsteeg en Honddijk'.⁷⁶

Opvallend in dit verband is ook het beloop van het straatje dat van de Sint-Janskerk naar een knik in de wal bij een muurtoren liep. Zou het vóór het graven van de gracht daar hebben doorgelopen? En wat mag de achtergrond wel geweest kunnen zijn van de merkwaardige vorm van het terrein en van de bocht van de Honddijk daar? En, om verder te gaan: wat te denken van het perceel dat buiten de Zandpoort tussen het gebogen stuk van de Weidsteeg en de huidige Dr. Hockesingel ligt? In de achttiende eeuw stond er, even buiten de poort, een huis genaamd Luchtendans, met een grote tuin erachter.⁷⁷ Op dit achterterrein hebben ouderen nog het Algemeen Protestants Ziekenhuis gekend. Wel beschouwd ligt

het perceel eigenlijk in het zuidelijk gedeelte van de gracht hier en de Weidsteeg buigt er omheen. Wat kan hier ooit geweest zijn?

Ook binnen de grachten roept de Nieuwpoort vragen op. Zo blijkt dat het blok tussen de Varkensmarkt, Prijssestraat, Papesteeg, Molenwal en Buitenmolenstraat nog in de zestiende eeuw het Wesel heette,⁷⁸ dus dezelfde naam droeg als het langgerekte, laag gelegen terrein langs de Westersingel, dat zich eertijds uitstreckte tot de Goilberdingerpoort.⁷⁹

Wijzen wij ook nog even op het toponiem de Acker, dat in 1479 in de Nieuwstad wordt genoemd.⁸⁰ Het herinnert aan een pre-stedelijke toestand en roept eveneens vragen op.

Eenvoudiger ligt het met de lotgevallen van enige andere pre-stedelijke elementen hier. De Redichemmer, die zoals wij zagen, vóór de aanleg van de Nieuwpoort via de gracht van het kerkhof van Lanxmeer vrijelijk naar het zuidwesten stroomde, behield wel haar oude bedding maar werd met duikers onder de nieuwe grachten en onder de Zandstraat door geleid.⁸¹ In 1430 kwam hierin echter wijziging. In dat jaar kocht heer Johan III van Culemborg van Willem, heer van Buren en Beusichem, het recht om het water van Redichem te lozen op de Meer en vandaar door de Bisschopsgraaf in de Linge.⁸² De Redichemmer werd daartoe, ter hoogte van het punt waar zij onder de Oostergracht door ging, langs de westzijde van de Honddijk (onze Ooster-

singel) geleid en vandaar langs het gebogen gedeelte van de Weidsteeg, om ter hoogte van de Zandpoort door een duiker in de Meer te stromen, een toestand die wij heden nog kennen. Het ligt voor de hand dat na 1430 de loop van de Redichemmer beneden de stad ook wel als Alde Redichemmer bekend stond.⁸³

Een ander pre-stedelijk element hier was de Wouwer, een vijver of wed dat in de knik van de Varkensmarkt en de Zandstraat lag, tegenover de Prijssestraat. Op de plattegrond van *Jacob van Deventer* uit 1559 (afb. 2) is de plas, die eerst in 1608 uit het stadsbeeld verdween, goed te onderscheiden. Over dit wed blijken enige opmerkelijke bijzonderheden te staan in een later toevoegsel bij het kroniekje over de gebeurtenissen in 1251, dat men bij *Voet* vindt (zie pagina 16). Het aanhangsel komt voor in handschriften van *mr. Nicolaes Bosch* (1643–1702),⁸⁴ maar is door *Voet* weggelaten, hoewel hij deze handschriften voor zijn boek heeft geraadpleegd. De inhoud ervan is curieus genoeg om hier te worden afgedrukt: 'teynden aen de Paryse straet op een groote wedde ofte stont een Liefvrouwenhuysken getimmert van duyfsteen, dat daer was geset van de heeren van Parys om by nachten ende avondt daer licht in te stellen ende te verhueden dat daer niemant onverschiens in en liep ende heeft dat Liefvrouwenhuysken noch gestaen tot den jaere 1566;

doen heeftet die graef van Cuylenborg, doen hy die kercken dede smijten, oock af doen werpen; ende boven aen dit Liefvrouwenhuysken stont, in harden steen gehouden, een waepen ende waeren twee aernden'.

Twee 'aernden': arenden of wel adelaars, naast elkaar en van goud in rood, vormden het wapen van het Stichtse geslacht Van Parijs van Zuydoort, dat van de oude heren van (ons) Parijs zou afstammen. Bewezen is dit niet, maar wel staat vast dat er in de eerste helft van de dertiende eeuw een ridder Helyas van Parijs heeft geleefd, die gegoed was in Parijs en Pavye.⁸⁵ Zijn wapen is niet bekend, maar aan dat met de beide adelaars op het Onze-Lieve-Vrouwehuisje aan de Wouwer, bij de oostelijke begrenzing van de buurschap (en het gerecht) van Parijs, mogen wij niet zonder meer voorbijgaan. Bedoeld kroniekverhaal maakt een geloofwaardige indruk, en in elk geval geeft het ons een goed beeld van de situatie en de sfeer bij dit Middeleeuwse wed.

Er is wel geschreven dat de reden van de aanleg van de Nieuwpoort was gelegen in de wateroverlast die de boeren in Parijs en Pavye hadden door een verhoging van de Diefdijk in 1385.⁸⁶ Dit kan een van de redenen zijn geweest, maar men denke hierbij ook aan die van defensieve aard. Bovendien was er – zoals wij zagen – al veel eerder wateroverlast geweest. Overplaatsing van bewoning zal

dan ook al eerder hebben plaatsgevonden, maar hierover tasten wij nog in het duister. In elk geval is er in 1294 reeds sprake van de parochie Lanxmeer.⁸⁷

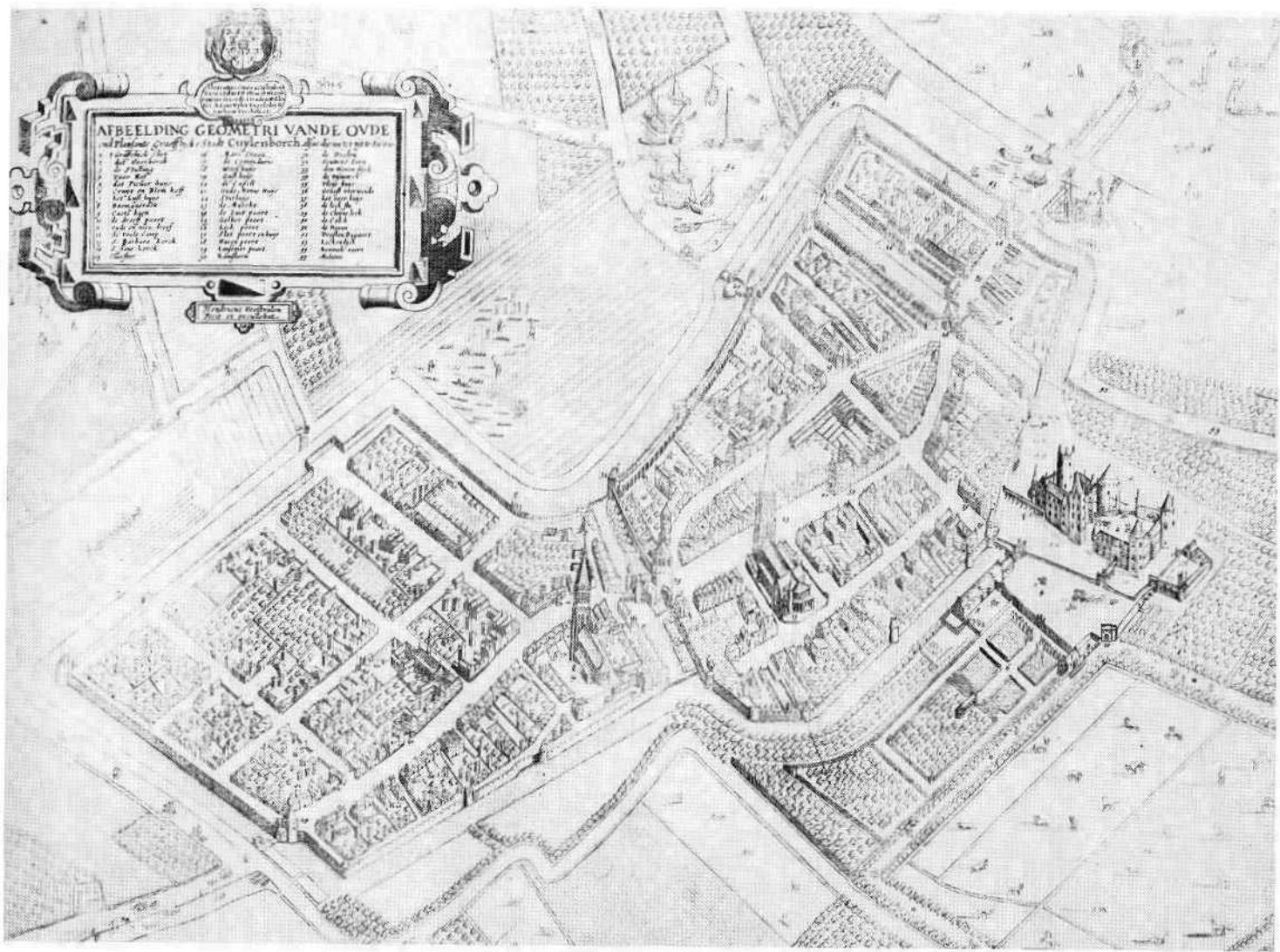
Hoe het zij, sinds het einde van de veertiende eeuw bestond Culemborg uit de drie stadsgedeelten die wij nog zo goed kennen.

EEN DRIESTAD

En zo kon *Voet* schrijven: 'Culemborg is te zamen gestelt uit drie aen den ander paelende Stedekens: *De Oude Stad* in 't midde, de *Havendyk* ten Noorden, en de *Nieuw-Stad* ten Zuiden strekkende, welke door het gemeen den naem van de *Nieuw-poort* heeft gekregen en nog genaemt word, dog ten onregte: Deeze drie Stedekens zyn door Poorten, Graften en Bruggen van den ander afgezondert.' Dit komt ook goed tot uitdrukking in het volgende zeventiende-eeuwse rijmpje:⁸⁸

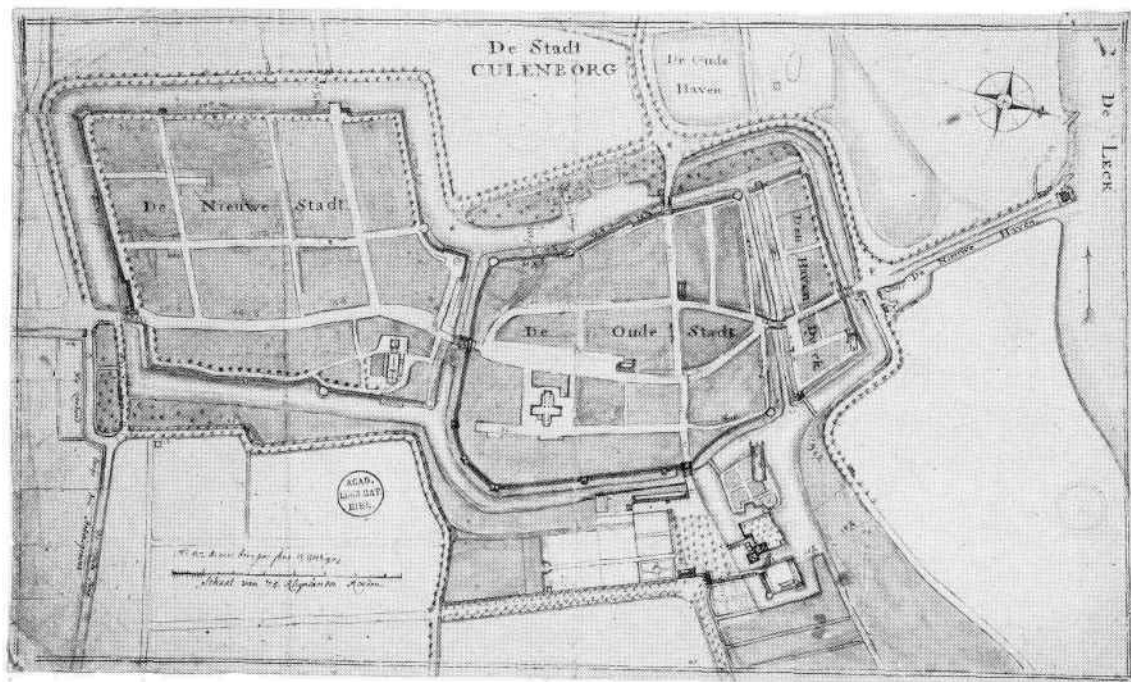
'Oud Culemborg, gij zijt een schoone en
wond're stad,
Die binnen Uwen muur drie kleine steden vat,
Men kan met 't grootste recht U Tripolis of
Driestad noemen;
Gij moogt op ouderdom, gezag en aanzien
roemen.'

Op de kaart van *Jacob van Deventer*, en vooral op de ons zo vertrouwde plattegronden in vo-

8 Hendricus Verstralen, Plattegrond van Culemborg,
 1621. Gravure, 37,6 × 50,8. ARA.

9 Jacob Perrenot, Plattegrondje van Culemborg, ca. 1760.
Tekening. UBL Coll. Bodel Nijenhuis.

gelvlucht van *Hendricus Verstralen* (afb. 8 en 13) en *Joannes Blaeu* (afb. 116) is de 'Tripolis' in de aanleg goed te herkennen.

Maar ook uit later tijd zijn enige instructieve plattegronden bewaard, die ons een goed beeld geven van de toestand toen. Wij noemen het 'Plan van de Stadt en het Geheel Graefschap van Kuijlenborg', (afb. 7), dat in 1749 naar eigen opname werd vervaardigd door de gepensioneerde luitenant van de

'Guardes te Voet' *Willem Isak Steven Marlet de Roussy*, gewezen 'Ordinair Ingenieur' in het Staatse leger.⁸⁹

In dezelfde tijd had Culemborg het voorrecht een ingezetene te hebben die zich als cartograaf hier zeer verdienstelijk heeft gemaakt. Dit was het lid van de grafelijke raadkamer *mr. Jacob Perrenot*.⁹⁰ Hij was, afkomstig uit Zwitserland, in 1732 op 37-jarige leeftijd te Leiden gaan studeren, en kwam in 1739 met

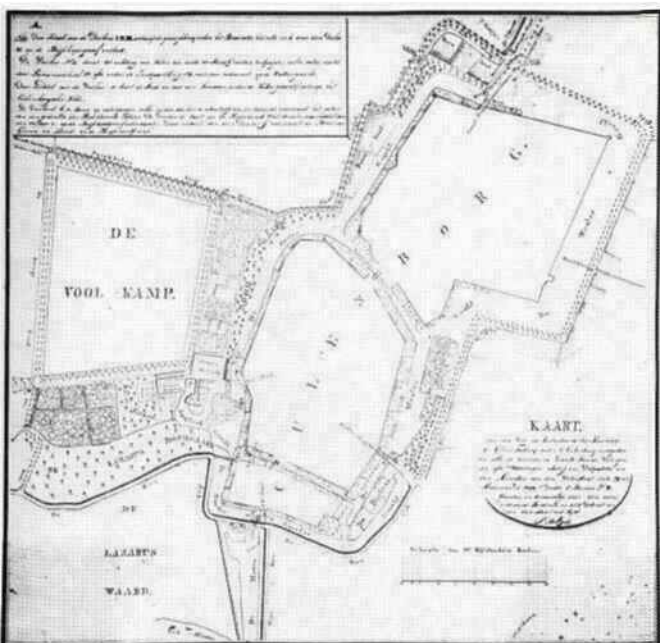
zijn echtgenote, Maria de Louvigny, uit Den Haag naar Culemborg, waar hij vele jaren grafelijke raad was. Hij overleed hier in 1767, zijn vrouw drie jaar later. De hervormde gemeente dankt aan hen nog het fraaie zilveren doopbekken, dat zij in 1764 hadden geschonken.

Allerwegen bekend is de prachtige grote kaart die in 1761 bij *Covens & Mortier* te Amsterdam is uitgegeven en waarop, naar nauwkeurige opmetingen van Perrenot, de graafschappen Buren en Culemborg en de aangrenzende gebieden langs de Linge zijn weergegeven, en tevens, op grond van een in 1741 anoniem verschenen kaart, de Vijfheerenlanden.⁹¹ Maar er is meer: van Perrenots opmetingen, zowel te Culemborg als daarbuiten, is een verzameling bewaard ge-

bleven; bovendien enige op grond daarvan door hem gemaakte kaarten.⁹² Een tweetal hiervan, van de stad, vindt men hier afgedrukt (afb. 9 en 11). Vooral de grootste, in kleur afgebeeld, is van groot belang voor onze kennis van de stad omstreeks 1760.

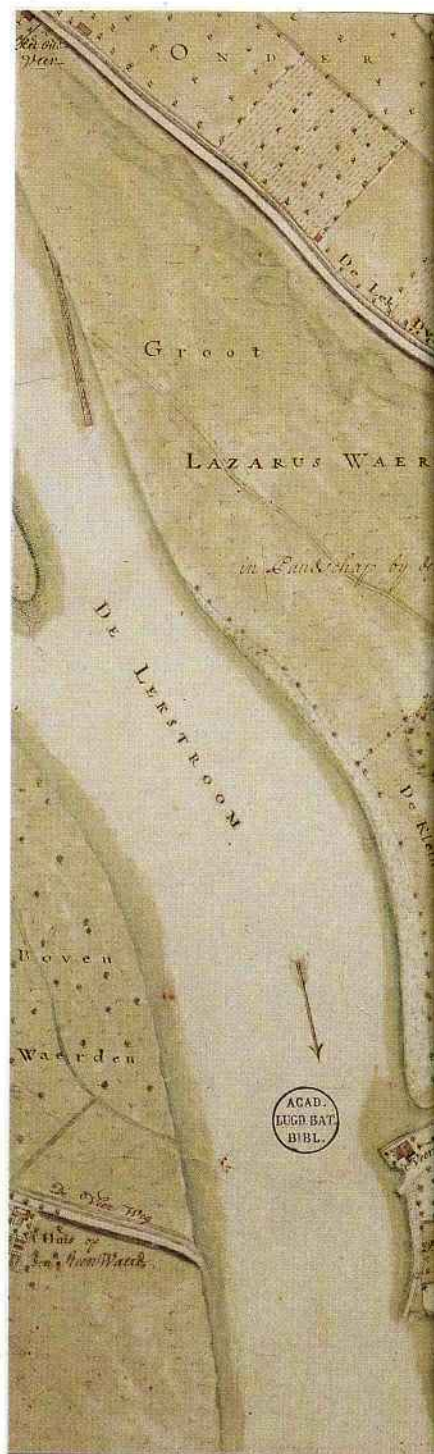
Wijzen wij ten slotte nog op een kaart uit 1809 (afb. 10) van de jonggestorven landmeter *Jacob Beltjes* (1788–1813), de 'Kaart van den Voor- en Achterboezem van den Koninklijke geweerfabricqmolens te Culemborg'.⁹³ Hierop staan ook de omtrekken van de stad en haar naaste omgeving afgebeeld. Hierdoor is deze kaart – zoals blijken zal – niet van belang ontbloot.

Sinds de tweede helft van de vorige eeuw is men ook buiten de grachten gaan bouwen; na de Tweede Wereldoorlog zelfs op grote schaal. Het oude Culemborg binnen de grachten – met zijn historische structuur en zijn vele monumenten – behield echter voor het grootste gedeelte zijn harmonische karakter. Het kwam dan ook in hoge mate in aanmerking te worden aangewezen tot beschermd stadsgezicht ex artikel 20 van de Monumentenwet. Na de voorgeschreven procedure werd de stad binnen de grachten met een wijd gebied daarbuiten in 1978 aangewezen tot beschermd stadsgezicht.

- 1 Nijhoff 1830, 457.
- 2 Vermast 1953; Dek 1975.
- 3 Ketner 1954, nrs. 2075, 2076.
- 4 Sloet 1872–1876, nr. 1039.
- 5 Ketner 1954, nr. 1791.
- 6 Schäfke 1988, 144.
- 7 Van Slichtenhorst 1654, 1, 55; Voet 1753, 15; Van Lennep/Hofdijk 1857, 212; Van de Ven 1938, 2; Den Hoed 1968, 346.
- 8 Sweder van Culenborch, 590–591; Codex Adelskronieken, 43.
- 9 AHGC, reg. 92; Voet 1753, 682.
- 10 Nederlandsche Jaerboeken 1755, 714 e.v.
- 11 Van Schilfgaarde z.jr. Hartkruis (= AHGC, inv. nr. 4780), 123.
- 12 Voet 1753, 15.
- 13 OAC, inv. nr. 120, instructie 1533, fol. 11.
- 14 Den Hoed 1968, 346–347.
- 15 AHGC, inv. nr. 3, reg. 128.
- 16 De Meyere/Ruijter 1982, 24.
- 17 Vermast 1953, 27 e.v., 38.
- 18 De Fremery 1890, nr. 183.
- 19 OAC, reg. 18.
- 20 Berendsen 1982, 158 (met literatuur); Henderikx 1987, 12, 73.
- 21 Den Uyl 1958, 97 e.v.
- 22 Renes 1981, 5 e.v.; Renes 1982, 476 e.v.
- 23 O.a. Heemskerk/Kleinjan 1963; Bos/Van Liere 1980; Renes 1982.
- 24 Blok 1981, 135 e.v.; Henderikx 1987, h. 1.
- 25 Zie noot 20.
- 26 Louwe Kooymans 1966, 61–62.
- 27 Zie noot 26.
- 28 Henderikx 1987, 41.
- 29 Vriendelijke mededeling A. Alink, Culemborg.
- 30 Zie noot 26.
- 31 Zie noot 29.
- 32 Pontanus 1639, 1, 6; daarentegen Slichtenhorst 1654, 1, 7.

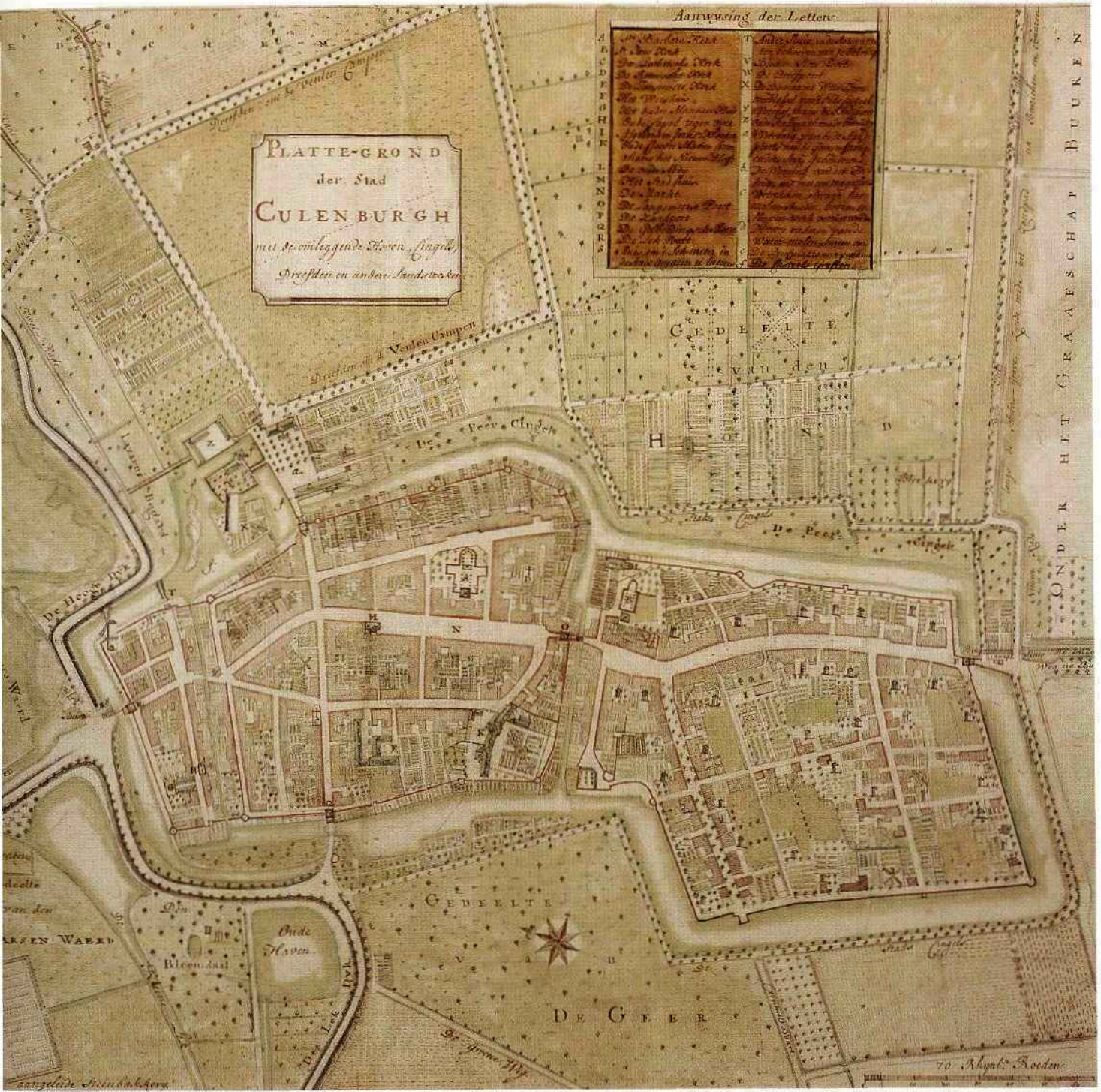
- 11 Jacob Perrenot,
Plattegrond van
Culemborg, ca. 1760.
Tekening, pen in bruin,
penseel in kleuren.
UBL Coll. Bodel Nijnhuis.

PLATTE-GROND
 der Stad
CULENBURGH
 met de omleggende Haven, Singels,
 Dreefsten en andere Landstraken.

Aanwijzing der Letters

A	De Nieuwe Kerk	T	De Nieuwe Kerk
B	De Oude Kerk	V	De Nieuwe Kerk
C	De Oude Kerk	W	De Nieuwe Kerk
D	De Oude Kerk	X	De Nieuwe Kerk
E	De Oude Kerk	Y	De Nieuwe Kerk
F	De Oude Kerk	Z	De Nieuwe Kerk
G	De Oude Kerk	A	De Nieuwe Kerk
H	De Oude Kerk	B	De Nieuwe Kerk
I	De Oude Kerk	C	De Nieuwe Kerk
K	De Oude Kerk	D	De Nieuwe Kerk
L	De Oude Kerk	E	De Nieuwe Kerk
M	De Oude Kerk	F	De Nieuwe Kerk
N	De Oude Kerk	G	De Nieuwe Kerk
O	De Oude Kerk	H	De Nieuwe Kerk
P	De Oude Kerk	I	De Nieuwe Kerk
Q	De Oude Kerk	J	De Nieuwe Kerk
R	De Oude Kerk	K	De Nieuwe Kerk
S	De Oude Kerk	L	De Nieuwe Kerk

ONDER HET GRAAFSCHAP BUUREN

70 Rhynl. Roeden

- 33 Muller/Bouman 1920, nr. 49.
 34 Muller/Bouman 1920, nr. 336.
 35 Vgl. Van der Linden 1982, Dekker 1983, n. II.
 36 Voorganger(s) van de graven van Gelre in dit gebied.
 37 Renaud 1951, 118 e.v.; Beltjes 1851.
 38 Van der Linden 1982, 48 e.v.
 39 Heeringa 1940, nr. 545.
 40 Ketner 1959, nr. 2262.
 41 *ibidem* nr. 2262.
 42 Heeringa 1940, nr. 759.
 43 Voet 1753, 16 e.v.
 44 Codex Adelskronieken, 42 verso.
 45 De Fremery 1890, nr. 183.
 46 De Beaufort/Van den Berg 1968, 152, 154.
 47 AHGC, reg. 386a.
 48 AHGC, inv. nr. 3, reg. 128.
 49 Berkelbach van de Sprenkel 1937, nr. 190.
 50 Berkelbach van de Sprenkel 1937, nr. 291.
 51 De Beaufort/Van den Berg 1968, 156 e.v.
 52 Sweder van Culenborch, 600.
 53 Codex Adelskronieken, 48 verso.
 54 AHGC, inv. nr. 3, reg. 128.
 55 Van Schilfgaarde 1980, XI.
 56 Janssen de Limpens 1959, 188–189.
 57 Kleyntjens 1915, 83.
 58 Van Doorninck/Van Veen 1908, 45 e.v..
 59 Beltjes 1981, 382–383.
 60 Sweder van Culenborch, 616–617.
 61 Kleyntjens 1915, 233, 292–298, 306.
 62 Kleyntjens 1915, 233–234.
 63 Sillevius 1932, II.
 64 AHGC, inv. nr. 2931, reg. 325; Voet 1753, 563.
 65 OAC, inv. nr. 120, instructie 1533, fol. 8 verso.
 66 AHGC, reg. 359a, 381, 383.
 67 Schwennicke 1980, Tafel 48.
 68 Vermast 1949, 293, 294.
 69 In de eerste helft van de 16e eeuw in gedeelten door de heren van Culemborg aangekocht. Vgl. AHGC, reg. 2766 en Voet 1753, 176.
 70 Sloet 1912, 56.
 71 RAG, Archief Gelderse Rekenkamer, inv. nr. 7128, 71 verso e.v.
 72 AHGC, inv. nr. 7779.
 73 RAG, Archief Gelderse Rekenkamer, inv. nr. 7128, fol. LXXV.
 74 AHGC, reg. 382.
 75 AHGC, Rekeningen van de rentmeester van Culemborg, inv. nrs. 3384, e.v. Vgl. 'een acker by die Weijststege in den lande van Bueren, genaempt Cort Ambacht' (OAC, inv. nr. 717).
 76 RAG, Rechterslijk archief graafschap Culemborg, inv. nr. 223.
 77 Zie noot 76.
 78 RAG, Archief Gelderse Rekenkamer, inv. nr. 7128.
 79 Zie noot 76.
 80 AHGC, reg. 2224.
 81 Bos/Van Liere 1987, 14.
 82 AHGC, reg. 91; Voet 1753, 76.
 83 Vergl. de Oude Rekemerstraat.
 84 RAG, Handschriftenverzameling, nr. 230, Betuws Nederdeel, I, tussen 62 en 63.
 85 Ketner 1949, nr. 1438.
 86 Voet 1753, 40.
 87 Ketner 1959, nr. 2662.
 88 OAC, inv. nrs. 2020–2028: Verzameling bescheiden Mr. Nicolaes Bosch.
 89 RAG, Alg. Kaartenverzameling, nr. 25.
 90 Beltjes 1949, 100.
 91 Fockema Andreae/Van 't Hoff 1947, 72.
 92 UBL, Verzameling Bodel Nijenhuis.
 93 AHGC, kaart nr. 5a. In UBL Verzameling Bodel Nijenhuis berust een eenvoudiger replek ervan.

II Gezichten op de stad

Sinds de zeventiende eeuw hebben vele kunstenaars Culemborg bezocht. Gezeten aan de Lek, langs de singels en in de straten, legden zij de stad op hun eigen manier vast. Daarnaast arriveerden er vreemdelingen die hun reisindrukken op schrift stelden. Welk beeld werd er van de Lekstad geschetst? Zijn hun indrukken in overeenstemming met andere, vooral archivalische bronnen? Waarop legden zij de nadruk?

DE OUDSTE AFBEELDINGEN

Voor de Middeleeuwse mens was de stad een plek van geborgenheid tegen de gevaren die hem daarbuiten belaagden. Zich met een muur te mogen omgeven, was een van de kenmerkende rechten van de stad, waar in de late Middeleeuwen ook het economische zwaartepunt kwam te liggen. Wanneer een Middeleeuws kunstenaar een stad afbeeldde, schetste hij, als ware het symbolisch, een ring van muren, poorten en torens. Topografische nauwkeurigheid of herkenbaarheid was niet zijn opgave. Hij had slechts een decor nodig. Behalve op schilderijen werden landschappen en stadsgezichten afgebeeld in boeken en

miniaturen. Houtsneden en de boekdruk-kunst boden de mogelijkheid tot reproductie en derhalve tot een grotere verspreiding. De landschappen en stadsgezichten in het door *Jan Veldenaer* in 1483 te Culemborg gedrukte *Boek van den Houde* dragen geheel het karakter van de gebruikelijke toneelmatige enscenering.

In de zestiende eeuw kwam hierin verandering. Een aantal ontwikkelingen lag hieraan ten grondslag. De Renaissance-mens had op velerlei terrein zijn vleugels uitgeslagen en via ontdekkingsreizen zijn horizon letterlijk verruimd. Nieuw ontdekte gebieden werden vastgelegd door kaartmakers, maar ook dichterbij huis groeide de behoefte aan betrouwbaar kaartmateriaal. De kaart die de geograaf *Christiaan sGrooten* in de jaren 1558/59 van Gelderland maakte, toont de steden nog op de traditionele manier.¹ Zo bestaat Culemborg uit een ring van gebouwen en muren met vele torens (afb. 12).

De eerste betrouwbare plattegronden van Nederlandse steden zijn van *Jacob Roelofs van Deventer*. Hij had naam gemaakt als cartograaf door tussen 1536 en 1546 provinciekaarten uit te geven: de eerste die door de nauwkeurige

12 C. sGrooten, Culemborg, detail uit de kaart van Gelderland en Kleef, ca. 1570. Pen, penseel, 53 × 56. Koninklijke Bibliotheek Albert I, Brussel.

methode der driehoeksmeting tot stand waren gekomen. In 1543 werd Van Deventer tot koninklijk geograaf benoemd. Net als de landkaarten beoogden zijn stadsplattegronden een militair doel. De kaarten, alle op een schaal van ongeveer 1:8000, tonen alleen het stratenplan, de wallen, poorten, torens en openbare gebouwen; geen burgerwoonhuizen. Na zijn dood, in 1575, werden twee delen met samen 180 plattegronden aan koning Philips II opgezonden. Deze originelen bevinden zich nog altijd in Madrid. De Nederlandse exemplaren zijn tussen 1916 en 1923 door *Fruin/Nijhof* gereproduceerd (afb. 2).

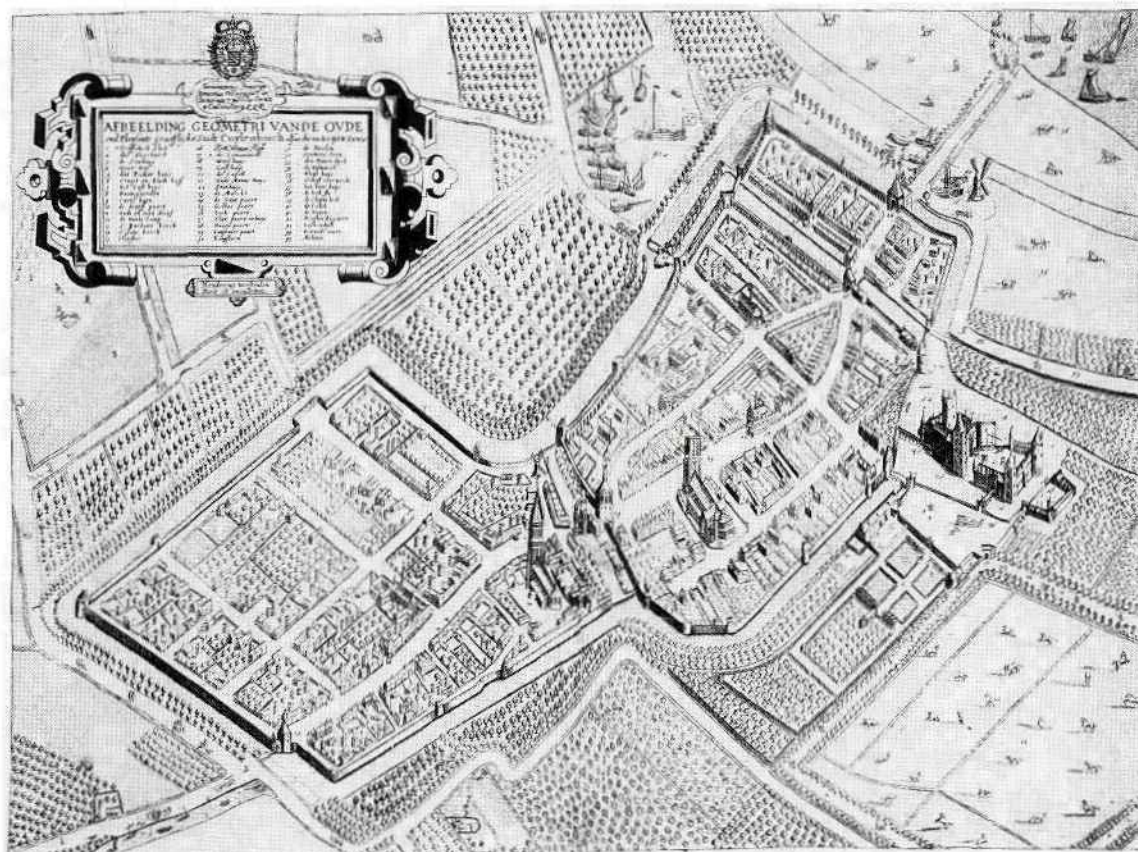
In 1649 liet de Amsterdamse drukker en uit-

gever *Joannes Blaeu* zijn *Tooneel der Steden van de Vereenighde Nederlanden* verschijnen. Blaeu heeft in het fraai uitgevoerde boekwerk, onderdeel van een ambitieuze wereldatlas, niet alleen stadsplattegronden opgenomen, maar ook profielen, vestingplattegronden en belegeringen. Anders dan bij Van Deventer is op deze in vogelvluchtperspectief weergegeven kaarten wel particuliere bebouwing getekend. Blaeu baseerde zich voor zijn uitgave doorgaans op bestaande stadsplattegronden, die hij van een opdracht met wapen voorzag, verfraaide en inkleurde. Voor Culemborg diende als uitgangspunt de kaart die *Hendricus Verstralen* in 1621 had vervaardigd (afb. 8). Rond 1698 werd de plattegrond van Blaeu heruitgegeven door *Frederik de Wit*, die een aantal platen uit de drukkerij van Blaeu en diens concurrent *Johannes Janssonius* had verkregen. De Wit nam niet de moeite om de oorspronkelijke opdracht aan graaf *Henrik Wolraet* te veranderen, hoewel deze al in 1664 was overleden. Wel bijgewerkt werd de heruitgave van de oorspronkelijke stadsplattegrond van *Verstralen*. De cartouche links boven bevat een opdracht aan *Ernst Frederik* van *Saksen-Hildburghausen*, van 1714 tot 1720 graaf van Culemborg. Het kaartbeeld is eveneens aangepast: de in 1649 gelegde dam in de *Kleine Lek* is zichtbaar en de in 1654 door bliksemingslag verloren gegane spits van de *Barbarakerk* is weggeradeerd. De originele

koperen plaat van deze gravure bevindt zich in de collectie van het Museum Elisabeth Weeshuis te Culemborg (afb. 116).

Vanaf de zestiende eeuw kwamen de geïllustreerde reisbeschrijvingen in zwang. In

dit soort literatuur vinden we het oudste riviergezicht van Culemborg. Een der eersten die de Nederlanden beschreven, was *Lodovico Guicciardini*, telg uit een aanzienlijk Florentijns geslacht.² Hij reisde door Europa en vestigde zich rond 1550 te Antwerpen. Hij was een man

13 Hendricus Verstralen, Plattegrond van Culemborg, herziene versie, ca. 1715. Kopergravure, 37,6 × 50,8. MEW.

met een brede ontwikkeling, een voorbeeld van de 'uomo universale' van de Renaissance. Zijn beroemdste werk, waarin hij de Nederlanden beschreef, is de *Descrittione di tutti i Paesi Bassi*. De eerste uitgave, in het Italiaans, verscheen in 1567 te Antwerpen. Nog datzelfde jaar volgde een Franse vertaling; in de jaren daarop zagen diverse andere drukken het licht, waaronder een Italiaanse uit de beroemde drukkerij van *Christoffel Plantijn* te Antwerpen (1581). Na de inneming van deze stad door de Spanjaarden, in 1585, verplaatste het zwaartepunt van de drukkerswereld zich naar steden in de Noordelijke Nederlanden, zoals Arnhem en vooral Amsterdam. *Willem Jansz.* gaf in 1612 te Amsterdam de eerste Nederlandse vertaling uit. Guicciardini zal diverse plaatsen uit eigen aanschouwing hebben gekend. Verder correspondeerde hij met stadsbesturen om de juiste gegevens te verkrijgen. De enige keer dat de stad Culemborg staat afgebeeld, is in de Latijnse uitgave van 1616 (afb. 14), die verzorgd werd door *Jan Jansz.* uit Arnhem.

Lodovico Guicciardini was toen al dood. Hij overleed in 1589.

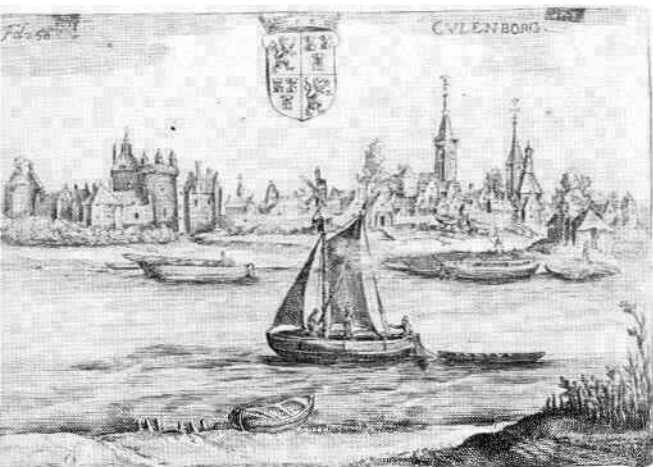
Niet lang na deze eerst bekende afbeelding van Culemborg verscheen er een tweede en wel in het *Thesaurus Philopoliticus* van *Daniël Meissner* (1585–1625). Dit boek kwam uit in de jaren 1623–1631 over acht delen in twee banden, met te zamen 830 gravures.³ Als uit-

gever trad *Eberhard Kieser* op. Alle delen zijn volgens een zelfde patroon opgebouwd. Steeds ziet de lezer een stadsgezicht, vergezeld van een embleem en een moraliserend versje. Ging het Meissner vooral om de emblemata met de verzen, in de zeventiende eeuw vond men gaandeweg de boeken juist vanwege de stadsgezichten belangrijker worden. Na Kiesers dood verwierf de Neurenbergse uitgever *Paul Fürst* de platen. Hij bracht ze in 1637/38 onder de titel *Sciographia Cosmica* opnieuw uit. Van de oorspronkelijk 830 gravures liet Fürst er dertig weg. Uit het rivierenland zijn de volgende plaatsen opgenomen: Tiel, Zaltbommel, tweemaal Loevestein, het slot te Aalst, het slot te Hemmen en Culemborg (afb. 15). In 1678 gaven de weduwe en erven van Fürst de serie nogmaals uit.

Wanneer we in de boeken van Guicciardini en Meissner de riviergezichten met elkaar vergelijken, dan zijn er grote overeenkomsten aan te wijzen. Dit betreft zowel de algehele compositie als de afzonderlijke details, bijvoorbeeld de ooievaars op de kasteeltorens en de op stapel staande schepen.

De ooievaars vielen de Harderwijkse bibliothecaris en burgemeester *Egbert Brinck* (1581–1649) tijdens een van zijn reizen ook op. In zijn *Vriendenrollen* schreef hij over Culemborg onder meer: 'Hier is een fray Statthuys. In desen stad syn geweldich veel ooyvaers-nesten alleen opt slott alleene syn wel 12. Het

14 Lodovico Guicciardini, Gezicht op Culemborg, 1616. Kopergravure, 13,7 × 20. MEW.

slot is een fray gebouwsel met schone lustgarten. In desen stadt syn 2 meulens, omgedreven door een peerdt, die welcke blausers maecken, daer men die lobben [kanten lubben] mede styvet, is een dinck weerdich om [te] sien.⁴

DE ZEVENTIENDE EEUW

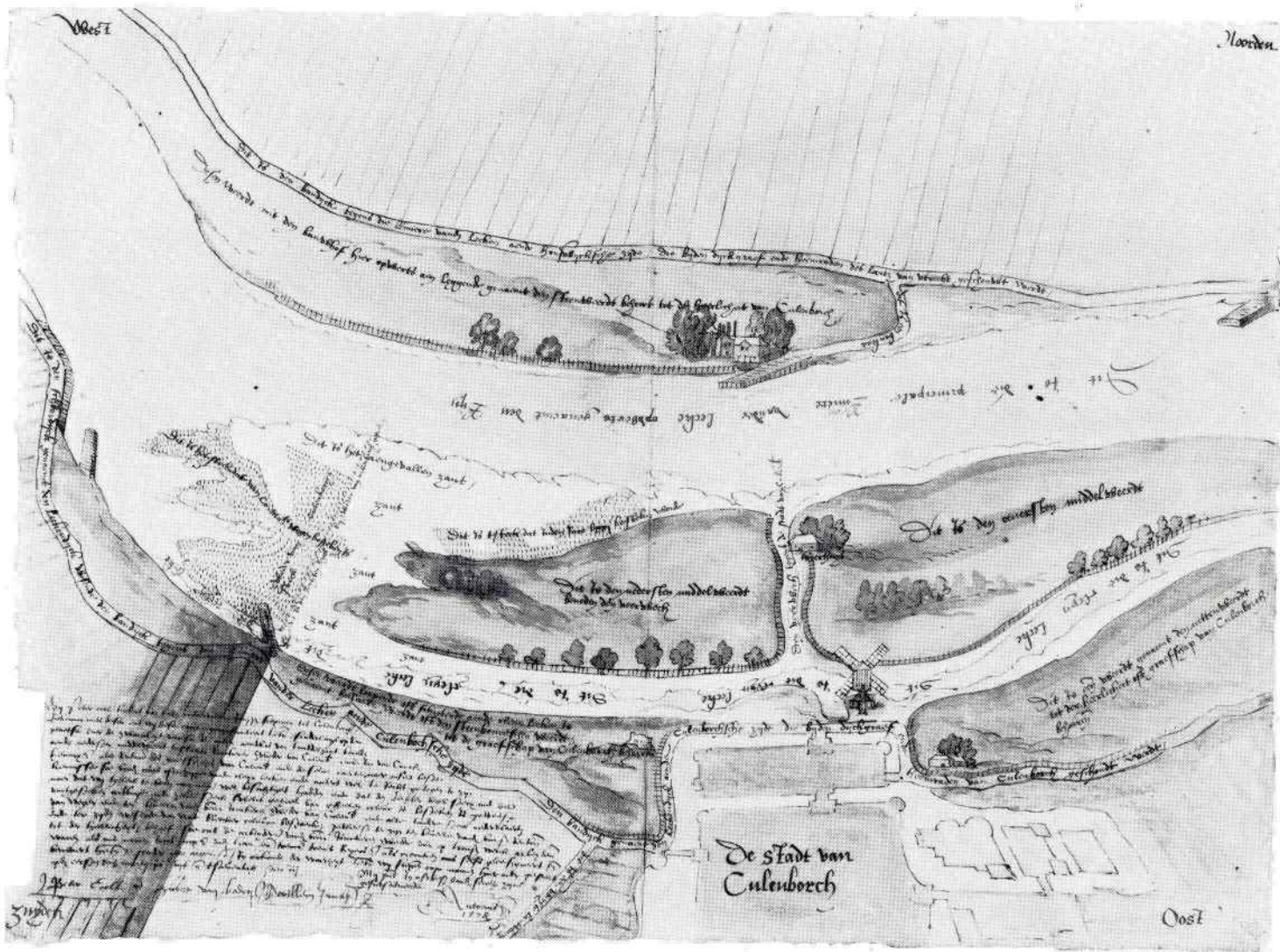
Kenmerkend voor de weergave van zeventiende-eeuwse stadsprofielen is de manier waarop diverse stadsgedeelten en gebouwen op een vrijwel rechte lijn worden neergezet. Zo heeft het kasteel in werkelijkheid nooit zo dicht bij de rivier gestaan en waren vanaf de Lek alleen de hogere torens te zien. Evenmin

15 Daniël Meissner, Gezicht op Culemborg. Kopergravure, 9,7 × 14,4. MEW.

lag de stad zo direct aan het water als de prentmakers de kijker wilden doen geloven. De werkelijke situatie aan het rivierfront wordt duidelijk op een door Jan Deijls in 1574 getekende kaart (afb. 16). Wanneer men toen de Lekpoort uit liep, zag men aan de rechter kant een houten standerdmolen, die oorspronkelijk had gestaan aan het einde van de Oude Molenstraat. Hiervoor strekte de Middelweerd zich uit tot aan de Lek.

In 1558 werd besloten ter bevordering van de koophandel en scheepvaart en tot gerief van de burgerij de Lek dicht langs de stad te voeren. De burgers uit Culemborg en uit de dorpen in het graafschap klaarden dit karwei zelf.⁵ Ze vergroeven de Middelweerd en leg-

den de Kleine Lek aan, die ongeveer ter hoogte van 't Spoel weer op de rivier aansloot (vergelijk de afbeeldingen 8 en 116). Direct voor de Lekpoort en links naast de molen

maakte men een 'colck', bedoeld als haven.

Op 30 juli 1649 sprak de magistraat van Culemborg over een voorstel van de heren raden om een dijk door de Kleine Lek te leg-

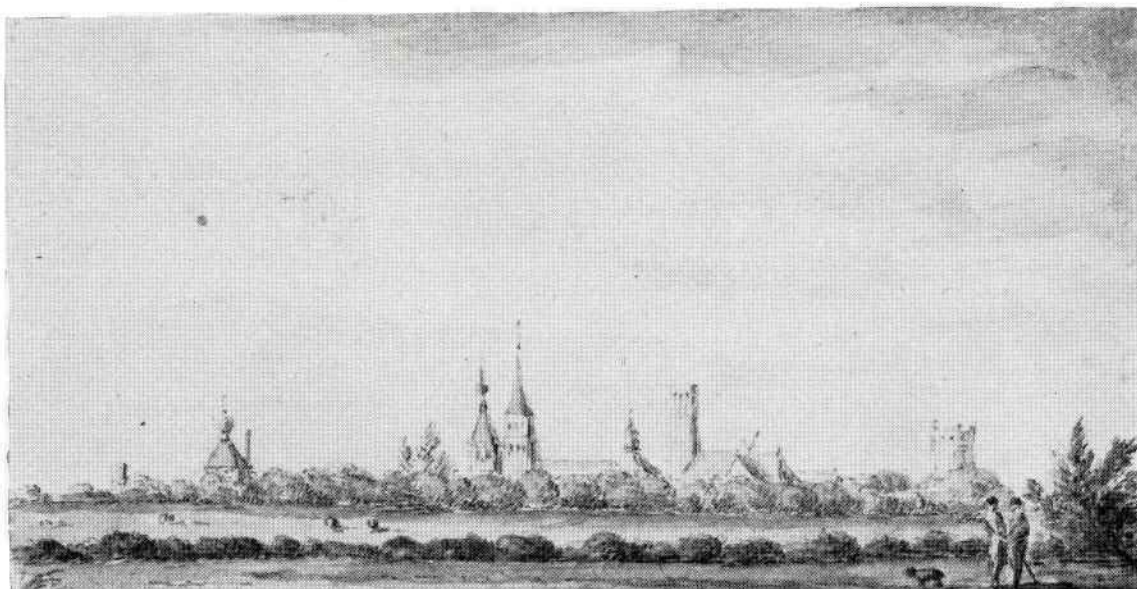
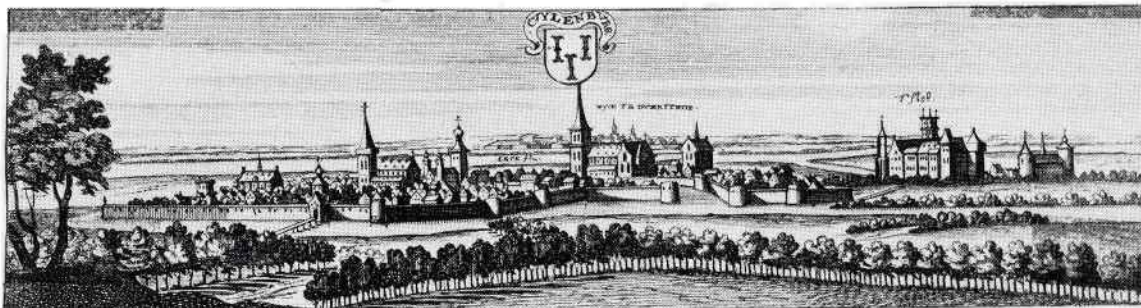
gen, 'tot meerder accomodatie vande passanten, verbeteringen van Stadt ende middelen vandien'. Na eerst nog de oud-leden van het stadsbestuur gehoord te hebben, werd besloten het watertje af te dammen.⁶ Met het haventje behoefde men geen rekening te houden: al in 1609 had men voor de Goilberdingerpoort een nieuwe haven gegraven, die ook via de Kleine Lek bereikbaar was. Blijkbaar was de 'nieuwe dijk' tussen de stad en het veerhuis niet hoog genoeg, want in 1677 sloeg de gezwollen rivier delen weg. In de eeuw daarop zou de Veerweg geregeld opgehoogd worden, mede ter bescherming van de daarachter aangelegde haven. Op beide gravures (afb. 14 en 15) zien we timmerlieden bezig met het bouwen van schepen.

Inderdaad stelde de welvaart van Culemborg voor een deel op de rivierhandel en de daarmee verbonden ambachten. De bloei-periode van de Culemborgse Rijnhandel viel in de eerste helft van de zeventiende eeuw.⁷ Op een rond 1639 aangelegde lijst prijken de namen van vijfenveertig schippers, die inwoner van Culemborg zouden zijn. Sommigen hadden echter alleen een gehuurde kamer, bedoeld om op die manier te kunnen profiteren van de tolvrijdom die de stad op vele plaatsen genoot. Na 1650 valt er een snelle teruggang te constateren en in de achttiende eeuw speelt de Rijnvaart voor Culemborg nauwelijks meer een rol.

Culemborg was vooral als marktplaats van belang. Voor een flink gebied vervulde het een marktfunctie. De tocht per schip vanuit het graafschap Buren en de plaatsen aan de Linge verliep via een schutsluis, de Neust, die toegang verschafte tot de Bisschopsgraaf; deze kwam weer uit op de Meer, het watertje dat naar Culemborg voert en destijds voor de Zandpoort eindigde in een haventje (zie kaart *Blaeu*, afb. 116).

In de jaren zeventig van de zeventiende eeuw zijn er bij Culemborg enkele tekenaars actief. Verreweg de meest verdienstelijke was *Adam Frans van der Meulen* (gedoopt in 1632, overleden in 1690). Op 32-jarige leeftijd werd hij benoemd tot hofschilder van de Franse koning Lodewijk XIV in Parijs, waar hij woonachtig was in de Gobelins; hier vervaardigde men schitterende wandtapijten, waarvoor Van der Meulen eveneens ontwerpen maakte. Toen in 1672 Lodewijk XIV Nederland binnenviel, nam hij in zijn gevolg Van der Meulen mee om de belegeringen en veldtochten vast te leggen. Onder zijn tekeningen zijn gezichten op Amersfoort, Wijk bij Duurstede, Vreeswijk en Culemborg. Zijn meer dan een meter lange tekening van Culemborg is de mooiste die ons rest uit de zeventiende eeuw (afb. 19).

Met dezelfde bedoeling, namelijk het in beeld brengen van de veroveringen van Lodewijk XIV, verscheen in 1674 het *Thoneel*

17 Gaspar Bouttats, Gezicht op Culemborg, 1674. Ets,
6,6 × 24,9. MEW.

18 Anoniem, Gezicht op Culemborg vanaf de zuidzijde,
1756. Waterverf en potlood in kleur, 12,7 × 19,9. UBL Coll.
Bodel Nijenhuis.

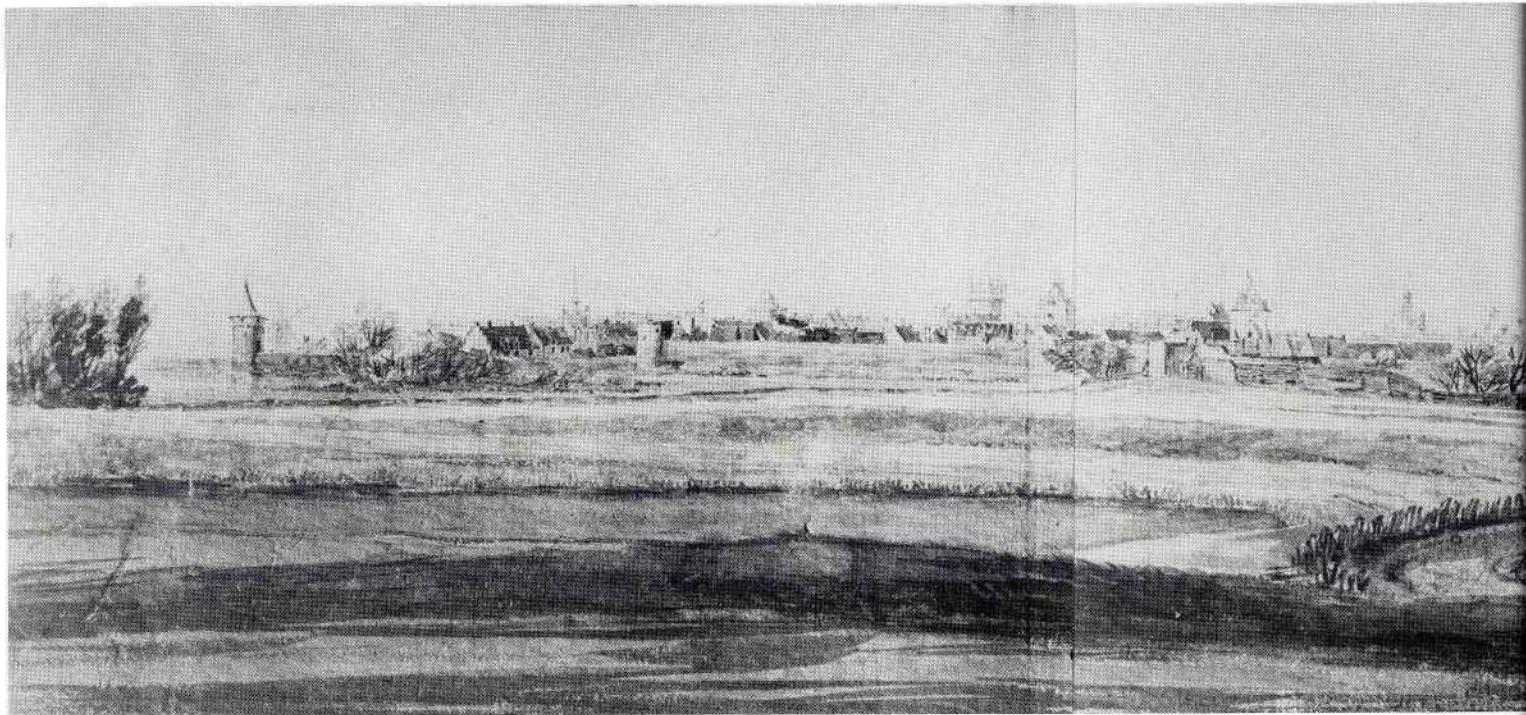
der Steden van 't Vereenight Nederlandt. Dit boek bestaat uit prenten en korte teksten gemaakt door *Gaspar Bouttats* naar tekeningen van *Johannes Peeters*. Voor de topografie zijn de afbeeldingen niet altijd van belang, omdat de stadsgezichten voor een deel onnauwkeurig zijn. De smalle prent (afb. 20) toont Culemborg van de zuidkant. De Barbarakerk prijkt met een lange spits, hoewel ze die in 1654 had verloren.

DE ACHTTIENDE EEUW

Reisverslagen en boekbesprekingen die ons uit de achttiende eeuw zijn overgeleverd, werpen uit verschillende invalshoeken licht op bepaalde aspecten van de stad en haar bewoners. Culemborg is eeuwenlang een toevluchtsoord geweest voor bankroeters en doodslagers, die tegen betaling toestemming tot verblijf kregen, opdat ze hun zaken konden regelen. Deze 'dienstverlening' van de graaf plaatste de stad in een minder goed daglicht. Zelfs nog in de laatste druk van het *Groot Woordenboek der Nederlandse Taal* kunnen we lezen dat 'naar Kuilenburg gaan' zoveel betekende als: bankroet gaan. Juist op dit aspect van de stad legde *Theodorus Beckering*, die met zijn gezelschap een plezierreisje van Groningen naar Kleef maakte, de nadruk.⁸ In Culemborg bezochten zij, terwijl de paarden werden gevoerd, herberg de Toelast, aan de

Oude Vismarkt. Het viel hen op dat de daar aanwezigen '...bijna alle in haar japons met een alongepruik en een rotting voorzien, aldaar verscheenen. (...) Hier hoorde en zag men een chaos van allerhande spraken en natien, die ik gelove dat buiten den schout, alle bankroutiers waren, dewelke hier gerust en van het vervolgen van haar schuldeischers vrij zijnde, het gestolen geld en goedje verteren. Hare vrouwen en dogters zag men hier en daar met uiterste pragt door de stad zwieren.' Volgens Beckering had het verblijf van deze lieden in een bepaald opzicht een gunstige invloed op de stad. Hij schrijft namelijk: 'Hier en daar worden van dagh tot dagh, zedert dat de bankroutiers alhier haar principaalste schuilplaats gevonden hebben, schone nieuwe huizen gebouwdt.' Het blijft de vraag hoe goed Beckering de stad in zich heeft kunnen opnemen, want het bezoek duurde slechts een kwartier... In zijn slotpassage spreekt hij nog van 'deze vrije vlugt- en schuilhoek voor dieven en moordenaars'. Het gezelschap vervolgt zijn reis richting Vianen, dat overigens om dezelfde faciliteiten in een soortgelijke reuk stond.

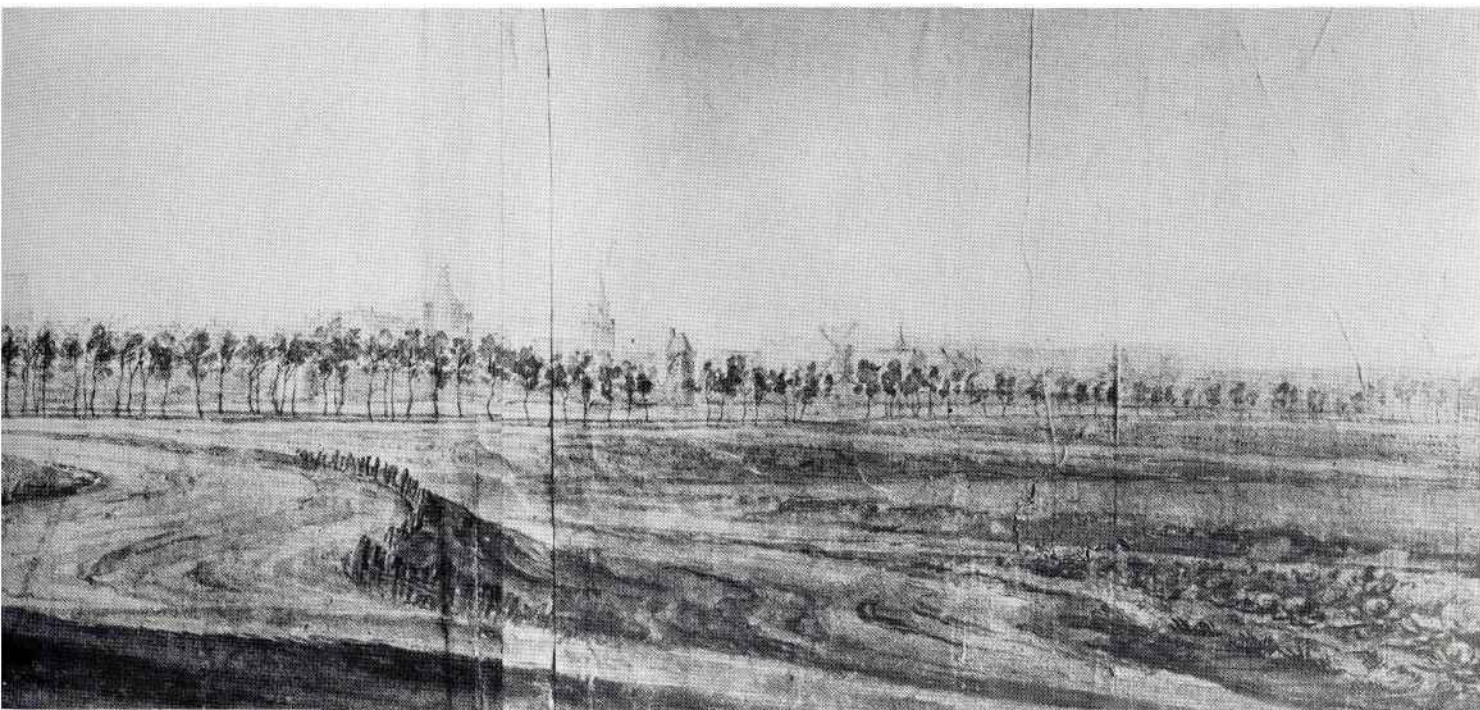
Een andere reiziger die zijn bevindingen aan het papier heeft toevertrouwd, is *André Thouin*, geboren in 1747 als zoon van een Parijse chef-hovenier van de koninklijke tuinen.⁹ Thouin trad zelf ook als hovenier in dienst van de Franse koning. Zijn carrière

reikte nog verder: tot 'professeur de culture' en administrateur van het natuur-historisch museum. In 1795 werd hij met de Franse veroveringslegers naar Nederland gestuurd om er voorwerpen van wetenschap en kunst te vergaren. Via 's-Hertogenbosch, waar hij sliep, kwam hij om twee uur 's middags in Zaltbommel aan. Nog dezelfde dag zette hij de reis voort naar Culemborg, dat hij tegen de

avond bereikte en waar hij de nacht doorbracht. Hij beschreef de stad als: 'een kleine, tamelijk leuke stad (une petite ville assez jolie), doorsneden door een mooie straat, omzoomd door solide, nette en zelfs elegante woningen'. De volgende morgen vertrok Thouin naar Utrecht.

De beide geciteerde achttiende-eeuwse rei-

zigers schetsen een beeld van een stad die tamelijk welvarend is. Economisch gezien gingen de zaken waarschijnlijk ook niet slecht, al was dit niet in de eerste plaats te danken aan de asielzoekers, die doorgaans korter dan een jaar in Culemborg verbleven. Van wezenlijker belang voor de stedelijke economie waren de handel, vooral die in agrarische producten, en de nijverheid.

Dank zij de gemengde bedrijven in het rivierengebied greep de landbouwcrisis, die eind zeventiende en in de gehele eerste helft van de achttiende eeuw heerste, minder diep in dan in de streken waar men zich gespecialiseerd had. In het gebied tussen de grote rivieren zorgden akkerbouw, veehouderij en fruitteelt voor spreiding van de risico's. Aan de andere kant had men – vooral in de laaggelegen

komgrondgebieden – te kampen met wateroverlast gedurende een groot deel van het jaar, en van tijd tot tijd met overstromingen. *De Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden*, uit 1741, geeft een beschrijving van de situatie in het graafschap Culemborg: 'De gantsche uitgestrektheid des Graafschaps wordt omtrent vier duizend morgens Lands gerekend. Men heeft er hoog en laag land. Het eerste draagt Graan en Boomgewas. Het Laag Land, 't Kuilenburgsche Broek genaamd, staat 's winters gemeenlijk onder water, wordt in het voorjaar droog gemaalen en dan, waar het laagst is, tot Hooi-, en daar het hoogst is, tot Weiland gebruikt. Het Hooiland brengt, schoon ongemest, jaar op jaar, schoon Hooi voort, mids dat het bij tijds droog raake. De Opgezetenen des platten lands geneeren zig met den akkerbouw en 't veehoeden: in 't bijzonder fokken ze schoone Paarden aan. In de Stad wordt vrij wat handel gedaan, in Granen en Fruiten.'¹⁰ Vooral op de dinsdagmarkt stroomden de boeren uit de verre omtrek toe. De handel ging zelfs zo goed dat de marktruimte te klein werd bevonden en men uitbreiding zocht op het kerkhof rond de Barbarakerk.

Belangrijk ook was de nijverheid. Behalve de ambachtlieden die binnen hun gilden produceerden voor de lokale markt, bestond er een nijverheid die afzet vond tot ver buiten de grenzen van het graafschap: de zijdelint-

industrie, die aan honderden paren handen, veelal in thuisarbeid, werk verschafte. In 1759 werd de stedelijke economie versterkt door de komst van een geweerfabriek, die aan zo'n 150 mensen werk bood. Omstreeks diezelfde tijd verrees aan de Lek een steenfabriek.

De oude stad Culemborg onderging in de achttiende eeuw binnen de wallen weinig verandering. Het buitengebied ten oosten van de stad bood daarentegen een dynamischer beeld (zie hiervoor hoofdstuk VII). Bij de burgerij was dit buitengebied zeer in trek om te wandelen of pleziertochtjes te maken per koets. Men hield er in verordeningen zelfs rekening mee. Nadrukkelijk hadden de wachters van de Goilberdinger- en Zandpoort in hun instructie uit 1764 opdracht hun poorten met een boom te sluiten voor wagens en karren, 'hier van nogtans uitgezondert koetsen en andere rijtuigen van Luijden, die in de Stad woenen, en die voor plaisir rondsom de Stad willen rijden.'¹¹

Ook de stad zelf tooide zich met groen. Wallen en singels, die hun verdedigende waarde allengs hadden verloren, leenden zich daartoe uitstekend. In de Culemborgse stadsrekeningen uit de achttiende eeuw staan regelmatig posten voor de aanschaf van bomen, waarmee de singels werden beplant. Het groen diende verder om minder fraaie delen van de stad aan het oog te onttrekken.

Toen de Culemborgse stadsburgemeester Montanus in februari 1764 voorstelde om de wal rond de Havendijk met linden te beplanten, ging de magistraat met dit voorstel akkoord, niet alleen omdat dit zou 'strekken tot cieraad van de stad', maar tevens zou zorgen voor 'beneeming van 't gesigt op die gemeene hujsens aldaer ter plaetse staende'.¹²

Meer dan in de voorafgaande eeuw was er een markt voor boeken met beschrijvingen en illustraties van steden, dorpen en buitenplaatsen. De titels illustreren de verschoven belangstelling en de nieuwe visie op de natuur. In de zeventiende eeuw verschenen er Kronieken, Beschrijvingen en Tonelen; de achttiende eeuw brengt de Arcadia en de Lustplaats, die 'zegepralend' en 'verheerlijkt' worden afgebeeld. Op literair gebied neemt de belangstelling voor het Hofdicht toe. Trad in de poëzie de bloemenhof, de boomgaard en de tuin met beelden, fonteinen en koepels op de voorgrond, de prentkunstenaars stelden veel meer het huis zelf centraal.¹³ Vooral de Vechstreek en het Land van Kleef blijken geliefd bij de topografische kunstenaars uit die eeuw. Nog een verschil met de zeventiende eeuw valt op: kunstenaars trekken door vrijwel het hele land, doorgaans in opdracht van een uitgever of verzamelaar.

Een van de eerste kunstenaars die de Nederlandse provincies en het Land van Kleef

doortrokken, was de autodidact *Abraham Rademaker* (1675–1735), zoon van een glazenmaker. Hij heeft enige duizenden tekeningen en prenten vervaardigd, die hij natekende van oudere voorbeelden of maakte tijdens zijn reizen. In 1727 verscheen in zes delen voor twintig gulden zijn *Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche Oudheden*, met 301 prenten, verzorgd door uitgever *Isaak Tirion* met tekst van *Brouerius van Nideck* en *Le Long*. De platen had Rademaker al eerder, in 1725, zonder tekst uitgegeven. Te oordelen naar *Van Gool* moet Rademaker een zeer vlijtig kunstenaar zijn geweest. Hij schreef over hem in zijn *Schildersboek*: 'Van zijne jeugt af was hij altijd bezig met tekenen van allerlei voorwerpen, sparende noch moeite, noch papier om alles te onderneemen, met zulk een taai gedult en ongemeene naerstigheid, dat hij heele maenden achtereen in huis zat, zonder uitgaen.'¹⁴ Dit zal dan vooral voor de wintermaanden hebben gegolden. 's Zomers maakte hij zijn tochten, die hem ook bij Culemborg brachten (kasteel en Goilberdinger kapel).

Van de weinige wegen die er in het begin van de achttiende eeuw lagen, waren slechts enkele van een zandlaag voorzien, en hierdoor redelijk begaanbaar. In het rivierengebied vormden de dijken de oost-westverbindingen. Eerst in de jaren 1760 begon men ze te bezanden. De eerder genoemde Fransman

20 Jan Weissenbruch, Het Grote Buitenom. Olieverf op doek, 35 × 47. © Rijksdienst Beeldende Kunst, Den Haag. Inv. nr. NK 2533.

André Thouin verbaasde zich op zijn tocht naar Culemborg over de dijken: 'Tot aan Culemborg komt men een groot aantal dijken tegen van verschillende afmetingen, sommige laag en slechts enkele voeten boven het maaiveld, andere steken er meer dan 15 voet bovenuit, terwijl ze allemaal slechts die breedte hebben die nodig is om twee wagens elkaar te laten passeren. De taluds lopen sterk af, zijn dikwijls kaal en soms afgezet met een klein haagje of met bomen, die geplant zijn bovenop de helling.'¹⁵

Rond 1715 liep er als zuid-noordverbinding een zandpad van Tiel naar Drumpt, Kerk-Avezaath, Buren, Zoelmond, Beusichem naar Culemborg. Over deze weg liep een wagen-dienst, die ook wel een enkele passagier meenam. Na jarenlange onderhandelingen slaagde men er in 1773 in via dezelfde plaatsen een verbeterde zandweg aan te leggen. De Staten van Utrecht zegden bovendien toe in hun provincie een aansluiting te maken naar de stad Utrecht. Zo werd het uiteindelijk mogelijk om uit de Rijnstreek via een doorgaande weg over Nijmegen, Culemborg en Utrecht naar Amsterdam te reizen. Sinds 1773 reed er over deze weg tussen Tiel, Buren en Culemborg een post- of wisselwagen, die ook passagiers meenam.¹⁶ De secundaire kleiwegen waren 's winters en na regen nauwelijks begaanbaar; 's zomers werden de reizigers beproefd door de vele kuilen en het

opwaaiende stof. Op diverse plaatsen, zoals de Hamse brug, de Zoelensche brug en de Nieuwe brug (bij Culemborg), werd bovendien tol geheven.

Op sommige verbindingen was reizen per boot een andere mogelijkheid. Op 30 december 1772 stelden de stedelijke besturen van Culemborg en Amsterdam het reglement op voor het beurtveer tussen deze plaatsen.¹⁷ Men wil dit laten waarnemen door een schippersknecht, geen schipper 'alsoo deselve daar van geen behoorlijke Broodwinnige zoude hebben...' De verwachtingen waren dus niet erg hoog gespannen. De schuit voer iedere woensdagmorgen om tien uur uit Culemborg af en moest de volgende ochtend in Amsterdam aanleggen. Vrijdag na vier uur aanvaardde het schip de terugtocht. De schipper diende zich strikt aan de vaartijden te houden; een half uur vertraging kostte hem tien stuiver boete; een week overslaan kwam hem zelfs op vijftwintig gulden te staan. In de wintermaanden werd er eens in de veertien dagen gevaren tegen dubbel tarief. De schipper nam ook vracht mee. De tarieflijst is een bonte opsomming van uiteenlopende goederen: van etenswaren tot beesten, tabak, snaphanen en 'een Oostindische kist met porcelein of andere waren'.

's Avonds moest de reislustige onderdak zien te vinden in een herberg, waar het verblijf niet altijd een onverdeeld genoegen was. Uit-

voerig wordt ons hierover verslag gedaan door de Franse baron *César de Saussure* in zijn *Lettres et Voijages en Allemagne, en Hollande et en Angleterre*. We volgen hem op een deel van zijn reis en kunnen tegelijk het tempo vaststellen. Op 2 mei 1725 vertrok hij van Düsseldorf naar Wezel en vandaar de volgende dag via Rees en Emmerik naar Arnhem. Op 4 mei vervolgt hij zijn tocht. Over Rhenen en Wijk bij Duurstede komt hij in Culemborg aan. We lezen (vertaald uit het Frans): 'We arriveerden tamelijk laat in Culemborg, de stadspoorten waren reeds gesloten, wat ons dwong in een tamelijk slechte herberg aan de rivier te logeren. We kregen er een zeer schamele maaltijd en hebben zeer slecht geslapen. Toch presenteerde men ons de volgende morgen een gepeperde rekening, die opliep tot meer dan 45 sols per persoon. Wij protesteerden krachtig tegen deze afzetterij van onze gastheer. Hij antwoordde ons koeltjes, dat hij, als we niet tevreden waren over zijn rekening, een andere zou opstellen. Wij stemden hier gemakkelijk mee in, omdat we geloofden dat hij ons wel korting zou geven, maar wij waren zeer verbaasd toen hij ons een tweede rekening bracht, waarop diverse zaken stonden die op de eerste niet voorkwamen, zoals zoveel voor het hout uit de keuken, voor de kaarsen en onder andere, zoveel voor te hebben gespuugd in mijn kamer en deze te hebben bevuild.' Verontwaardigd betaalt De Saussure en noteert

in zijn verslag een waarschuwing aan alle reizigers die Holland doortrekken 'om niets in zekere herbergen te nemen, alvorens het eens te zijn geworden over de prijs'.¹⁸

Om aan de vraag van verzamelaars en uitgevers te voldoen, ondernamen topografische kunstenaars diverse reizen. Abraham Radermaker hebben we al genoemd. De onderweg gevulde schetsboeken werden zorgvuldig bewaard en vaak doorgegeven aan leerlingen.¹⁹ Uit de gedateerde schetsen en tekeningen valt op te maken dat de periode waarin gereisd werd, tussen april en oktober viel. De wintermaanden gebruikte men dan om de schetsen uit te werken.

Als we ons beperken tot de reizen die voor Culemborg en het westelijk rivierengebied van belang zijn, dan ontmoeten we in de achttiende eeuw als eerste de uit Den Haag afkomstige *Hendrick Pola* (1676–1748). In 1711 verschenen van hem '54 diversche gezichten geteekend naar het leven in Zuid- en Noord-Holland'. Het Rijksprentenkabinet bezit van hem drieënvijftig tekeningen als illustratie bij Apuleus' fabel van Psyche, met gedichten van *Langendijk*. De gezichten uit Noord- en Zuid-Holland werden in 1902 samen met 433 pentekeningen van kastelen, lusthoven, kerken, kloosters, dorpsgezichten en dergelijke geveild.²⁰ Een klein deel kwam terecht in het Rijksprentenkabinet. De meeste van deze te-

keningen in potlood, pen en rood krijt zijn gedateerd. Tussen 12 en 15 augustus 1718 vertoefde hij in de Bommelerwaard. Vermoedelijk lag de Lekstad eveneens in dat jaar op zijn route. Pola tekende er, in zijn zo kenmerkende, wat naïef aandoende stijl, het kasteel (afb. 90) en de enige schetsen die wij kennen van het Jerusalemklooster (afb. 80 en 81).

Tien jaar later, in 1728, trokken drie kunstenaars tussen Lek en Waal rond. Andries Schoemaker, Cornelis Pronk en diens leerling Abraham de Haen. Van De Haen is geen Culemborgs werk bekend.

Andries Schoemaker (1660–1735) was van beroep stoffenhandelaar. Uit interesse voor de oudheidkunde legde hij een verzameling munten en penningen aan en verdiepte zich in de numismatiek.²¹ Vanaf 1708 begon Schoemaker reizen te maken door Nederland en het Land van Kleef. Sinds 1723 vergezelde Cornelis Pronk hem en wat later ook Abraham de Haen. Schoemakers tekenstijl is eenvoudig, soms wat onbeholpen.

Cornelis Pronk (1691–1759) werd in 1715 lid van het Amsterdamse schildersgilde. Naast schilderen en tekenen legde hij zich vanaf 1729 toe op het ontwerpen van penningen. In 1734 gaf de Vereenigde Oostindische Compagnie hem opdracht schetsontwerpen te maken voor porselein. Pronk tekende nauwkeurig en gedetailleerd. Zijn tijdgenoot *Johan van Gool* noemt hem in zijn schildersboek een

‘vaerdige kunstenaer’, die door liefhebbers rijkelijk wordt betaald. Als bijzonderheid vertelt Van Gool verder dat hij tekende ‘naer de juiste regels der Doorzichtkunde: die hij zo grondig verstaet, dat hij al deze Gebouwen, zonder passer of lineaal te gebruiken (die hij door gedurige oeffeningen in zijne oogen en handen alleen bezit) voor de vuist op het papier brengt...’²² Vele tekeningen van Pronk zijn in prent gebracht voor *Het Verheerlijkt Nederland*. Zijn Culemborgse werk bepaalt zich tot het stadhuis, de Binnenpoort en het kasteel.

Behalve het maken van schetsen, hield dit drietal ook ‘memoriaelen’ bij, waarin allerlei wetenswaardigheden werden genoteerd. Het Rijksarchief in Gelderland bezat een door Andries Schoemaker bijgehouden aantekenboek, dat in de Tweede Wereldoorlog verloren is gegaan.

Ook Pronk moet een dagverhaal hebben bijgehouden, dat echter niet bewaard is gebleven. Dit is wel het geval met het zogenaamde manuscript-*Schoemaker*, dat berust in de Koninklijke Bibliotheek. Dit handschrift draagt als titel ‘Korte beschrijving van het Graafschap kuijlenburg, Het Graafschap Buuren, En De Vrije Heerlijkheid Van Vianen’. Het geeft informatie over plaatsen in het genoemde gebied, rond 1735 door Schoemaker bijeengebracht uit kronieken en archiefstukken, maar ook uit aanplakbiljetten van veilingen. Juist de persoonlijke opmerkingen en

de tientallen in kleuren gewassen tekeningen van plaatsen, huizen en hoven, maar ook van familiewapens en historiepenningen, naar oudere voorbeelden en naar tekenaars als Pronk, De Haen en Schoemaker zelf, maken het handschrift tot een waardevolle bron. In zijn manuscript noemt Schoemaker de volgende plaatsen die zij tijdens de reis van 1728 bezochten: Vianen, Tienhoven, Zijderveld, Rhenoy, Geldermalsen, Buren, Zoelmond en Culemborg. Op grond van andere gedateerde tekeningen en prenten zijn hier nog toe te voegen: Mariënwaard, Engelrode (bij Zoelmond), Crayestein (bij Tricht), Tiel, Zoelen, Ravenswaay, Dodewaard, Echteld en Lienden. Schoemaker wijdde vele bladzijden aan Culemborg. De meeste informatie ontleende hij aan schrijvers als Arend van Slichtenhorst en Sweder van Culemborg of aan (afschriften van) archivalia. Een veel geringer deel berustte op eigen waarneming.

De volgende passage tekende hij op naar aanleiding van zijn bezoek in 1728: '...het steedje kuijlenburg Gelegen aan de Revier de leck: Is een soetelijk steedje en wel de voor-naamste van hun nagebuuren: het heeft een groote markt op welke het Raad Huijs staat: en een eijnd weegs vandaar siet men een binnepoort: weleer sijnde geweest een stads-poort: nu het stads gevangen: buiten de poort is een vrij grootte voor stad die uijt-

gaande de wegh na buuren is. In de stad is door ordre des grave van Waldeck ook grave van kuijlenburg een nieuw Hof Gebout welke tegenwoordig bewoont werd door den heer baliuw beeltsnijder: de Revier de leck bespoelt de eene zijde der stad: en de andere zijde lijt het aan de linge. [sic] In de stad wonen veel Rooms gesinde: en luterianen die al daar ook een kerk hebben, daar is ook een oude mannen huijs: voor de oude af gesloofde en onvermogende burgers: die van de gereformeerde Gods sijn verre de meesten in Getal.²³ Dan volgt een stukje over de Barbarakerk, waar Schoemaker de 'grafstele' van Anthonis van Lalaing en Elisabeth van Culemborg bekeek. Tussen de tekstgedeelten over Culemborg staan afbeeldingen van het kasteel (afb. 91).

Een andere reizende kunstenaar over wie we goed zijn geïnformeerd, is *Jan de Beijer* (1704–1780).²⁴ Hij kreeg tekenles van *Cornelis Pronk*. Bij tijdgenoten stond De Beijer in aanzien. *Van Gool* bericht over hem dat hij zich door opdrachtgevers 'wel laet betaalen, en dus altijd werk heeft, dat onder de kunstkeners geacht en gewilt is; hetgeen in deze kunst quijnende Eeu voor de levende meesters een zeltzaam geluk is...'²⁵ De Beijer heeft vele reizen gemaakt door bijna alle provincies in Nederland. Tweemaal is hij in Culemborg geweest. De eerste keer was op 3 augustus 1749, toen hij via Jutphaas en 't Goy naar Schalkwijk

21 Jan de Beijer, Culemborg van het veerhuis gezien. Potlood, pen in grijs, penseel in kleuren, 12,7 × 17,8. Part. coll. (Foto: Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie)

22 Jan de Beijer, Gezicht op Culemborg vanaf de overzijde van de Lek, 3 augustus 1749. Pen en penseel in grijs, 9,9 × 27,4. Part. coll. (Foto: Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie)

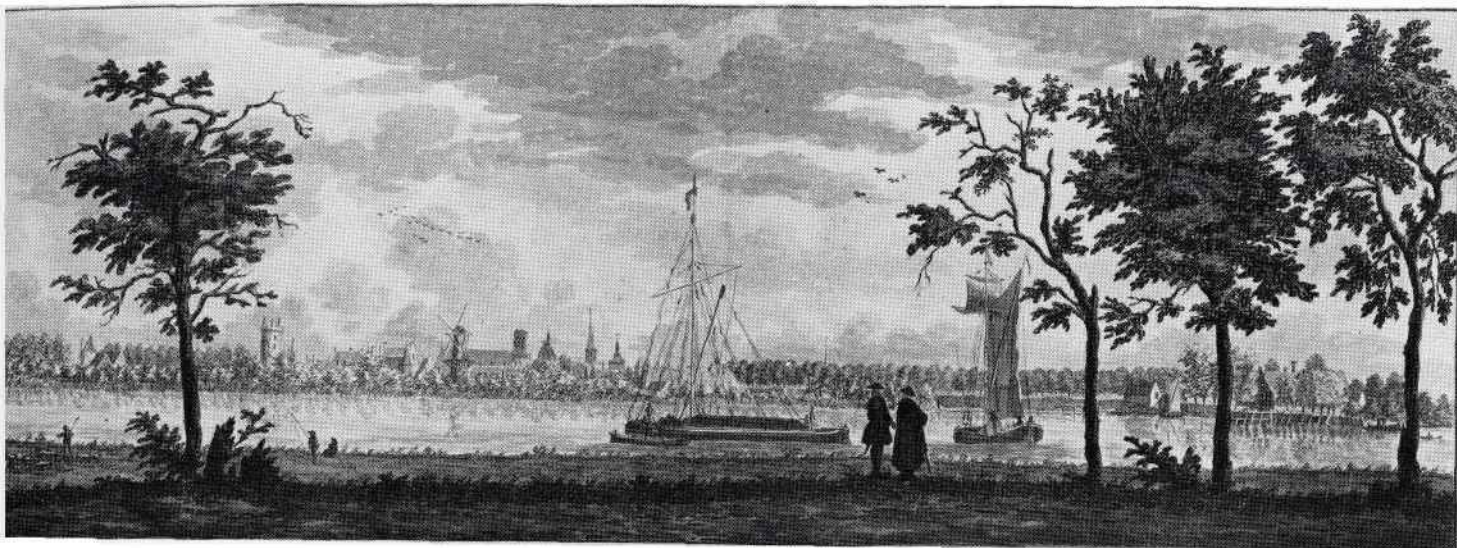

en 't Waal reisde. Gezeten aan de Stichtse zijde tekende hij een gezicht op Culemborg (afb. 22): op de voorgrond de kale uiterwaarden met rechts de weg naar de door bomen omzoomde hoeve Landlust; het silhouet van de stad rijst op uit het groen en spiegelt zich in het rimpelloze water van de Lek; de details zijn met liefde nauwkeurig uitgewerkt, de vlakken met krachtige penseelstreken gevuld.

Een klein jaar later, op 20 juli 1750, kwam De Beijer vanuit de Betuwe weer bij Culemborg. Ditmaal tekende hij in de stad. Zijn plekje zocht hij bij het kasteel, de Oostersingel en het veerhuis. Dit laatste gezicht toont ons de

Veerweg in de richting van de stad gezien (afb. 21), links de haven, de molen op de Havendijk, de Witte Toren van het kasteel en in het midden de Lekpoort. De weg zelf is nauwelijks bebouwd. Alles ademt rust; bij de haven is weliswaar enige activiteit, maar het accent ligt toch op de lange tafel op de voorgrond en de pijprokende en zittende heren. De bomen zorgen voor de in de achttiende eeuw zo geliefde slagschaduw op de voorgrond. *Jan Bulthuis* (1750–1801) maakte naar dit tafereel een identieke voorstelling, die slechts in de figurering afwijkt.²⁶

De gefortuneerde kunstenaar *Dirk van der*

Burg (1721–1773) heeft in 1750 Culemborg bezocht.²⁷ Met enig voorbehoud voor zijn niet op maand gedateerde tekeningen zag zijn route er als volgt uit: Utrecht (29 april), Utrecht (27 mei), Wijk bij Duurstede (12 juni), Culemborg, waar hij op 17 juni een singelgezicht tekende, Maurik, Tiel, Zoelen, Culemborg, waar hij op 12 augustus de Lekpoort afbeeldde, Utrecht (2 september), IJsselstein (8 september), Meerkerk en Capelle aan den IJssel. In 1752 bracht hij Culemborg vanaf de Schalkwijkse zijde in beeld. Het resultaat ademt geheel de achttiende-eeuwse benadering: de voorgrond is donker gehouden en gestoffeerd

met enkele bomen en figuren. De stad is overgoten met zonlicht, zodat alle details goed tot hun recht komen. Schepen op de Lek zorgen voor de verdere aankleding (afb. 23). Deze tekening werd door C. Philips junior in het koper gebracht en als gravure opgenomen in Voets *Historische Beschrijvinge*.

Wanneer we de Culemborgse tekeningen en prenten nog eens nader beschouwen, dan blijkt dat de kunstenaars een voorkeur hebben gehad voor dezelfde plekjes: gezichten op de stad vanaf de overzijde van de Lek; de singels, poorten en wallen, met accenten op de

Oostersingel en de Binnenpoort; het stadhuis en het kasteel. Afzonderlijke straten en gevelwanden waren niet in trek; evenmin de zuidkant van de stad. Culemborg wordt benaderd als een lustwarande, getooid in het groen, gelegen temidden van welige landouwen.

DE NEGENTIENDE EEUW

'Na twee uren rijdens bereikte ik, onder begunstiging eener regenbui, het stadje Culemborg. Ik had er weinig opinie van, en ik moet bekennen dat het mij niet meegevallen is (...) toen ik de leelijke poort binnen reed, vond ik groote gelijkenis met de voorstad buiten de Tolsteegpoort te Utrecht, of met zekere achterbuurten van Leijden.' Zo beschreef een anoniem reiziger uit Holland zijn aankomst te Culemborg in een verslag voor het *Tielsch Stads- en Arrondissements Weekblad* van oktober 1845.²⁸ Daarvóór had hij al zijn beklag gedaan over het ontbreken van een openbaar vervoermiddel dat hem van Tiel naar Culemborg zou kunnen brengen. Uiteindelijk had deze reiziger de tocht moeten ondernemen met 'eene antieke calèche, voor particuliere rekening'. Hij vervolgt zijn artikel met persoonlijke impressies van de stad. Alleen de Markt en het stadhuis kunnen hem bekoren; 'al het overige heeft meestal, vooral buiten de binnenpoorten, een hoogst armoedig en vervallen voorkomen'. Er werden bezoeken gebracht aan het

stadhuis en de herensociëteit; over de toestand van deze laatste lokaliteit zegt hij '...dat sommige leden zelve zich er voor schaamden'. Het eindoordeel over Culemborg is dan ook niet positief: '...een stadje dat wel niet achter uitgaat, en nog al eenigen binnenschen handel bezit, maar dat toch zeer arm blijft, waar de zoogenaamde fatsoenlijke, naar evenredigheid van den middenstand en vooral van het groot aantal armen, zeer gering en dan nog door allerlei kleingeestigheden, naar ik hoorde, aanhoudend onderling verdeeld is, zoodat het voortdurend verblijf er weinig aanlokkends moet hebben'.

Positiever in zijn bewoordingen is J. van Reyn in zijn *Korte beschrijving der stad Kuilenburg*, uit 1846.²⁹ Hij stoelde zijn mening op oudere bronnen, zoals *De Schatkamer der Nederlandsche Oudheden*, van Ludolf Smits, uit 1711, en inlichtingen die hij verkreeg tijdens verblijf in Culemborg bij vrienden van zijn ouders. We horen de echo van de achttiende-eeuwse schrijvers wanneer hij spreekt over de '...behoorlijke wandeldreven en boschjes, op aan het domein toebehoorende gronden aangelegd, waar Kuilenburgse inwoneren zich kunnen verlustigen. Achter verscheiden huizen der bewoners en in den omtrek bevinden zich fraaije tuinen en boomgaarden'. Als middelen van bestaan noemt hij: 'Eene drukbezochte markt, waarop uit de omliggende vruchtbare landouwen der Betuwe graan en

24 L.J. Hansen, Gezicht op Culemborg. Olieverf op paneel, 46 × 60. MEW.

boomvruchten gebracht worden'; en '...stoelmakerijen, welker voortbrengselen naar andere plaatsen vervoerd worden'. Zeer bekoord wordt Van Reyn door de Veerweg, die hij 'een zeer schoone weg, met hoog geboomte beplant' noemt.

Het economisch beeld van de eerste helft van de negentiende eeuw is weinig dynamisch. Op het gebied van de nijverheid hadden er enkele veranderingen plaatsgevonden. De geweerfabriek was in 1812 naar Luik verplaatst, en de werkgelegenheid in de zijdelintindustrie was sterk teruggelopen. De hiervoor in de plaats gekomen stoelenmakerijen beleefden aanvankelijk een enorme bloei, maar na 1839 door concurrentie uit België een flinke terugval.³⁰ In de landbouw maakte men na de hausse tijdens de Napoleontische tijd vanaf 1817 een dieptepunt door, veroorzaakt door ruime oogsten en invoer van goedkoop Russisch graan. Hoewel de grootste malaise op het eind van de jaren twintig van de vorige eeuw al weer voorbij was, bleven vooral aardappelcrises hun tol eisen.³¹ De handel op de wekelijkse markten, in de voorgaande eeuw van zo'n groot belang voor de stedelijke economie, bevond zich in 1840 in een veel slechtere staat dan Van Reyn de lezer in zijn boekje schetste. Het gemeenteverslag uit dat jaar vermeldt dat er alleen nog maar veldgewassen en boomvruchten uit de directe omgeving werden aangevoerd en dat '...door de moeilijke

Communicatie door de slechte wegen veroorzaakt' de totale aanvoer verminderde.

De woonomstandigheden moeten vooral voor de lagere volksklassen weinig reden tot vreugde hebben gegeven. Water haalde men bij de stadspompen. Riolering ontbrak. De huizen werden steeds intensiever bewoond: de gemiddelde bewoningsgraad liep op van 4,9 personen in 1826 tot 5,8 in 1858. Een beruchte volksbuurt was de Dierentuin, achter de Papesteeg. Besmettelijke ziekten als mazelen, roodvonk en cholera eisten regelmatig slachtoffers.

De grote topografische tekenaars uit de achttiende eeuw kwamen aan kritiek bloot te staan. *Van den Eijnden* en *Van der Willigen* schrijven in 1817 over de tekeningen van Jan de Beijer onder meer dat zij in groten getale onder liefhebbers verspreid zijn en: '...(deze) zouden welligt meerder in achtung zijn, indien zij minder in getal waren'.³² Dezelfde schrijvers maken aanmerkingen op een deel van het werk van Cornelis Pronk, omdat daarin 'veeltijds eene stijve heelheid heerscht, bij eene zekere hardheid of scherphheid in de gebouwen en gemanierdheid in de boomen'.³³ Scherper in zijn veroordeling van Pronk is *Immerzeel* in zijn schildersboek uit 1842: 'Dit kunstwerk draagt, als zoodanig, het zegel des vervallen smaaks van dien tijd: het is stijf, droog, gemanierd, scherp, zielloos'.³⁴ Woor-

den van gelijke strekking schreef hij over het oeuvre van De Beijer.

Enkele van de nieuwe idealen verwoordde B. C. Koekoek in zijn *Herinneringen en mededeelingen van eenen Landschapschilder*, uit 1841. Alle stijve en scherpe lijnen, en vooral de in de vorige eeuw zo geliefde slagschaduwen over de voorgrond van tekening of schilderij keurt hij af. De voorwerpen op de voorgrond moeten juist met aandacht uitgebeeld worden en naar de natuur, vindt hij. Koekoek raadt aan een kapelletje, kruizen, planten, braamstruiken, kolommen of delen van muren van tot ruïnes vervallen kerken. Verder adviseert hij schilders de wisselende tinten en vormen der wolken gade te slaan ('De lucht vormt de halve schilderij') en vooral naar de natuur te werken.³⁵

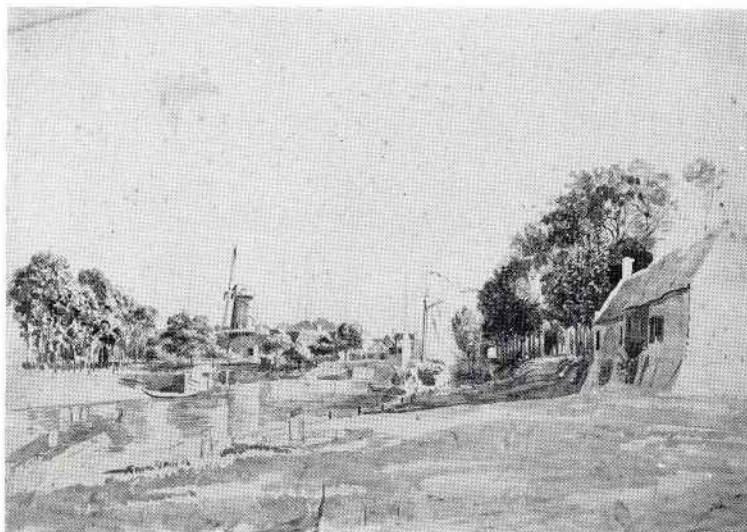
De veranderde opvattingen en verschoven belangstelling laten zich goed aflezen aan het werk van *Lambertus Johannes Hansen* (1803–1859). In de jaren 1842, '43 en '44 verbleef hij 's zomers enige tijd in Culemborg. De belangstelling van Hansen ging uit naar gezichten aan de randen van de stad met de nog intact zijnde vestingwerken, en naar afzonderlijke huizen. Vrijwel steeds heeft hij de lokatie op de tekening geschreven. Het enige olieverfschilderij uit de collectie-Hansen van het Museum Elisabeth Weeshuis stelt een gezicht op de stad Culemborg voor vanaf de overzijde van de Lek (afb. 24). De horizon is

laag gehouden; de sterk de aandacht vragende lucht is half bewolkt en zo heel anders dan op de altijd-mooi-weer-prenten uit de achttiende eeuw. Daaronder ligt de stad. Vergeleken met een eeuw tevoren had het stadsprofiel nauwelijks veranderingen ondergaan. Op de voorgrond geen slagschaduwen, maar een met liefde uitgewerkte vulling in de vorm van horren, die men op de velden gebruikte om het vee op een bepaalde plaats te houden.

In de stad zelf liep Hansen door de straten op zoek naar geschikte lokaties. Niet de gevelwanden, de pronk van monumentale gebouwen of de mensen op straat met hun bezigheden krijgen zijn aandacht, maar de schuren achter de huizen, de gangen tussen de woningen, de sfeer van een vertrek, een bouwkundig detail. Zijn liefde voor de zeventiende eeuw, getuige een door Hansen gemaakte kopie van de Kelderkamer door Pieter de Hooch en een afbeelding van een oud-hollands interieur, zal bij zijn keuze van plekjes in Culemborg mede bepalend zijn geweest. De enige meer uitgewerkte voorgevel is van een zeventiende-eeuws huisje aan de Achterstraat (afb. 52).

Op zijn aquarel van de haven buiten de Lekpoort (afb. 25) zijn in vergelijking met de tekening van Jan de Beijer enkele topografische veranderingen te zien. Na talrijke klachten van schippers had men in 1789 de haven verbreed.³⁶ De Veerweg, op de tekening van De

25 L. J. Hansen, De haven met de Veerweg. Potlood, penseel in grijs, 43,5 × 53. MEW.

26 Anoniem, Gezicht op de haven met de Lekpoort. Machinale houtgravure, 10 × 14,7; uit: *De Aardbol*, 1841. MEW.

Beijer (afb. 21) nog vrij vlak, had door voortdurend ophogen steeds duidelijker een boven- en onderweg gekregen. De haven ligt er rustig bij: slechts enkele schepen hebben aangelegd, een kar haalt of brengt goederen. De Veerweg is net als honderd jaar tevoren spaarzaam bebouwd. Het gehele beeld is in overeenstemming met de weinig dynamische stedelijke economie van dat moment. Eenzelfde rust heerst er in een prent uit 1841, die de haven wat dichter naar de Lekpoort weergeeft (afb. 26). Op de voorgrond staan twee mannen te vissen; de schuiten liggen met gestreken zeilen afgemeerd langs de kanten. Het gedetailleerd uitgewerkte tafereel boeit niet alleen door de voorstelling en de compositie, maar eveneens door de toegepaste techniek: de houtgravure. Door te graveren in het kopse hout is een veel fijnere lijnvoering mogelijk. Samen met de lithografie en de staalgravure zou deze methode de reproductietechnieken tot ca. 1880 beheersen. Een vroege toepassing in Nederland van de houtgravure vinden we in een van Nederlands eerste geïllustreerde tijdschriften *De Aardbol* (sedert 1837). Het zoëven genoemde gezicht op de haven komt uit dit tijdschrift. Aanvankelijk graveerden buitenlanders de voorstellingen; later, na oprichting van de Haagse houtgraveerders-school, ook Nederlanders, zoals *Frederik Weissenbruch* (1826–1882) en *Isaac Weissenbruch* (1826–1912).³⁷ Bij de ontwerpers der te-

keningen komen we namen tegen van *D. van der Kellen jr.* en *J. C. Greive* (1837–1891). De twee laatstgenoemden werkten ook in Culemborg.

Zeer fijne lijnen graveerde men in stalen platen, waarvan de afdrukken wat stijver en koeler ogen dan de achttiende-eeuwse kopergravure. Een bekend werk, dat verlucht werd met diverse staalgravures, is *Het Koninkrijk der Nederlanden* (1858–1862) door *L. J. Terwen*. Voor dit boek trok de tekenaar *Chr. Schüller* door Nederland. Rhenen, Wijk bij Duurstede, Culemborg, Tiel en Zaltbommel zijn de plaatsen in het westelijk deel van het rivierengebied die hij bezocht. De tekening die diende als voorbeeld voor de staalgravure met Culemborg, is bewaard gebleven (afb. 28). De compositie is door de begroeiing op de voorgrond van de Stichtse oever en de langgerekte zandbank in de rivier sterk diagonaal van opzet. Uiterst links is een deel van het eilandje Candia zichtbaar. Behalve de vertrouwde torens in de stad en de molen op de Havendijk zien we rechts aan de kop van de haven en de Veerweg een veranderd beeld. De landelijke rust van weleer heeft plaatsgemaakt voor industriële bedrijvigheid in de vorm van de zojuist (1861) gebouwde glasfabriek en jeneverstokerij. Hiermee hebben we de drempel van de tweede helft van de negentiende eeuw overschreden.

‘Wij staan aan de overzijde van de rivier de

Lek; van hier kunnen wij de ligging der grijze stad gadeslaan. Zie, daar kunt gij aan den overkant hare gebouwen en torens met hare meer dan 5000 inwoners zien. Culemborg is gelegen aan de linkerzijde der rivier, en al ras kunt gij aan de gebouwen en werkzaamheden opmerken, dat de stad niet van fabrieken ontbloot is. Men vindt er eene branderij, droogery, glasblazerij, hoepelmakerij, vele stoelen- en klompenmakerijen, enz. Neen, de industrie was voortijds hier in zulk een bloeyenden staat niet.' Aldus sprak *Joh. Jac. 't Hart* op de vergadering der Jongelings-Vereeniging te Culemborg op 4 december 1863.³⁸ Voor de 'stille' en 'eentonige' stad van een twintig jaar

28 Chr. Schüler, Gezicht op Culemborg vanaf de Lek; diende als voorbeeld voor de staalgravure van J. Poppel. Potlood, pen, penseel in grijs en bruin, 19 × 27,6. GMA.

geleden was een nieuwe ontwikkelingsfase aangebroken.

Net als in de rest van Nederland zou de teleurstellende gang van zaken in de landbouw na het midden van de eeuw omslaan in een bloeiperiode, die tot de depressie van 1879 aanhield. De nijverheid, rond 1840 al de grootste economische sector, zou haar positie nog versterken. De stoelenmakerij nam tot de

jaren 1880 de belangrijkste plaats in, maar werd daarvan verdrongen door de sigarennijverheid. Merknamen als Cadena en Trio genoten landelijk bekendheid.³⁹ De infrastructuur werd verbeterd door het leggen van kribben in de Lek, vanaf 1858, door het bezanden van wegen (1847) en door de ingebruikneming van spoorbrug en station, in 1868.

Rond de kop van de Veerweg ontstond het

eerste Culemborgse industrieterrein. Naast de reeds in circa 1760 gebouwde steenfabriek verrees een kistenmakerij annex draadnagelfabriek (1871–1873), en werd de sinds 1838 bestaande likeurstokerij van de firma Van Hoytema & Co. in 1861 na een brand uitgebreid met een glasfabriek en jeneverstokerij (afb. 27). In de stad steeg het aantal bewoners van 5122 in 1850 tot 8280 in 1900. Toch zou het nog tot het laatste decennium van de negentiende eeuw duren voordat men buiten de wallen zou gaan bouwen: 1890 en 1896 de Triowijk; 1891 tot 1896 de deftige huizen aan het Voorburg.⁴⁰ In de oude binnenstad moesten vele huizen, die soms eeuwenlang het straatbeeld hadden bepaald, in zo'n snel tempo wijken voor nieuwbouw, dat *J. B. van den Ham* in 1895 in zijn jaarverslag voor de *Culemborgsche Courant* schreef: 'Merkwaardig is het groot aantal huizen dat in de laatste jaren werd afgebroken en door nieuwe vervangen.'⁴¹

Rond het midden van de negentiende eeuw hebben twee der grootste schilders uit dat tijdvak Culemborg als inspiratiebron genomen voor hun schetsen, aquarellen en schilderijen.⁴² *Jan Weissenbruch* (1822–1880) heeft gedurende zijn omzwervingen een voorliefde betoond voor stadjes aan een rivier, zoals Tiel, Rhenen, Woudrichem, Leerdam, Vianen, Wijk bij Duurstede, Schoonhoven, IJsselstein

en Culemborg. Soms werd hij op zijn tochten vergezeld door de schilder *Lambertus Hardenberg* (1822–1900). In 1848 bezocht Weissenbruch Culemborg. Vele van zijn schetsen, aquarellen en olieverfschilderijen zijn bewaard gebleven. Zijn vroegst gedateerde werk van Culemborg is een etsje van de Goilberdingerpoort uit 1850 (afb. 121). In 1851 zond hij voor de eerste maal een schilderij van de Lekpoort in naar de Expositie van Levende Meesters in 's-Gravenhage (afb. 125).

Van *Cornelis Springer* (1817–1891) is exact na te gaan wanneer hij in Culemborg verbleef. Op 10 maart 1857 werd hij op introductie van M. J. Wijsenbeek door de heren van de sociëteit Amicitia et Concordia ontvangen. Zijn naam prijkt in het gastenboek. Waarschijnlijk

29 Jan Weissenbruch,
De Veerweg met de haven.
Potloodtekening.
Haags Gemeentemuseum.

31 J.C. Greive, Lekgezicht met spoorbrug. Aquarel in
kleur, 28,5 × 44. Nederlands Spoorwegmuseum, Utrecht.

hebben het bezoek en de stad zelf een gunstige indruk op Springer gemaakt, want hij besloot in 1859 terug te komen. Zijn schetsen dragen als datum 30 en 31 augustus.

Anders dan hun achttiende-eeuwse voorgangers trokken Weissenbruch en Springer niet alleen de stad in om de verplichte monumenten als stadhuis en Binnenpoort vast te leggen, maar vulden zij hun schetsboeken ook met gevelwanden, zoals van de Achterstraat, Vissteeg, Everwijnstraat en de Markt. Verder werden zij geboeid door de randen van de stad, waar wallen, poorten en de natuur elkaar ontmoetten.

Natuur en waarheid zijn twee sleutelwoorden die tijdgenoten gebruikten bij hun waardering voor het werk van Weissenbruch en Springer.⁴³ Natuur betekende voor beide schilders een stedelijke omgeving met oude, karakteristieke gebouwen, die gedetailleerd onder een krachtig spel van licht en schaduw worden neergezet. Waarheid mag bij hen zelden gelijkgesteld worden met exacte topografische werkelijkheid. De werkwijze van beide schilders was gelijk. Gezeten in de Culemborgse straten of bij de singels, legden zij hun onderwerpen in schetsboeken zo nauwkeurig mogelijk vast, vaak met aantekeningen over de kleuren. Thuis in het atelier werd de tekening uitgewerkt, eerst in de vorm van een aquarel of krijtstudie, ten slotte in olieverf. Vergeleken met de eerste schets

werden de verschillen met de topografische realiteit steeds groter. Rond het hoofdthema werd met gebouwen geschoven, uit andere ontwerpen geleend en geboomte bijgeplaatst. Vooral Springer werkt sterk met bomen om zijn compositie te vormen. Hij is uitbundiger in zijn stoffering dan Weissenbruch: de drukte van de markt, de mensen bij een stadspoort hebben duidelijk zijn liefde.

Weissenbruch is terughoudender, spaarzamer met figuren. Duidelijk valt het verschil in benadering in het oog bij de wijze waarop beiden het stadhuis weergaven. *Weissenbruch* koos de rust van de binnenplaats van het gebouw. Horizontale en verticale lijnen bepalen de compositie. De stoffering bestaat uit slechts enkele figuren en gebruiksvoorwerpen op een tafel die een eigen stilleven vormen (afb. 99). *Springer* kiest daarentegen voor de drukte van de Markt en de sterk diagonaal werkende pui van het stadhuis (afb. 100).

Na de jaren 1860 voltrokken zich in de Nederlandse schilderkunst veranderingen die zouden uitmonden in de beweging van de Haagse en Amsterdamse School. De weidsheid van het lage land en de wisselende tinten van de lucht, met door een nevelige atmosfeer gedempte kleuren, worden het nieuwe credo.

De nieuwe visie laat zich goed herkennen in de twee werken die de schilder *J. C. Greive* (1837–1891), leerling van *Cornelis Springer*, van

Culemborg vervaardigde. Vermoedelijk dateerde de eerste kennismaking van deze Amsterdammer met Culemborg uit 1865. Op 14 oktober van dat jaar liet hij zich op introductie van G.J. de Sitter als 'artiste-peintre' in het bezoekersboek van de Culemborgse herensociëteit Amicitia et Concordia inschrijven. Misschien maakte Greive naar aanleiding van dit bezoek zijn meesterlijke olieverfschilderij *Gezicht op Culemborg* (afb. 30). Onder een met wolken doortrokken lucht ligt aan een lage horizon de stad met haar karakteristieke profiel. Anders dan op een gelijke voorstelling van *L.J. Hansen*, zo'n twintig jaar eerder (afb. 24), bestaat de voorgrond van het schilderij voor een belangrijk deel uit water, dat glinstert rond enkele rietkragen; vissers zijn bezig met hun bootje op de stroom. Door de fijne, nevelige atmosfeer versmelten lucht en water, waarbij de stad slechts figureert. Dezelfde elementen vormen de basis voor een tweede werk, een aquarel, die tevens duidelijk maakt dat Greive oog had voor de grote ontwikkelingen in zijn tijd op technisch en industrieel gebied (afb. 31). Op de achtergrond van het *Lekgezicht* ligt de in 1868 voltooide spoorbrug. Greive zal na 1865 dus zeker nog een tweede bezoek aan Culemborg gebracht moeten hebben. De contrasten tussen enerzijds het oude, vertrouwde rivierlandschap met gierpont en zeilschepen, en anderzijds de nieuwe tijd in de vorm van stoomkracht van

trein, raderboot en rokende fabrieksschoorstenen, maken deze aquarel tot de mooiste uit de negentiende eeuw.

In het werk van de kleine meesters, zoals *G.J. Naber*, zijn de nieuwe opvattingen in de jaren 1860 nog niet doorgedrongen. Zijn gezicht op de stad vanaf *Goilberdingen* uit 1861 is nog geheel in de romantische verhalende trant der voorgaande decennia geschilderd (afb. 32).

DE TWINTIGSTE EEUW

Vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw zouden nieuwe mechanische reproductiemethoden de traditionele gravure, ets en litho steeds meer gaan vervangen. Niet langer de tekening was het uitgangspunt voor de drukker, maar de foto. De in grote aantallen gedrukte ansichtkaart nam de rol van de prentkunst over en luidde tevens de popularisering van de topografie in. Minder kapitaalcrachtigen konden zich nu ook voor een paar cent afbeeldingen veroorloven. De fotografie doorbrak de monopoliepositie van de topografische tekenaar, die eeuwenlang stad en land had doorgetrokken om allerlei plekken vast te leggen.

De stoet kunstenaars die in de negentiende eeuw Culemborg hadden aangedaan, schrompelde in de twintigste eeuw ineen tot een enkeling. *Hendrikus Elias Roodenburg*

(1895–1987) was de meest produktieve, en bovendien een schilder die artistiek en vaktechnisch hoogstaand werk afleverde. Vooral in de etskunst toonde hij de nuances tot in de perfectie te beheersen. Met Culemborg had deze geboren Hagenaar een bijzondere band door zijn huwelijk met de Culemborgse Jo de Liefde. De stad werd door Roodenburg in diverse aquarellen, etsen en een olieverfschilderij vastgelegd. De meeste werken dateren uit 1921. Zijn benaderingswijze van een onderwerp is soms verrassend en getuigt van

een frisse aanpak. Zo benadrukt hij van het stadhuis de schoonheid van de details, zoals de hoge trap met de kaak, en het torentje, gezien vanuit het smalle Koestraatje (afb. 64). Bij sommige werken wordt de toonwaarde sterk door één kleur bepaald, zoals het rood in het gezicht op de Zandstraat (afb. 84) of het blauw van een stadsgezicht (afb. 33). Roodenburgs blik blijft wel steeds gericht op het oude, historische stadsbeeld. Nieuwe gebouwen, het eerste gemotoriseerde verkeer, de bedrijvigheid in een stadje van bijna 10.000 inwoners, dit alles negeert hij in zijn werk.

Zoals van alle tijden is, zagen sommigen de ontwikkelingen van de nieuwe tijd met lede ogen aan. In 1928 hield architect *Jan de Quack* voor de Vereeniging tot Bevordering der Bouwkunst te Leiden een spreekbeurt met als titel *Schoonheid in Schijn en Wezen*.⁴⁴ Hij vergeleek het Culemborg van toen met dat van vijftig jaar eerder. De Quack mist de 'mooie deuren met bovenlichten' en hij vindt de Markt de Markt niet meer, vooral doordat het stadhuis te gekunsteld is gerestaureerd en er vlakbij 'een vermiljoen opdringerig ding: een benzinepomp van een auto-zaak' staat. Auto's en modern verbouwde winkels moeten het bij hem ontgelden: 'Ter plaatse waar voorheen de

33 H.E. Roodenburg, *Gezicht op Culemborg vanaf de Westersingel*. Aquarel in kleur, 26,7 × 30,5. MEW.

voerbakken stonden op een straatapijt van haverkorrels en broodresten, lokplaats voor heel het vogelen-heir, spreiden thans wat zwarte olieplekken zich uit. (...) De schilderachtige boekenzaak van eertijds, waarin een sprookjeswereld van lokkend-allerlei den volke wierd geboden, is driftig gemoderniseerd, en de drukkerij is verhuisd naar een achterstraat en voorzien van een gevangenisgevel, waarin fel-roode ramen en deuren. (...) De boerenspannetjes, waarvoor de kromgenekte, weldoorvoede dravers, bespeurt men nog schaarschelijk. Overal puft en ramelt de motor, sireent de claxon en regeert 't zij de vracht- of luxe-auto.

Het stedelijk proces van doorlopend slopen, bouwen, toevoegen is – gelukkig – niet te stoppen, maar wel in meer aanvaardbare banen te leiden. Het aanwijzen van Culemborg als beschermd stadsgezicht is zo'n stap in die richting. Maar toen hadden zich reeds ingrijpende saneringen aan de Lange en Korte Meent voltrokken, en was de Nieuwstad haar agrarisch karakter al goeddeels kwijt. Gelukkig staan daar ook plekjes en panden tegenover die gespaard bleven en die als inspiratie dienen voor nieuwe generaties kunstenaars.

- 1 Zie voor ontwikkeling stadsgezicht: Swillens 1978; catalogus Amsterdam 1977; over cartografie: Fockema Andreae 1875; Van 't Hoff 1941-2; Vredenberg-Alink 1975, 17-25; Avis 1935; Fockema Andreae/Van 't Hoff 1947; Fockema Andreae/Van 't Hoff 1961.
- 2 Boele van Hensbroek 1877, 245 *e.v.*
- 3 Meissner 1927.
- 4 VW 1923.
- 5 Voet 1753, 201.
- 6 OAC, inv. nr. 1, resoluties 30-7-1649.
- 7 Leemans 1981, 98-101.
- 8 Beckering 1895, 349, 495, 676, 725.
- 9 Thouin 1841, *inleiding en* 153.
- 10 Tirion 1741, 304; Roessingh 1979, 39.
- 11 OAC, inv. nr. 117, 271 *e.v.*
- 12 OAC, inv. nr. 33, 27-2-1764.
- 13 Diederiks 1976, 108 *e.v.*
- 14 Van Gool 1750-1, I, 403.
- 15 Thouin 1841, 152.
- 16 Heuff 1906.
- 17 OAC, inv. nr. 6, 30-12-1772.
- 18 De Saussure 1903.
- 19 Sliggers 1982, 11 *e.v.*; Gevers 1985.
- 20 Veilingcatalogus 1902.
- 21 Nahuijs 1888; Gevers 1985.
- 22 Van Gool 1750-1, II, 193 *e.v.*
- 23 KB, inv. nr. 74-D-33, manuscript Schoemaker, 27 dorso.
- 24 Romers 1969.
- 25 Van Gool 1750-1, II, 199.
- 26 In het koper gebracht door K.F. Bendorp en afgebeeld bij Bachiene 1791, *t.o.* 386.
- 27 Van Eeghen 1942, 23-27, 90-96.
- 28 NN 1845.
- 29 Van Reyn 1846.
- 30 Schipper 1979.
- 31 De Meere 1982.
- 32 Van Eijnden/Van der Willigen 1816-'20, II, 38.
- 33 *ibidem*, 37.
- 34 Immerzeel 1842.
- 35 Koekoek 1841, 244, 258.
- 36 OAC, inv. nr. 1062.
- 37 Swillens 1968, 122.
- 38 't Hart 1863.
- 39 Eillebrecht 1986.
- 40 Catalogus Culemborg 1985.
- 41 MEW, knipselboek J. B. van den Ham.
- 42 Laanstra 1986; Laanstra 1984.
- 43 Bijvoorbeeld: Van den Bergh 1852.
- 44 MEW, Leidsch Dagblad 28 januari 1928.

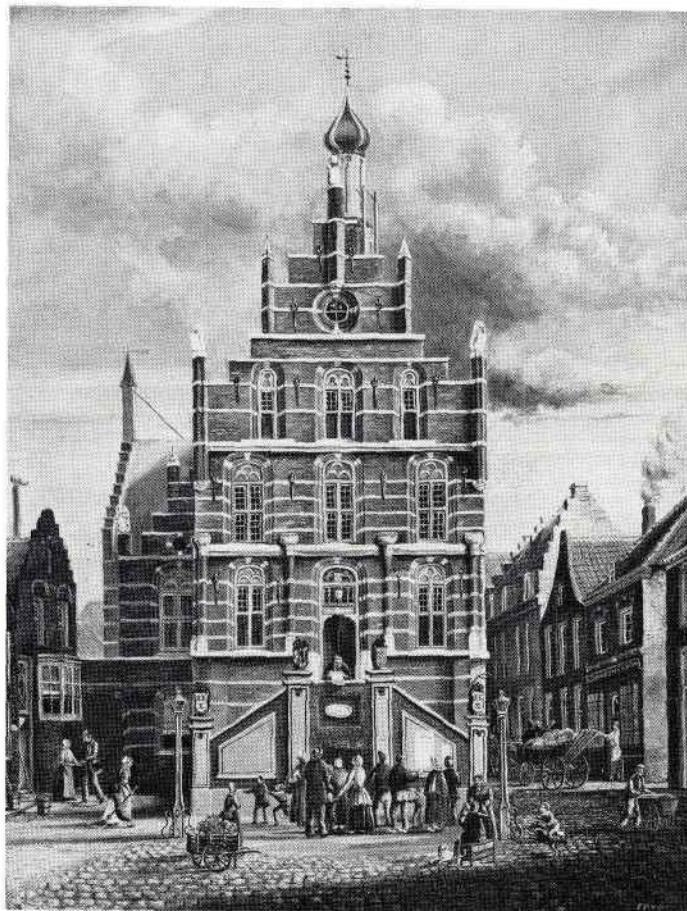
III Wandelingen door de stad

Het tracé dat eeuwenlang de hoofdader van het verkeer door de stad vormde – en tegenwoordig bestaat uit Zandstraat, Varkensmarkt, Binnenpoort, Markt, Oude Vismarkt, Tollenstraat en Havendijk – heette oorspronkelijk de Vorderstrate of Voorstraat. In de Middeleeuwen komt men hiervoor ook de naam Stadsheerstraat tegen, en wel in een tweetal akten uit 1474 betreffende een huis dat aan de huidige Markt blijkt te hebben gelegen.¹

DE OUDE STAD

Het gedeelte van de Voorstraat tussen de Binnenpoort en het stadhuis, breed aangelegd voor het houden van markten, had hiernaar reeds in Voets tijd de naam Grote Markt of ook wel Marktveld gekregen. Deze laatste benaming behield het tot ver in de vorige eeuw. Ons is het sinds lang kortweg bekend als Markt.

Dit stedenbouwkundig zo fraaie langgerekte plein, beheerst door genoemde gebouwen en mede door de Vierkante Toren, vormt sedert eeuwen het hart van de stad. Hier werden de vier vrije jaarmarkten gehouden, en tot op de

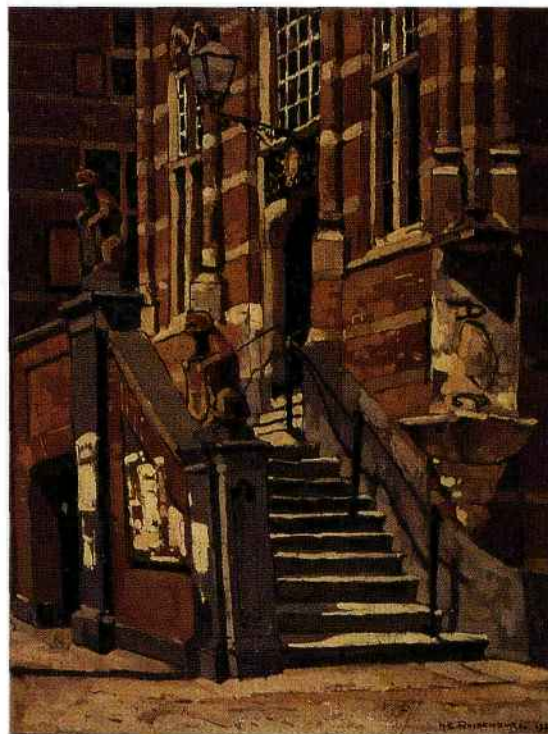
34 P.P. van Es, Het stadhuis te Culemborg. Olieverf op paneel. Verblijfplaats onbekend. (Foto: Adr. Bijl, Amsterdam)

35 G.I. Naber, De Binnenpoort, gezien van de Markt, 1861. Aquarel, 19,3 × 25. MEW.

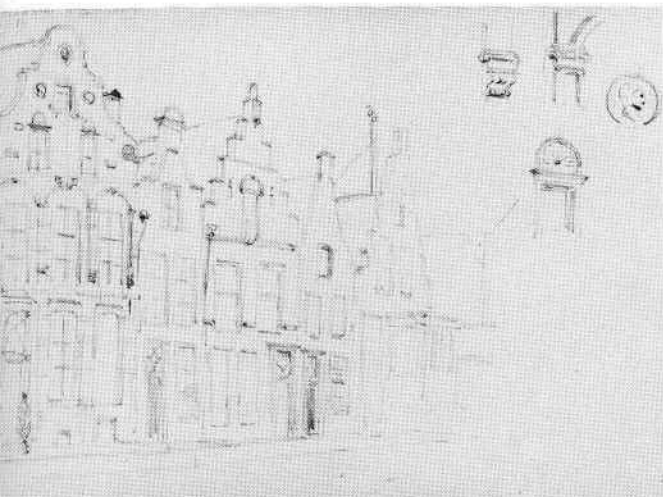
dag van vandaag heeft er de dinsdagse markt plaats. Deze had – naar de woorden van *Voet* ‘een grooten toevloed van Menschen, die niet alleen uit het Graefschap, maer ook uit de omgelegen Landen, als ’t Graefschap Bueren, de Betuwe, Tiellerweerd, Ampt van Beest, het Land van Leerdam, Asperen, enz. met derzelver Goederen herwaerts’ kwamen. De handel in koren speelde hierbij een belangrijke rol.

Hier stroomde oudtijds de burgerij voor het stadhuis samen voor de inhuldiging van een nieuwe landsheer of om een van de pui voorgelezen publikatie aan te horen, en ook om

getuige te zijn van de uitvoering van lijfstraffen, zoals: het stellen van een delinquent aan de kaak of lichtekooien in de draaikooi; en, op een schavot: geselen, brandmerken, radbraken, ophangen of onthoofden.

Jaarlijks vond hier ook, in juni, een week lang de kermis plaats. Nadat deze was afgeschaft, vormde de Markt sinds 1924 vele jaren het toneel van de koninginnefeesten van Culemborg & Oranje met de door ‘den Bijl’ georganiseerde kinderkermissen, waaraan tal van stadgenoten enthousiast als spullebazen of anderszins meewerkten. ’s Zomers werden

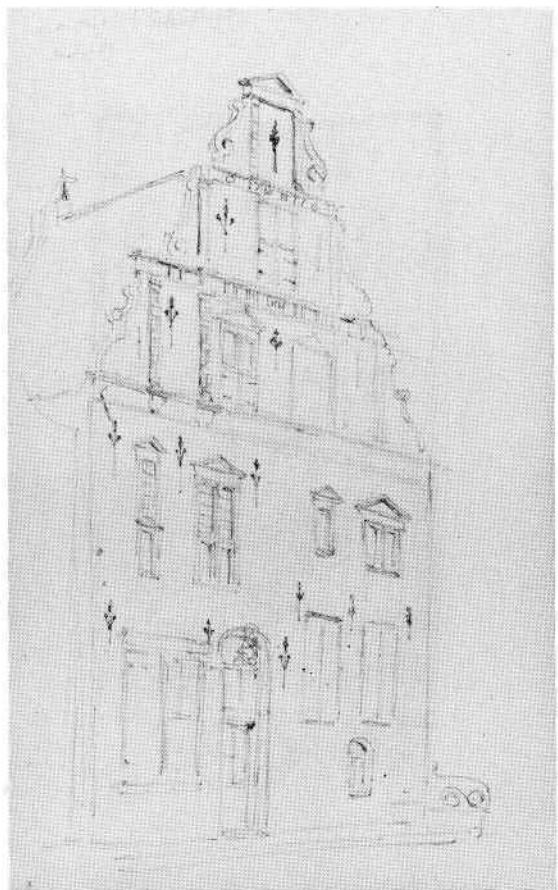

37 Cornelis Springer, Het huis de Keyser met naastgelegen panden, 1859. Tekening, potlood, 10,2 × 16,7. Teylers Museum, Haarlem.

er regelmatig concerten gegeven door de Culemborgse muziekkorpsen Concordia (de oude schutterijmuziek) en Crescendo (sinds 1947 Pieter Aafjes). Vóór de laatste wereldoorlog en vóór het daarop volgende televisietijdperk kwam 's zaterdagsavonds hier de Culemborgse jeugd bijeen en hield er pantoffelparade, tót de Papklok luidde, waarna de Markt uitstierf.

Aan de gevels is veel vernieuwd, maar ook is er gelukkig een aantal van gerestaureerd; vooral door de vele fraaie oude daken is het totaalbeeld van het plein verrassend.

Toen *Cornelis Springer* op 31 augustus 1859 over de Markt liep, viel zijn oog, behalve op het stadhuis, ook op een tweetal Renaissancegevels, die hij in zijn schetsboek vastlegde (afb. 37 en 38). Een hiervan kennen wij nog: de uit 1549 daterende gevel van het huis (In) den Keyser (nr. 11).² Het is een goed voorbeeld van een poging de nieuwe Renaissancevormen toe te passen in de behandeling van de traditionele hoge topgevel. Geheel geslaagd is de bouwmeester hierin niet, maar het is toch een boeiend geheel. De naam van het huis kan in verband staan met de opdrachtgever uit 1549, de rijke wijnkoper Engbert van Keyzersweert.³ In de lijst onder de geveltop liet deze het kennelijk toepasselijke spreekwoord aanbrengen: 'Als t Godt behaecht ist beter benydt dan beclaecht'.

38 Cornelis Springer, Renaissancegevel uit 1564, 1859. Tekening, potlood, 16,7 × 10,2. Teylers Museum, Haarlem.

Van de latere eigenaren noemen wij de eind zestiende-eeuwse stadssecretaris Dirck van Baden, aan wie de boedel Baden nog herinnert. Op zijn achtererf, aan de Herenstraat, bouwde hij daarvoor een aantal armenwoningen (de nummers 22, 24 en 26).

In het midden van de zeventiende eeuw was de Keyser in bezit van Carel Constant, gewezen directeur in Perzië van de voc. Hij was de vierde man van Maria Aeltsdr., de weduwe van de te Culemborg geboren gouverneur-generaal van Oost-Indië Antonio van Diemen. In de oude Sint-Barbarakerk hangt nog een koperen kaarsenkroon, na de brand van 1654 geschonken door Carel Constant. Het was ook het geboortehuis van de latere gouverneur-generaal Otto van Rees, die hier op 4 januari 1823 het levenslicht zag. Hij was op veertienjarige leeftijd naar Oost-Indië uitgezeild en maakte daar een succesvolle carrière bij het bestuur. Nadat hij in 1868 om gezondheidsredenen tijdelijk gerepatriëerd was, werd hij aangesteld tot raad van Indië. Daarna keerde hij nog enige malen naar Batavia terug. Tijdens zijn verblijven in Nederland was hij lid en voorzitter van de Tweede Kamer, waarin hij opkwam voor de belangen van de inlandse bevolking. In het kabinet-Kappeyne van de Coppello was hij minister van koloniën. In 1884 werd hij benoemd tot gouverneur-generaal, welk ambt hij tot 1888 bekleedde. Hij overleed te Arnhem op

10 maart 1892. Op Nieuw-Guinea herinnert het Van Reesgebergte nog aan deze Culemborger.⁴

In de jaren 1829 tot 1860 vinden wij als eigenaar-bewoner de rijksontvanger Gerardus Emaus de Micault. Deze kennen wij als kunstzinnig tekenaar en etser, die wel in de omgeving maar helaas niet in Culemborg zelf heeft gewerkt.⁵

Harmonischer was de uit 1564 daterende gevel die *Springer* halverwege de westkant van de markt aantrof. Gezien de indeling van de benedengevel, ging er een Middeleeuws woonhuis achter schuil, maar de bovengevel met zijn Dorische en Ionische pilasters en zijn door voluten begrensde top was een goed voorbeeld van geslaagde Renaissance-architectuur. De gevel werd opgetrokken voor de schepenburgemeester Bauwen Adriaensz., een welgesteld man, die in de geschiedenis van de Reformatie te Culemborg bekendheid verwierf doordat hij – naar het vonnis van de Bloedraad tegen hem – in zijn huis calvinistische bijeenkomsten belegde, en de graaf tot 'ketterij' verleid had.⁶ In het laatste kwart van de negentiende eeuw was er de apotheek van A. Niessen in gevestigd. Helaas liet deze het pand in 1883 afbreken en vervangen door een 'herenhuis' naar een plan van architect *Gijsbartus Prins*.⁷ Deze had kennelijk hartzeer van de sloop en liet ons een fraaie opmeting ervan na (afb. 39), waarop de gaper duidelijk

zichtbaar is. Enige onderdelen der zandstenen voluten, de helft van de jaartalsteen en een aantal haardsteentjes, versierd met Medusakoppen, werden in de tuin achter het huis teruggevonden. Ze bevinden zich thans in het Museum Elisabeth Weeshuis.

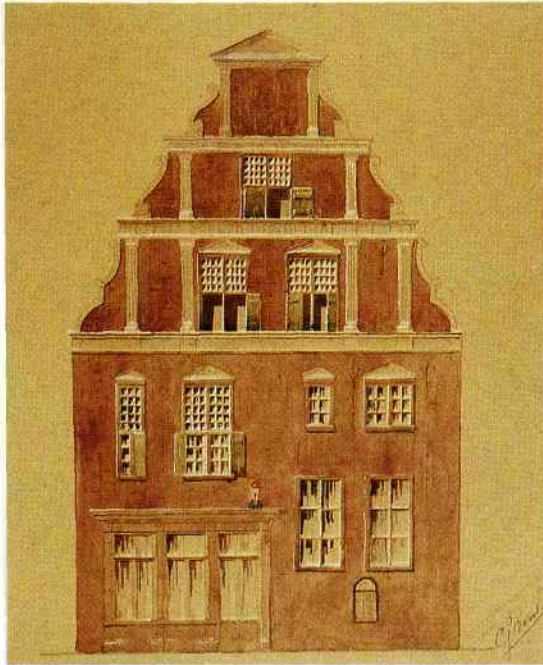
Op het wat gezapige marktgezicht van *P. A. Schipperus* (1840–1929), met de Lanxmeerpoort in het verschiet (afb. 40), ziet men naast deze Renaissancegevel nog een pand dat aan de Markt lang een dominerende plaats innam: het huis met de beide hoge trapgevels. In het midden van de zeventiende eeuw is het een tijd lang bewoond geweest door Sabina Delphica van Portugal,⁸ de jongste dochter van Emanuel I, prins van Portugal, en Emilia van Nassau, een der zusters van prins Maurits. De Portugals waren zeer bevriend met de grafelijke familie te Culemborg. In 1752 kwam dit huis aan burgemeester B.G. Nedermeyer, van wie het vererfde op de familie Bosch en vervolgens, in 1847, op de latere burgemeester J.H.A. Ziegenhirt van Rosenthal, van wie er nakomelingen tot in het begin van deze eeuw hebben gewoond.⁹ Omstreeks 1907 zijn de voorgevels afgebroken. In de verte ziet men op bedoelde litho, rechts van de Binnenpoort, nog het hoekpand waarin in de zeventiende eeuw de brouwerij van de familie Bosch was gevestigd. In augustus 1650 zag Nicolaes Bosch als zevenjarige knaap daar uit zijn raam de in oproer gekomen vrouwen langstrekken.

Dezen waren namelijk verbolgen omdat zij voortaan niet meer zelf haar koren naar de molens mochten brengen, maar gebruik moesten maken van de toen ingevoerde molenkar, en wel tegen betaling van een stuiver per schepel. Zij trokken toen op met een ketel als trom en met als vaandel een blauwe schorteldoek aan een stok ('waaraan', schreef *Bosch* later, 'de naam Blauwlap zijn oorsprong zoude hebben').¹⁰

Tot schade van het stadsgezicht daar, heeft, niet ver van de Binnenpoort, in de oostwand van de Markt, een aantrekkelijk rijtje oude huizen moeten wijken voor opdringerige 'nieuwbouw': in 1885 voor de rooms-katholieke kerk, die onder architectuur van *P. J. van Genk* verrees¹¹ (afb. 41) en in 1913 voor het buitenschalig grote gele winkelpand daarnaast. De fijnzinnige kunsthistoricus *Frits van der Meer* – een overigens innig gelovig katholiek – was in zijn Culemborgse seminarietijd diep geschokt door dit neogotische kerkgebouw, en in zijn gedenkboekje voor praeses Van Schaik – van het seminarie – had hij er geen goed woord voor over:¹² 'Brutaal rekt een nieuwe roomsche spits, slecht-normandisch, zich boven de oude toren uit'; en verder: 'het nieuwe roomsche rondom, met de afzichtelijke steenkleur en het opzichtige roosraam en de alledaagsche klokken waarvan ik zelfs den klank niet onthouden heb.' Thans zijn wij aan deze 'nieuwbouw' ge-

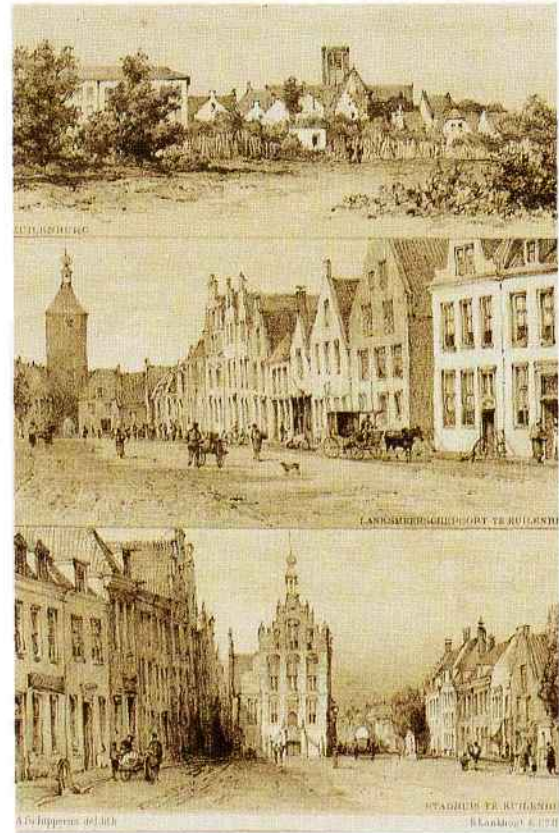
39 G.Prins, Renaissancegevel uit 1564, 1883. Tekening, pen, penseel in kleuren, 36 × 30. MEW.

40 P.A.Schipperus, Stadsgezichten, ca. 1882. Litho; uit: J. Craandijk, *Wandelingen door Nederland*.

39

wend, maar oude afbeeldingen laten ons zien dat de wand van de Markt daar wel erg is aangetast (afb. 35). Vóór 1885 stond daar tussen de huizen aan de Markt een tweetal, met sier-vazen bekroonde hekposten, die toegang gaven tot een laantje dat naar een eenvoudig Waterstaatskerkje voerde, het rooms-katholieke kerkgebouwtje uit 1817 (afb. 43). Dit grensde met zijn sacristie aan de Papenhoek en dicht daarbij had de oude schuilkerk van de jezuïetenstatie gestaan.

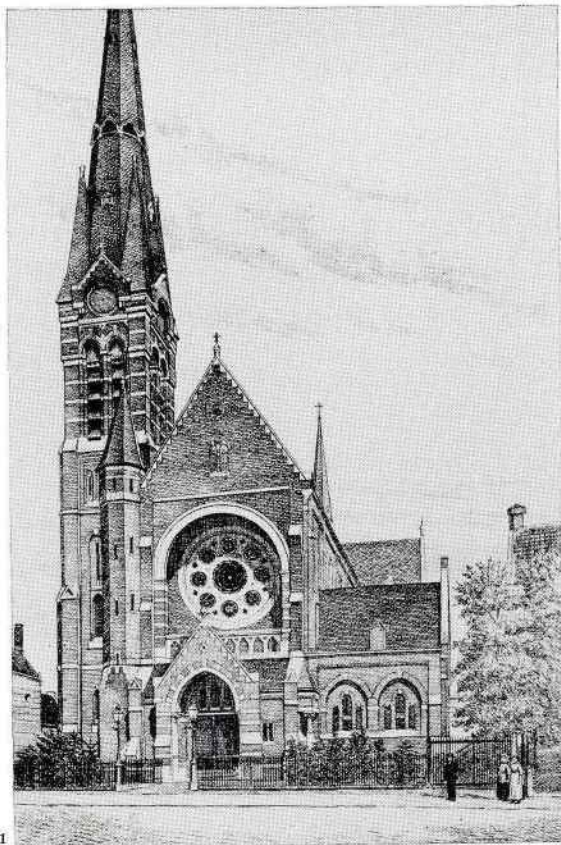

40

In de zeventiende eeuw vond men aan de oostkant van de Markt, dichtbij het stadhuis, enige voorname herbergen, zoals het Gulden Hooft (nr. 6) met daarnaast de Gulden Leeuw, en even verder de Toelast (nr. 12). Deze laatste is in het begin van de achttiende eeuw verhuisd naar de Oude Vismarkt, waar nog een bord met die naam uithangt.¹³

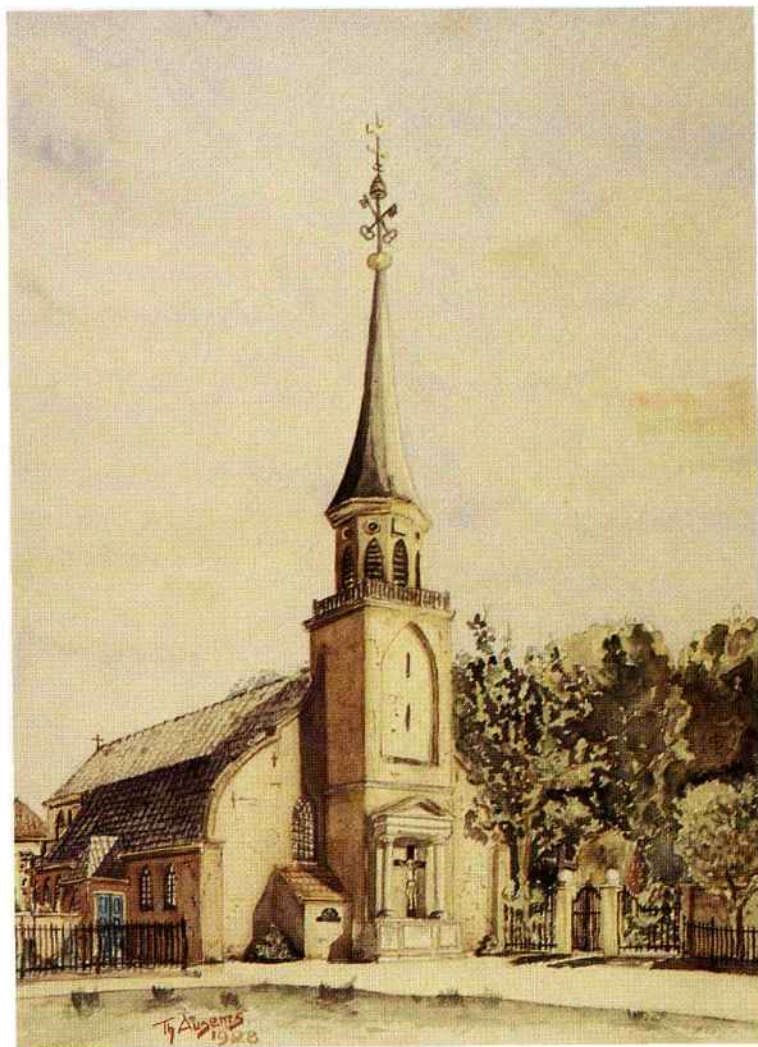
Aan de overzijde, op de noordelijke hoek van het Vierheemskinderstraatje, dat zijn naam eraan ontleent, stond de herberg de

42 Philippi, De Binnenpoort met een gedeelte van de Markt. Potlood, pen, 44,5 × 53. MEW.

41

41 C. Mooij, De R-K Sint-Barbarakerk, ca. 1890. Litho; uit: J.D.J. Kalkhoven, *Geschiedenis van Culemborg*.

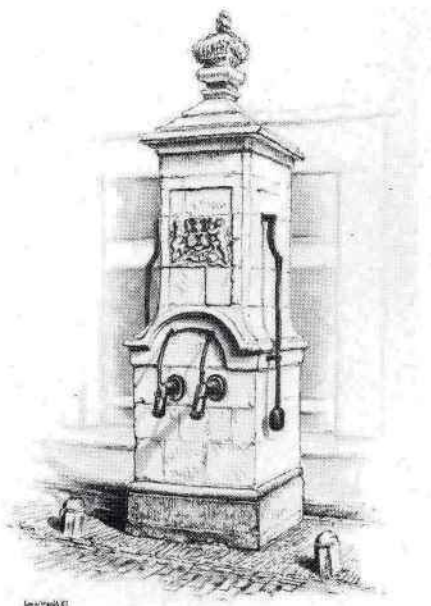

43

43 Th. A. Ausems, Het R-K Waterstaats-kerkje (1817-1886), 1928. Aquarel, 43 × 31. MEW.

42

Vierheemskinderen. Bij een voordracht die J. B. van den Ham op 8 maart 1894 voor de Culeborgsche Onderwijzersvereniging hield, vertelde hij, dat 'voor eenige jaren' in de tuin van H. A. Sillevius – die toen dit hoekhuis bewoonde – een steen was opgegraven waarop het ros Beyaert met zijn vier berijders stond afgebeeld: kennelijk de gevelsteen van de oude herberg.¹⁴

Het plaveisel van de Markt had vroeger ook een zekere bekoring: in het midden een brede rijbaan van kinderhoofdjes met ter weerszij-

den een bestrating van veldkeitjes en daarnaast, tot aan de stoepen, royale klinkerpaden voor de voetgangers. Een rustgevend element hiervan was dat het lijnenspel van de banen zo veel mogelijk de straatwanden volgde. De stoepen waren meestal afgezet met stoep-palen, die – vooral bij de woonhuizen – veelal met kettingen of ijzeren staven waren verbonden.

Aan de oostzijde, op de plaatsen van de vroegere waterputten, staan nog de beide monumentale pompen, de ene uit 1718, de andere uit het jaar daarop. In de nabijheid hiervan (afb. 45) en eveneens bij de toegang tot het Waterstaatskerkje stonden bomen, die, behalve dat zij schaduw boden tegen de 'schadelijke namiddagzon', een ruimtelijke functie vervulden, en een bijzondere sfeer verleenden aan de Markt. Vlak bij deze pompen hebben ooit storende elementen gestaan, zoals, dicht bij het stadhuis, een hoge mast voor telefoonraden met bijbehorend metalen huisje; bij de andere, later, een telefooncel, maar deze zijn gelukkig reeds lang verdwenen. Men blijve echter op zijn hoede: naast een der achttiende-eeuwse pompen staat al weer iets dat bepaald niet met de omgeving harmonieert: een parkeerautomaat. Er is nu ook een 'kunstwerk' gekomen! Een monumentaal plein als de Markt is nu eenmaal zeer gevoelig.

Bij het Koestraatje, met op de zuidelijke hoek het gerestaureerde Middeleeuwse huis

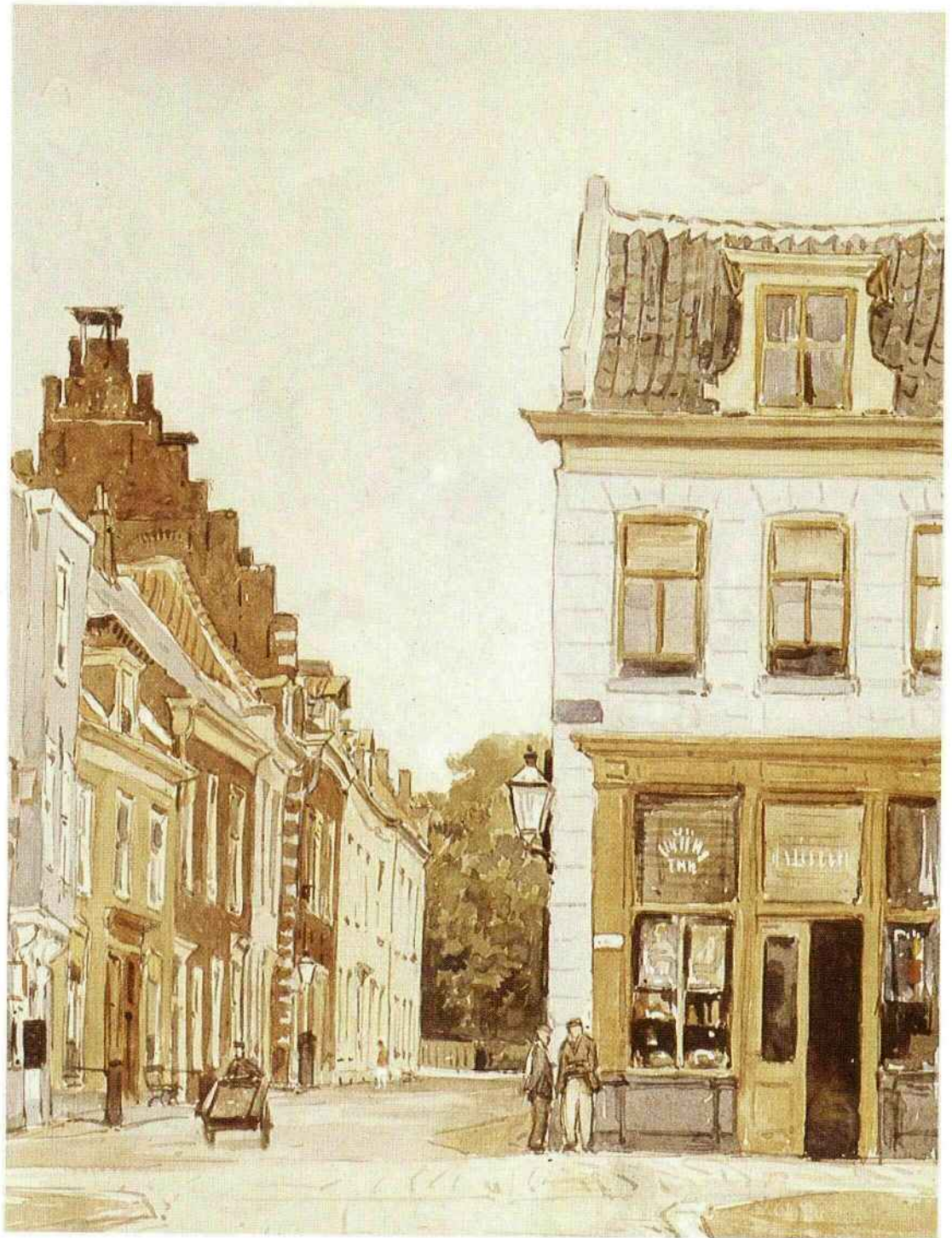

45 Anoniem, Boom voor het huis van de familie Middelbeek (Markt 34), ca. 1860. Tekening, potlood. Part. coll.

dat ooit de Croon heette, komt men op de Oude Vismarkt, 'daer Jan van Buren aen mooten gekapt is', gelijk *Voet* ons verhaalt bij zijn opsomming der straten. Jan van Buren, proost van Aken, was tijdens het Utrechtse Schisma aanhanger van Rudolf van Diepholt, die in 1423 door het generaal-kapittel tot bisschop van Utrecht was verkozen, de tegenstander van Zweder van Kuilenburg, die in 1425 als zodanig door de paus was benoemd.¹⁵ De krijgshandelingen tussen beide partijen, waarbij de aanhangers van bisschop Zweder

bekend stonden als 'Kuilenburgse duivelen'¹⁶ brachten het Sticht en het Oversticht in rep en roer en lieten ook Culemborg niet onberoerd. Toen Zweder in januari 1428 bij zijn broer op het kasteel alhier vertoefde, deed Jan van Buren in de nacht van Sint-Emerentianadag (23 januari) met 1500 man een aanslag op de stad, die echter door de Culemborgse burgers verijdeld werd. Op de Vier Hoeken zou de proost met achttien van zijn mannen gegrepen zijn. De laatsten werden ter plaatse gedood; de proost echter werd naar de Vismarkt (de huidige Oude Vismarkt) gevoerd en daar door de woedende menigte op een visbank in moten gekapt. De plaats waar dit geschiedde, werd later – waarschijnlijk in het plaveisel – gemarkeerd. In 1605 was dit nog te zien, zoals de te Culemborg geboren bisschop van Roermond, *Hendrick van Kuyk*, schrijft. Aan de stadszijde van de Slotpoort (afb. 63), die Jan van Buren had willen forceren, zag men tot aan de afbraak ervan, een stenen manskop ingemetseld. Deze moest het hoofd van Jan van Buren verbeelden. Een aantal jaren geleden is deze steen aangebracht in de gevel van het pand Slotstraat 14-16.

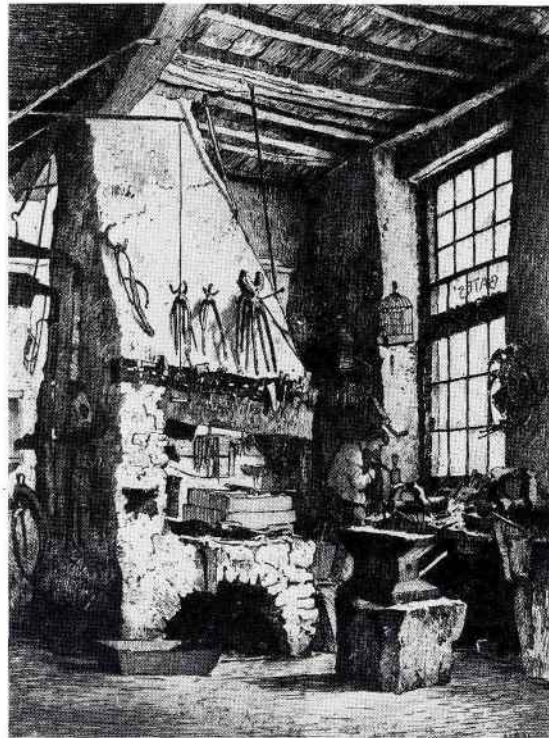
Ter herinnering aan het behoud van de stad in 1428 werd tot aan de Reformatie jaarlijks op Sint-Emerentianadag in de Sint-Barbarakerk een plechtige kerkdienst gehouden, gevolgd door een grote processie met het heilig sacrament. Aan de armen werd hierbij brood uitge-

deeld. Eeuwen later was de gebeurtenis nog bekend. *Voet* hoorde in zijn tijd nog onder het volk de zegswijze: 'Godt dank, de Proost van Aken op de Vischbank'.

Van de Oude Vismarkt komt men op de Vier Hoeken, oudtijds de Vier Straten genaamd. Hier kruist de vroegere Voorstraat het oude stuk Lekdijk, dat bij de aanleg binnen de stad was getrokken, de huidige Slot-, Katten- en Goilberdingerstraat. Hier stond vroeger ook een pomp. Van de Vier Hoeken keek men op drie stadspoorten: de Slotpoort, de Goilberdingerpoort en – het kan nog steeds – de Binnenpoort. Van hier heeft men een fraai gezicht op de zijgevel van het Stadhuis, alsmede op het imposante Stadhoudershuis in de Slotstraat. Eveneens wordt het oog geboeid bij een blik in de bocht van de Tollenstraat.

De Vier Hoeken hebben altijd een belangrijke rol gespeeld in het stadsleven. In de Middeleeuwen moest een insolvent schuldenaar midden op de Vier Hoeken gaan staan om te pogen een borg te verkrijgen. Niet onmogelijk heeft hiervoor op dit kruispunt ook een 'blauwe steen' gelegen. Lang hielden zaterdagsavonds boeren hier, staande, sociëteit. En een begrafenisstoet behoorde over de Vier Hoeken te gaan. Het begin van de Slotstraat wordt thans nog gemarkeerd door een tweetal gerestaureerde aantrekkelijke oude huizen.

De in een flauwe bocht verlopende Tollenstraat, daarvoor Tollestraat genaamd – mogelijk naar een markttoel die daar door de heer werd geheven – mondt bij de Scherpenhoek uit in een vijfsprong van straten. Aan de noordzijde, in de hoofdader, lag daar tot de sloop, in het midden van de achttiende eeuw, de oude Lekpoort, die toegang gaf tot de Havendijk. Na de omwalling hiervan stond

deze bekend als Binnenlekpoort en ook wel als Havenpoort.

Het stadsbeeld bij de Scherpenhoek heeft menig kunstenaar getroffen. Zo vindt men er een aquarel van (afb. 48) in het grote schetsboek van *Jan Weissenbruch* van zijn reis in 1848 door het rivierengebied. Blijkens een briefje

van hem uit 1861 maakte hij er later eveneens een schilderijtje van.¹⁷ Springer was het sfeervolle hoekje evenmin ontgaan, zoals zal blijken. Vanuit het punt waar Weissenbruch zijn aquarel maakte – uitzijnde op de pomp bij het huis de Scherpenhoek – vervaardigde omstreeks 1860 de Culemborgse tekenmees-

ter *P. P. van Es* een – zij het wat onbeholpen – aquarel (afb. 50) en ook een olieverfschilderijtje. Links hierop ziet men nog net, evenals bij Weissenbruch, de hoge neoclassicistische voorgevel van de uit 1846 daterende stadsarmenschool. *Springer* was bij de Scherpenhoek bijzonder gegrepen door het doorkijkje in de Achterstraat (afb. 49).

Afgezien van de pomp, die in het begin van deze eeuw verdween, is het verrassende straatbeeld grotendeels intact. Sinds 1971 is het zelfs fraaier geworden! En wel door de restauratie – onder architect *C. W. Royaards* – van het grote hoekhuis bij de Achterstraat en de Binnenmolenstraat, dat daarbij zijn vroeg zeventiende-eeuwse trapgevels herkreeg. *Roodenburg* zag het in de jaren twintig nog in verval, en kon niet nalaten van het hoekpand een boeiende aquarel te maken (afb. 51).

Aan het huis 'daer de Fonteyn uythangt', zoals het in de zeventiende eeuw wel werd aangeduid, zijn herinneringen verbonden aan Johan van Riebeeck, de grondlegger van de nederzetting der *voc* aan de Kaap de Goede Hoop.¹⁸ Hij werd op 21 april 1619 te Culemborg geboren. Dit pand behoorde aan zijn grootvader van moederskant, de procureur en notaris, later ook schepenburgemeester, Govert Anthonisz. Deze had het – toen nog een lager hoekhuis met naastgelegen 'kamer' – in 1593 van zijn grootvader geërfd. In 1624 heeft hij het laten verbouwen en er de beide

rijzige trapgevels voor doen optrekken, waardoor het de aantrekkelijke aanblik verkreeg, die wij nu weer kennen.

In de Achterstraat, schuin tegenover de Fonteyn, tekende *Hansen* in 1844 een vroeg zeventiende-eeuws geveltje (afb. 52). Tegenover de Scherpenhoek, in de vernieuwde gevel van het hoekhuis aan de Tollenstraat en de Lange Meent, valt nog een aardige gevelsteen op uit 1614. Het daarop afgebeelde brouwersgereedschap herinnert ons aan de brouwerij die daar gevestigd was. Reeds eerder wezen wij op het grote, langgerekte pand dat op de andere hoek van de straat ligt, en dat wij kennen als de Fransche School. In 1846/47 was het gebouwd als stadsarmenschool (be-

50 P.P. van Es, De Scherpenhoek en de Stadsarmenschool, ca. 1860. Aquarel, 54,5 × 40. MEW.

stemd voor 330 leerlingen), 'met een vloedvrij lokaal tot wijkplaats der ingezetenen in geval van overstroming'.¹⁹ Keren wij terug naar de Markt bij de Binnenpoort.

Bij een 'vorderstrate' hoort een 'afterstrate', en in de Oude Stad vond men er zelfs twee. De ene splitste zich even voorbij de Binnenpoort af van de Voorstraat en vormde de huidige

51 H.E. Roodenburg, De Fonteyn in verval. Aquarel, 32 × 25. MEW.

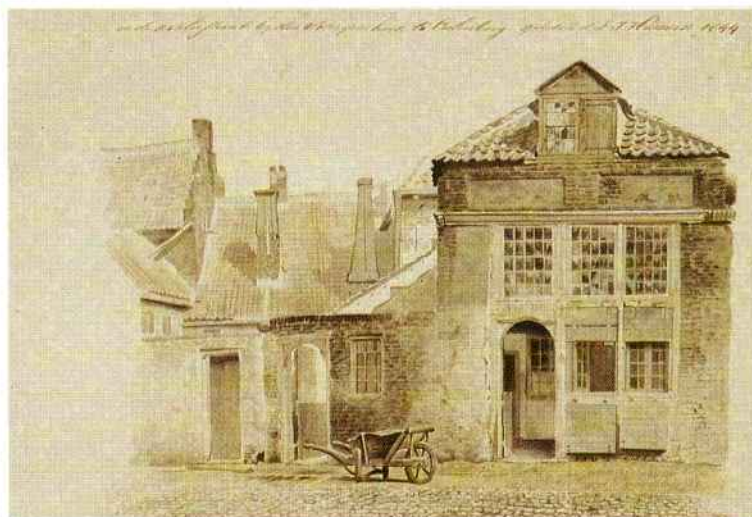

Everwijnstraat, Herenstraat en Achterstraat. De eerste ontleent haar naam aan de vijftiende-eeuwse jonker Everwijn van Culenborch, een jongere broer van heer Gerard II.²⁰ Voet noemt haar 'St. Everwijns straat' en waarschijnlijk op grond hiervan heeft zij lange tijd, tot in deze eeuw, officieel zo bekend gestaan. Maar ten onrechte: een heilige van die naam is er nimmer geweest.

52 L.J.Hansen, In de Achterstraat, 1844. Tekening, pen, penseel in kleuren, 28 × 36. MEW.

53 L.J.Hansen, Binnenplaats achter het huis van de Wed. Van Haasbergen aan de Everwijnstraat, 1844. Tekening, pen, penseel in rood en grijs, 39,3 × 29,5. MEW.

Naast vele andere goederen ontving jonker Everwijn in 1453 van heer Gerard een huis met toebehoren in 'd'Afsterstrate' in leen.²¹ 'Oem Everwijn', steeds een trouw medestander van zijn neef, heer Jasper, heeft dit huis jarenlang bewoond en is er in 1501 in overleden. Het kwam toen aan Jasper, die het schonk aan zijn gemalin, Johanna van Bourgondië.²² Van haar vererfde het in 1512

op vrouwe Elisabeth, die het drie jaar later verkocht aan de abt van Mariënweerd,²³ in wiens bezit het lange tijd is gebleven. Waar dit huis lag? Niet in de huidige Everwijnstraat, zoals men in eerste instantie zou denken. Uit het Tijnsboek van 1545²⁴ blijkt dat dit huis stond in 'die Achterstraet... daer Joncker Everwijn plach te wonen' of wel de 'Joncker Everwijnstraet'. En met deze namen blijkt in dit Tijns-

boek de gehele oude Achterstraat te worden aangeduid, dus ook het gedeelte dat wij thans als Herenstraat kennen. En daar treffen wij het ook aan.

Onder de bezittingen van de abdij Mariënweerd, die in 1584 in de herberg 't Gulden Hooft te Culemborg verkocht zouden worden, komt namelijk als eerste voor: 'Een Huizinge met den Hof en Boomgaard staende binnen Culenburg in de agterstraet naest het Weeshuis':²⁵ het grote Middeleeuwse pand (waarvan later de voorgevel vernieuwd is) naast de Weeshuispoort, dat thans bekend staat als Luxor. Het mag ons dan ook niet verwonderen dat het Vierheemskinderstraatje, waardoor men immers van de Markt naar het huis van jonker Everwijn kwam, nog in 1567 ook wel 'Joncker Everwijnstraetken' werd genoemd.²⁶

In 1608 werd het huis in pandschap gegeven aan Frederik van Winssen, de laatste co-adjutor van Mariënweerd, die echter van het oude geloof was afgefallen en getrouwd was.²⁷ Culemborg heeft hij vele jaren als stads- en als schepenburgemeester gediend. Hij overleed in 1617 en Voet zegt over hem bij de beschrijving van zijn grafzerk in de Sint-Janskerk: 'De Naem van Heer Frederik van Winssen was over ruim vyftig Jaer te Culenborg nog in zegening! Geen wonder, want hij heeft zich als een Christen in den Godsdienst, als een eerlyk Regent in den Raet, en als een

Vader onder de Borgery gedragen.'

Nadien blijkt het huis met de achtergelegen boomgaard in bezit te zijn van zijn zoon Johan, die eveneens burgemeester van de stad was. Johans weduwe verkocht het in 1629 aan de drossaard jonker Johan van Plettenburg. Na diens dood, in 1641, kwam het aan zijn opvolger, Jordan Guesond, ridder, die op 11 november 1673 overleed, diep betreurd door de burgerij om zijn moedige houding tegenover de Franse bezetters.²⁸ Na hem vinden wij er, tot zijn dood in 1716, de drossaard Carel Lindebohm. Deze bekleedde tevens hoge officiersrangen in het Staatse leger en heeft zich als generaal-majoor in de Negenjarige Oorlog (1688-1697) en de Spaanse Successie-oorlog (1702-1713) in hoge mate onderscheiden.²⁹ Zijn zoon verkocht het huis in 1738, waarna het achtereenvolgens verschillende eigenaren heeft gehad. De drosten hadden inmiddels een ambtswoning in het Nieuwe Hof verkregen.

Uit het midden van de vorige eeuw noemen wij nog als eigenaar G. J. van Dragt, die er zijn befaamde 'Nederduitsche en franse dag- en kostschool' had. Later werd er het hotel de Nieuwe Bak in gevestigd, het latere Hotel Assman. Dit werd overgenomen door Ant. van Gelder, die er de inmiddels weer afgebroken toneelzaal aan bouwde, waarin hij ook zijn bioscoop Luxor exploiteerde. Onder deze naam staat het royale pand, dat enkele

jaren geleden opnieuw werd opgetrokken, nog steeds bekend.

De straat waaraan dit huis staat, de Herenstraat, werd tot ver in de negentiende eeuw – in de volksmond tot in deze eeuw – samen met de Everwijnstraat meestal met Achterstraat aangeduid, ook wel met Grote Achterstraat, zulks ter onderscheiding van de Kleine, waarmee men dan de huidige Achterstraat bedoelde. Toch kwam de benaming Herenstraat ook wel voor: ‘de groote achterstraat, anders genaamd Heerestraat’, zo leest men in het huizenregister uit 1674.³⁰ *Voet* spreekt dan ook van ‘De Agter- of Heeren-Stræt’.

Wie kunnen deze ‘Heeren’ wel geweest zijn? Wellicht brengen oude benamingen van het Vierheemskinderstraatje ons naar de oplossing. Dit nu werd, zoals wij reeds zagen, in 1568 zowel met ‘Joncker Everwyns straetken’ als met ‘t cleyn eerenstraetken’ aangeduid.³¹ Dit laatste is waarschijnlijk een verbastering van ‘t cleyn Heerenstraetken’, zoals het in 1585 voorkomt.³² Zouden met deze ‘Heeren’ niet de witheren van Mariënweerd bedoeld zijn geweest, de in het wit geklede heren van deze premonstratenzer abdij, welke sedert 1515 in het bezit was van het vroegere huis van jonker Everwijn? Uitgebreid archiefonderzoek zou het kunnen bevestigen.

Verlaten wij het huis van jonker Everwijn en wandelen wij terug, de Everwijnstraat in,

waar *Hansen* in 1844 de schilderachtige binnenplaats van het logement van de weduwe Van Haasbergen (Everwijnstraat 25) tekende (afb. 53). Ook *Jan Weissenbruch* en *Cornelis Springer* hebben in deze straat schetsen gemaakt. Naar een potloodtekening uit 1848, met op de voorgrond het Caffaigne en achter de huizen het gezicht op de Binnenpoort, vervaardigde Weissenbruch later een bekoorlijk olieverfstukje, zij het met enige vrijheden in de weergave der gevelwanden (afb. 54). Euvel duiden mag men hem dit niet. Het ging om ‘een stadsgezicht’, en had zijn leermeester *Verveer* niet gezegd: ‘Waar is dat? Als je een schilder bent, maak je je zelve een stad.’³³

De oudste vermelding van het laat Middeleeuwse pand, dat wij als Caffaigne kennen, dateert uit 1460, toen heer Gerard II het met andere goederen in leen uitgaf aan Johan Goessensz. van Tyell.³⁴ Na diens dood kwam het terug aan de heer van Culemborg en in 1480 verkocht heer Jasper het aan Cornelis Berntsz., een welgesteld man hier.³⁵ Nadat deze en zijn vrouw overleden waren, droegen hun kinderen het in 1549 over aan de Poth, de door Gerard II in 1455 gestichte instelling van liefdadigheid ter ondersteuning van ‘huiszittende armen’.³⁶ De naam Caffaigne duikt in die tijd voor het eerst op en is waarschijnlijk afgeleid van het Middeleeuws-Latijnse woord *Caffagium*, dat hoofdgebouw van een domein

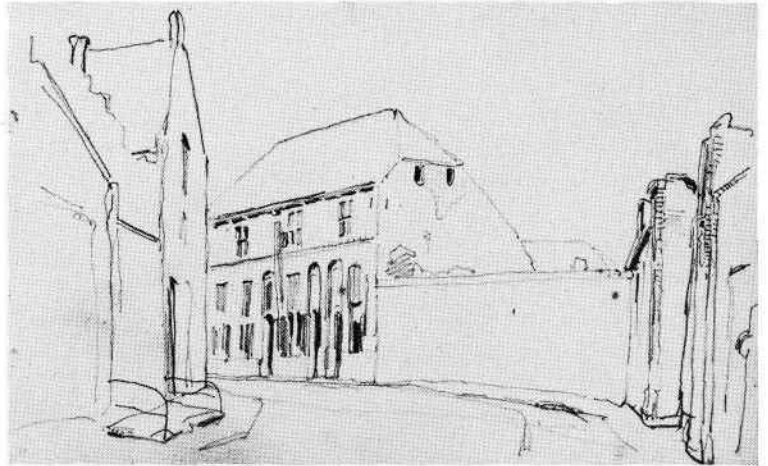
55 Jan Weissenbruch, Het Caffaigne en de ingang van het Nieuwe Hof, 1848. Tekening, potlood. Haags Gemeentemuseum.

betekent. De Poth-meesters plachten het pand, waarin zich in die tijd beneden vier 'cameren' bevonden, te verhuren. Later zijn deze ook wel door arme lieden 'om Godswille' (om niet) bewoond. In de jaren zestig van deze eeuw werd het gebouw gerestaureerd en bestemd tot bejaardensociëteit.

Bij het begin van de Herenstraat zag men in het midden van de vorige eeuw nog de ingang van het Nieuwe Hof met daarnaast een pompje. Voor dit hoekje toonde *Weissenbruch* grote belangstelling: hij tekende (afb. 55), etste en schilderde (afb. 56) het.

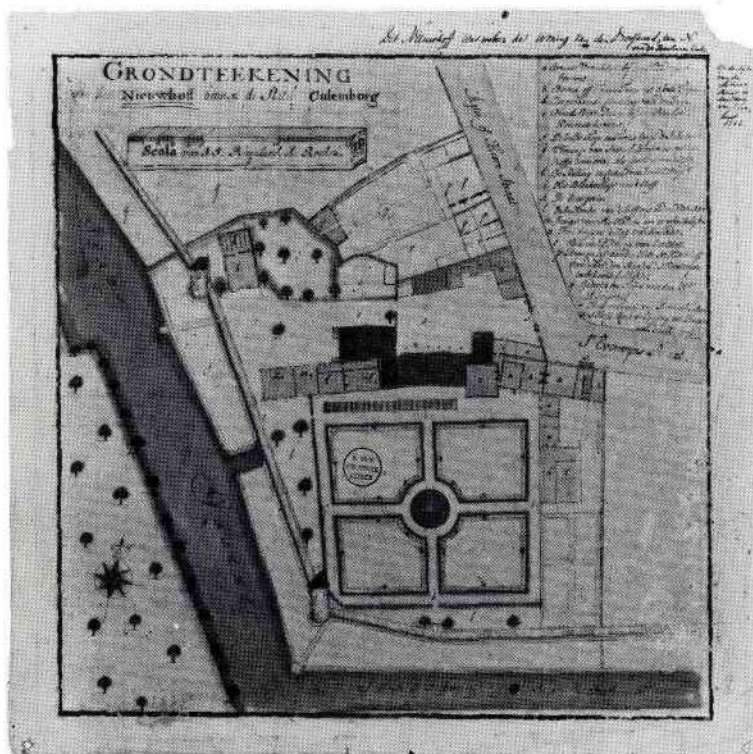
Ten behoeve van het Nieuwe Hof zijn in de zeventiende eeuw de gebouwen van het voormalige klooster Mariëncroon in gebruik genomen. De oudste vermelding van dit convent, dat bewoond werd door zusters van de Derde Orde van Sint-Franciscus, is van 1425. Het is herhaaldelijk door de heren en vrouwen van Culemborg begiftigd en het bezat een grote kapel. De bekende volksprediker Johannes Brugman logeerde in 1461 in dit klooster.³⁷ Oorspronkelijk werd het 't Huis der Lieve Vrouwe³⁸ genoemd; later, in de loop van de zestiende eeuw, kwam de naam Mariën-Croon in zwang.

De laatste zuster stierf in 1634 en toen Christina van Erbach, de schoonmoeder van graaf Philips Theodoor, na het overlijden van haar echtgenoot, de generaal-veldmaarschalk graaf Willem van Nassau-Siegen, in 1642 naar

56 Jan Weissenbruch, De pomp bij de ingang van het Nieuwe Hof, 1878. Olieverf op paneel, 32 × 26. Coll. Gemeentelijk Museum Jan Cunencentrum, Oss. Inv. nr. JC 304.

57 Jacob Perrenot, Grondplan van het Nieuwe Hof, 1764. Tekening, pen, penseel in kleuren, 40 × 31,5. UBL Coll. Bodel Nijenhuis.

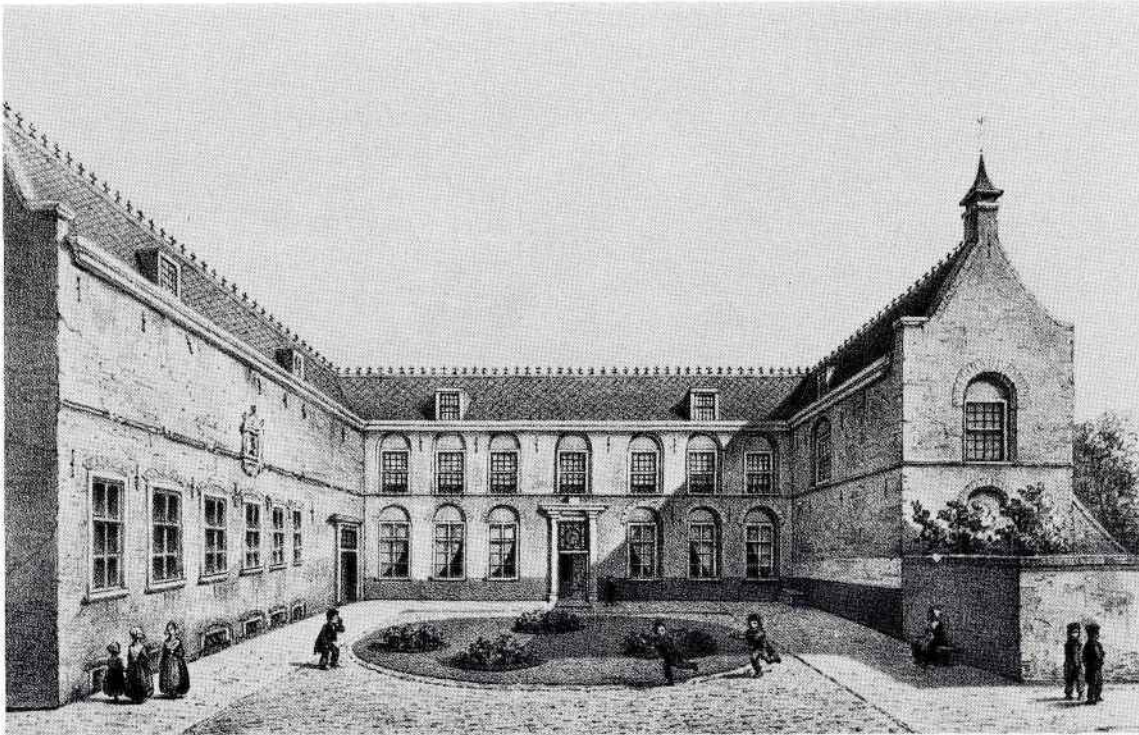
Culemborg kwam, werden voor haar de gebouwen van Mariëncroon tot residentie ingericht. Deze werd toen het Nieuwe Hof, ook wel Nassaus Hof genaamd.³⁹ Eind november 1643 werd er de bruiloft gevierd van haar jongste dochter, Elisabeth Charlotte, met graaf George Frederik van Waldeck, zwager van de bruid. Gravin Christina van Erbach overleed er op 6 juli 1646.⁴⁰

Toen het kasteel te Culemborg in 1672/73 door de Franse bezetting totaal was uitgewoond, betrok graaf George Frederik bij zijn terugkeer het Nieuwe Hof, dat hij uitgebreid liet verbouwen. De muur aan de straat en de met gekroonde wapenschilden en ahangende vruchtentrossen versierde pilasters, die op de afbeeldingen zichtbaar zijn, zullen van deze verbouwing stammen.

58 L.F.C. van Erp Taalman Kip, De Weeshuispoort, 1860. Litho: P.W. van de Weijer, 20 × 13; uit: (P. Alma) *Gedenkschrift uitgegeven door de Protectoren van het Elisabeth-Weeshuis te Culemborg, ter gelegenheid der viering van het Driehonderd-Jarig bestaan, den 28 Augustus 1860.*

59 L.F.C. van Erp Taalman Kip, De binnenplaats van het Weeshuis, 1860. Litho: P.W. van de Weijer, 11 × 19,1; uit: (P. Alma) *Gedenkschrift Elisabeth Weeshuis* (zie bijschrift afb. 58).

Het Nieuwe Hof is tot 1720 een van de residenties van de graven van Culemborg geweest. Daarna hebben de drost en enige raden er hun woning in gehad. In het begin van de vorige eeuw is het afgebroken en zijn de terreinen in particuliere handen gekomen. Op de plaats van de zeventiende-eeuwse formele tuinaanleg werd een boomgaard geplant, die daar, met de oude stadsmuur, een

sfeervol geheel vormde. Helaas heeft deze een aantal jaren geleden moeten wijken voor een parkeerplaats...

Verderop in de Herenstraat kennen wij, rechts van het huis van jonker Everwijn, de achttiende-eeuwse poort van het Elisabeth Weeshuis met de wapens van Anthonis van Lalaing en Elisabeth van Culenborch, en daar-

onder een Latijns opschrift, waarvan vroeger ieder kind in de stad op school de vertaling leerde: 'Der burg' ren kroost, te vroeg van oud' ren zorg ontbloot, ontvangt Elisabeth hier koest' rend op haar schoot.'

Zoals algemeen bekend, is het weeshuis met het vermogen ervan bekostigd uit een deel der nalatenschap van vrouwe Elisabeth, die op 9 december 1555 hier op haar kasteel was overleden. Door de zorg van de executeurs-testamentair werd toen het weeshuis gebouwd, dat in 1560 in gebruik kon worden genomen.⁴¹ Het was bestemd voor achtenveertig wezen: vierentwintig jongens en evenzoveel meisjes; en ook voor twaalf 'maegden'. Aan het huis waren twee inwonende priesters verbonden. Naar de plaats waar het verrees, werd het weeshuis het Convent ten Heylighen Leven genaamd.

Voor het door *P. Alma* samengestelde Gedenkschrift,⁴² dat in 1860 door de protectoren van het weeshuis ter gelegenheid van het driehonderdjarig bestaan werd uitgegeven, vervaardigde de amateur-graficus *L.F.C. van Erp Taalman Kip* (1829–1913) enige brave doch niet onaardige tekeningen, die door *P.W. van de Weyer* (1816–1880) werden gesteendrukt. Hierbij is er ook een van de poort (afb. 58). Van Erp Taalman Kip was in de jaren 1856 tot 1860 'Telegraphist' te Culemborg.

Het imposante weeshuisgebouw, dat aan

het eind van de wagenweg verrijst, bestaat uit twee grote vleugels en een kleine, die haaks op elkaar aan een open binnenplaats zijn gelegen. Elk hiervan heeft een eigen ingang. De vleugel met de blinde gevel – het zogenaamde Vrouwenhuis – was oorspronkelijk bestemd voor de meisjes (vóór de Reformatie ook voor de 'maegden'). Dezen konden dan ook niet uitzien op de jongens, die in het andere bouwdeel, het Mannenhuis, gehuisvest waren, en omgekeerd. In beide vleugels vond men een 'school' – van de meisjes ook wel Spincamer genaamd – en een refter of eetzaal; boven lagen de slaapzalen. De beide refthers grensden aan de grote keuken, die doorgeefluiken voor de spijzen had.

In de kleinere aanbouw was op de begane grond de kapel gevestigd. Hier mochten – afgezien van de priesters – alleen de 'maegden' en meisjes binnen om de mis bij te wonen; de jongens konden vanuit hun 'school' door houten spijlen de mis volgen. Oorspronkelijk bezat het weeshuis ook een eigen brouwerij en boerderij. Van de laatste is het bedrijfsgebouw nog over; het is enige tijd geleden gerestaureerd.

Na de Reformatie (1578) werd de instelling uitsluitend voor wezen bestemd. Zij kregen allen toen een protestantse opvoeding. In het begin van de vorige eeuw is hierin verandering gekomen en werd voortaan ieders geloof gerespecteerd. De weesvader moest sinds-

H.E. Roodenburg 1844

dien protestant zijn en de -moeder rooms-katholiek.

Vooraf in de achttiende eeuw is in de oorspronkelijke indeling van het gebouw wel het een en ander gewijzigd. Ook de oude kruiskozijnen en ingangspartijen zijn toen door meer moderne – ook heel fraaie – vervangen. In 1800 werd van de 'zaal' (de vroegere Spincamer) de sfeervolle protectorenkamer afgescheiden.

Na de Tweede Wereldoorlog verloor het weeshuis zijn bestemming en werd een deel ervan verhuurd aan een school. Bij een tweetal achtereenvolgende restauraties van het gebouw werd de oude indeling zoveel mogelijk teruggebracht, en zijn ook de later aangebrachte ramen in de oostelijke gevel van het Vrouwenhuis, die op de binnenplaats uitzagen, weer gedicht. Daarbij werden de oorspronkelijke, in de westgevel, hersteld. Toen heeft het gebouw ook zijn rijzige daken teruggekregen, die door de orkaan van 1856 waren vernield en werden vervangen door lagere. Deze laatste ziet men nog op de tekening die *Van Erp Taalman Kip* van de binnenplaats maakte (afb. 59).

Sinds 1928 was in een gedeelte van het Vrouwenhuis de Oudheidkamer voor Culemborg en Omstreken gevestigd. In 1979, na de grote restauratie van het gebouw, werd deze omgezet in het Museum Elisabeth Weeshuis, dat toen de beschikking kreeg over

de gehele vleugel, met de keuken. Hoofdelementen van het tentoongestelde vormen wel de belangwekkende schilderijenverzameling van het weeshuis en de fraaie collectie Culemborgs kerkzilver. In de andere vleugel is sedert een aantal jaren de Gemeenschappelijke Bibliotheek gevestigd.

Wanneer men uit de Everwijnstraat de Herenstraat in komt, ziet men in de verte het aardige klokkekoepeltje van de lutherse kerk met daarnaast de zware Middeleeuwse trapgevel van het voormalige Sint-Pietersgasthuis (afb. 60). Dit fraaie gezicht blijft men de gehele straat door houden. Het neoclassicistische kerkgebouwtje, dat verrijst aan een pleintje bij de Kleine Vier Hoeken, zoals dit kruispunt vroeger wel werd genoemd, is in 1839 opgetrokken op de plaats van de vroegere Gasthuiskapel, die in 1676 door de graaf ter beschikking was gesteld voor het houden van lutherse kerkdiensten. Voordien, van 1640 tot aan de Franse bezetting, werden deze op het kasteel gehouden: de graven uit het Waldeckse huis waren immers luthers, evenals vele leden van hun hofhouding.

Het gasthuis⁴³ moet van oude datum zijn; de eerste vermelding ervan is echter van 1386, toen er land aan werd geschonken.⁴⁴ De instelling bood onderdak aan onvermogen reizigers en stadsbewoners; ook behoeftige zieken genoten er verpleging. Lijders aan be-

paalde besmettelijke ziekten werden in de Pockkamer verpleegd, een gebouwtje dat op de noordelijke hoek van de Korte Meent met de Achterstraat lag. Melaatsen kregen onderdak in het eveneens aan de stichting verbonden Melaten Huis, dat buitendijks op de Lazaruswaard stond. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog zijn er ook veel gewonde soldaten opgenomen. Een zieke die er overleed, werd op kosten van het Gasthuis begraven.

In het begin van de zeventiende eeuw verloor de instelling haar functie als armenziekenhuis en sindsdien werden uit de inkomsten medische zorg en geneesmiddelen voor huiszittende zieke armen bekostigd en uitdelingen in nature gedaan.

De gebouwen, die zich ook langs de noordzijde van de kapel uitstrekten, zijn toen voor andere doeleinden gebruikt of verhuurd. Het nog bestaande gebouw, waarvan de gevels kortgeleden zijn gerestaureerd, herinnert ons nog aan de Middeleeuwse instelling van liefdadigheid, die zo lange tijd een belangrijke plaats in de Culemborgse samenleving heeft ingenomen.

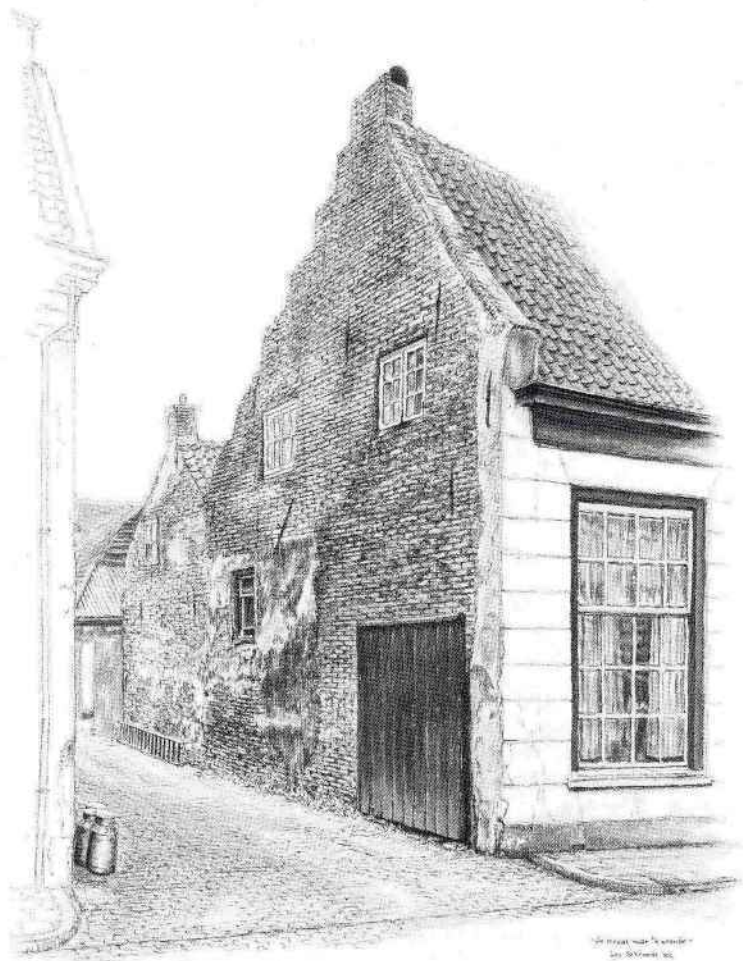
De Gasthuiskapel heeft nog een rol gespeeld in de geschiedenis van de Reformatie te Culemborg, doordat graaf Floris I deze in 1566 – als eerste kerkgebouw in den lande! – aanwees voor het houden van calvinistische kerkdiensten.

De kapel is in 1676 – door graaf George

Frederik – tot lutherse kerk bestemd en na een verbouwing, waarbij ook fraai meubilair en gebrandschilderde glazen werden aangebracht, kon zij in 1677 in gebruik worden genomen. Van het zeventiende-eeuwse meubilair is nog het een en ander aanwezig in het nieuwe kerkje van 1839, dat hierdoor een zeer sfeervol interieur bezit. De lutherse gemeente beschikt ook over zeer fraai oud Avondmaalszilver. De kerk is enige jaren geleden zorgvuldig gerestaureerd.

Op de Kleine Vier Hoeken kruist de oude Achterstraat het vroegere dijktracé, sedert eeuwen bekend als Goilberdingerstraat en Kattenstraat (oudtijds: Kattestraat). De naam van de eerste ligt voor de hand, maar die van de andere is nog niet verklaard.

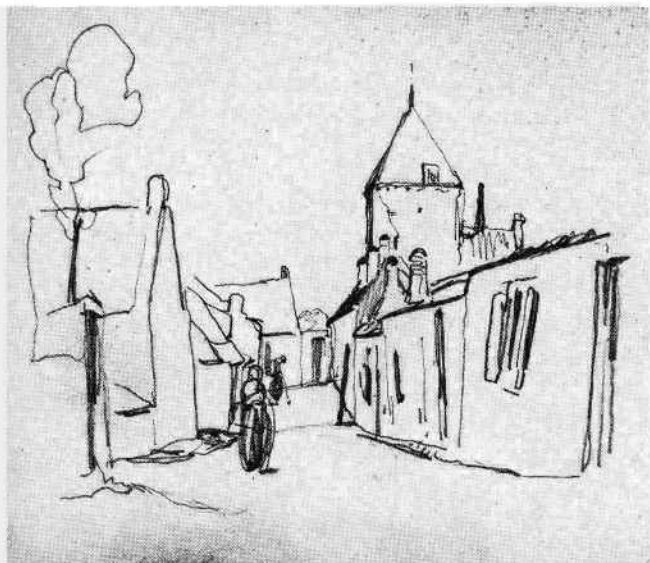
Door de Achterstraat, waarvan halverwege links de Korte Meent aftakt, komen wij weer op de Scherpenhoek. Bij de Fonteyn begint de Binnenmolenstraat, die kennelijk vernoemd is naar de korenmolen, die daar in de Middeleeuwen bij de hoek van de stadsmuur 'binnen' de stad moet hebben gestaan. Langs het westelijke deel van de muur, tot aan de Goilberdingerpoort, is in het begin van de vorige eeuw een rij zeer kleine woningen gebouwd: de Rozenstraat; in de wandeling beter bekend als de Rozenbuurt (afb. 62). Hier woonde in de eerste decennia van onze eeuw Kees Bonjour, een van de kleurrijkste figuren van de stad.

Terug naar de Scherpenhoek, waar men bij de Fransche School de Lange Meent in gaat. Bij de voormalige Ramstoren maakt deze een hoek naar de Slotstraat. Of de namen Lange en Korte Meent zijn terug te voeren tot meent in de betekenis van gemeenschappelijke weide is – hoe aantrekkelijk ook – allerm minst zeker. In deze streek kan meent ook gemeenschappelijke weg of straat betekenen, zoals de Meent te Everdingen. Ook op de Havendijk vond men een straat die in de vijftiende eeuw Meent heette.⁴⁵

De Slotstraat, de straat die naar het slot voerde en in de zestiende eeuw Borchstraat werd genoemd, werd een eeuw daarvoor ook wel als Poortstraat aangeduid.⁴⁶ Nog steeds wordt deze straat beheerst door de rijzige gevels van het imposante vijftiende-eeuwse Stadhoudershuis, eertijds ook Zweder de bastaardhuis genaamd, naar de richter Zweder van Culenborch, bastaard, die het lang in zijn bezit heeft gehad en bewoond heeft.⁴⁷ Zijn beeltenis en die van zijn vrouw staan op een muurschildering, die zich boven in het huis bevindt. De huidige naam ontleent het aan de bekende stadhouder van lenen, Melchior van Culenborch (overleden in 1569), die er met zijn echtgenote Helena van Lalaing, een bastaarddochter van heer Anthonis, vele jaren gewoond heeft. Hij was een van de vier executeurs-testamentair van vrouwe Elisabeth, en

62 Jan Weissenbruch, De Rozenstraat met de Goilberdingerpoort, 1848. Tekening, potlood. Haags Gemeentemuseum.

wel de belangrijkste. Zijn naam vindt men nog op een medaillon in de protectorenkamer van het Elisabeth Weeshuis. Omstreeks 1700 werd het huis ook wel het Hartogshuis genoemd, naar hertog Ernst van Saksen-Hildburghausen, die er een aantal jaren met zijn gemalin, Sophia Henrica van Waldeck, verblijf heeft gehouden.

Tegenover dit huis begint de Ridderstraat, 'daer oudtijds veel Adel woonde', schrijft Voet terecht. Ook deze straat heette oorspronkelijk Achterstraat. Zij was hoofdzakelijk aan de oostkant bebouwd, met huizen van aan-

zienlijken. Zo vond men tegenover het kerkgebouwtje van de christelijke gereformeerde kerk het royale huis van de drossaard jonker Henrik Bentinck, waar in 1589 en 1590 de muntmeester Henrik Craeyvanger zijn bedrijf heeft uitgeoefend en munten voor de vrouwe van Batenburg, de Friese Ommelanden en de graaf van Culemborg heeft geslagen. Hieraan herinnerde nog in de vorige eeuw het niet al te best bekend staande buurtje de Munt, dat na de sloop van het huis daar werd gebouwd. In 1880 kwam het buurtje in bezit van de in 1822 door de legendarische pater Mathias Wolff sj gestichte zustercongregatie van JMJ.

63 P.P. van Es, De Slotpoort vanaf de stadszijde, 1859. Aquarel, 43 × 32. MEW.

Sinds 1856 hield deze te Culemborg een meisjespensionaat, waarvoor kort na 1880 een nieuw onderkomen werd gebouwd. Dit verrees op de plaats van de Munt en het pand daarnaast, en werd in de zomer van 1882 in gebruik genomen.⁴⁸ Als Pensionaat Maria-kroon heeft het jarenlang in den lande bekendheid gehad. Later is het aan de zuidkant nog uitgebreid met de even befaamde huishoudschool.

Van de Ridderstraat naar de Oude Vismarkt loopt het smalle steegje dat wij als Koestraatje kennen (er kan daar ook net een koe door). In de loop der tijden droeg het namen als Oeyestraatje, Cleyn Eerentstraatje en Brandolysteegje. Verrassend is het doorkijkje hier op de dakruiter van het stadhuis (afb. 64).

Bij de hoek met de Kleine Kerkstraat ging de Ridderstraat over in Achter de Kerk. Hier vond men, tegenover het koor, de Middeleeuwse stadsschool, sinds de zeventiende eeuw bekend als de Latijnse school (nr. 194),⁴⁹ en even verder, uitziende op de Grote Kerkstraat, op de plaats van de huidige rooms-katholieke pastorie, het aanzienlijke huis van de proosdij, de ambtswoning van de proost van het kapittel van Sint-Barbara. Vandaar kwam men in de doodlopende 'Hoeck', of, zoals *Voet* zegt 'De Paepen-hoek, daer eertijds de Canonniken woonden'. Inderdaad woonden er wel kanunniken en ook vicaris-

64 H. E. Roodenburg, Koestraatje. Aquarel. Verblijfplaats onbekend.

sen, maar men trof er eveneens aanzienlijke leken aan, terwijl geestelijken ook elders in de stad hun huis hadden.

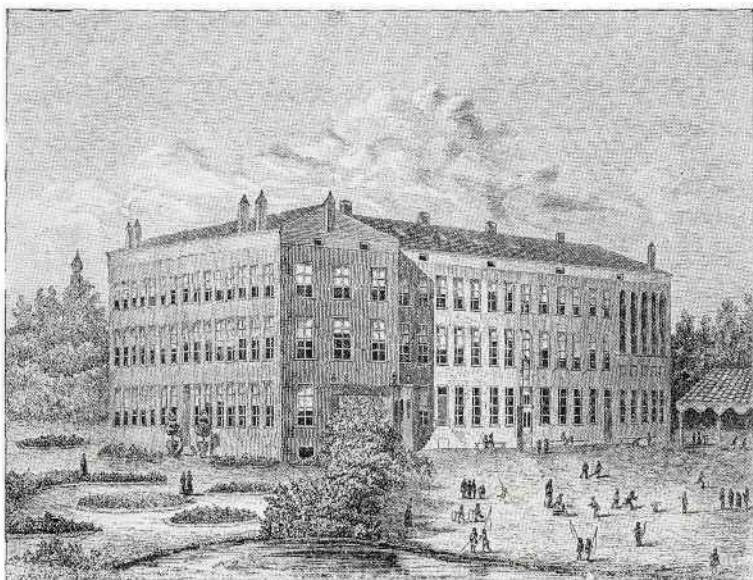
Links in de Papenhoek lag van 1632 tot 1699 de zogenaamde Kloppenschool,⁵⁰ een onderleiding van jezuïeten door geestelijke zusters gedreven kostschool voor jonge meisjes uit de goeude en hogere stand. De school had een goede naam en uit het gehele land en zelfs van buiten de grenzen kwamen de scholieren. Ook protestantse meisjes, soms uit de hoogste kringen, bezochten de school, zoals een prinsesje van Saksen-Gotha, twee gravin-

netjes van Erbach, die hier aan het hof vertoefden, en twee jonge gravinnen uit Waldeck.

Aan de andere kant van de straat lag, achter de huizen, de schuilkerk van de jezuïetenstatie, die vanaf 1628 in gebruik was. Op de plattegrond van de stad (afb. 11) van *mr. Jacob Perrenot* uit het derde kwart van de achttiende eeuw is het gebouw goed te onderkennen. Bij de bouw van het Waterstaatskerkje in 1817 is het afgebroken.⁵¹ Sinds omstreeks 1860 maakt de Papenhoek deel uit van de binnenplaats van het grote seminariegebouw dat daar toen was verzezen. Aan de kant van de Ridderstraat werd deze afgesloten met de nog bestaande neoclassicistische poort, waarboven het wapen prijkt van monseigneur Joannes Zwijsen, van 1853 tot 1868 aartsbisschop van Utrecht. Het klein seminarie alhier, een vooropleiding voor priesters, was, nadat een dergelijke instelling op het kasteel te 's-Heerenberg was opgeheven, in 1841 geopend.⁵² Het stond onder leiding van jezuïeten, die tevoren – van 1818 tot 1825 – hier reeds een seminarie hadden gehad. In laatstgenoemd jaar werd dit echter van regeringswege gesloten ‘... omdat – men moet maar durven [zo schrijft *Van der Loos* in zijn *Vaderlandsche Kerkgeschiedenis*] – het onderwijs was toevertrouwd aan mannen, aan Jezuïeten, wier bekwaamheid door de regeering niet gewaarborgd was, en wier onderwijs niet onder haar toezicht stond’.⁵³ Dit seminarie was gevestigd in de panden van de

65 L. J. Hansen, Achter het huis van de heer J. J. C. Haksteen in de Ridderstraat, 1844. Tekening, pen, penseel in kleuren, 28 × 32. MEW.

oude Kloppenschool. Ook voor het nieuwe, van 1841, werd daarvan gebruik gemaakt, evenals van enige toen daar aangekochte huizen. In de jaren vijftig van die eeuw verrees echter het grote gebouw, dat wij daar nog kennen (afb. 66). De kapel met de hoge ramen, rechts, is later vernieuwd. Het seminarie, dat steeds onder leiding van jezuiten had gestaan, kreeg in 1906 wereldheren. In 1935 werd het overgeplaatst naar Apeldoorn, en kwamen de bezittingen te Culemborg in andere handen. Helaas liep het imposante seminariegebouw in 1976 bij een brand ernstige schade op. Het wapen boven de neoclassicisti-

sche poort houdt de herinnering levend aan de vroegere functie: Aartsbisschoppelijk Klein-Seminarie Culemborg.

In de Grote Kerkstraat valt het oog op de met natuurstenen banden doorregen gevel uit 1553 van de dekenij,⁵⁴ eertijds de ambts-woning van de deken van het kapittel, die ook met de zielszorg belast was. Hier stond dan ook vóór de stichting van het kapittel in 1421 het pastoriehuis.⁵⁵ Het jaartal 1553 in de spitsboog van een der vensters verraadt ons de naam van de deken die het huis in dat jaar heeft laten vernieuwen: mr. Johan Meertensz. van Schoonhoven, die na vele jaren kanunnik geweest te zijn, in 1553 tot deken werd benoemd. Hij was een vertrouwing van vrouwe Elisabeth en een van haar vier executeurs-testamentair. Bij zijn voorganger, Wouter de Harde, die hij nog uit Leuven kende, had hier in 1550 de eerste jezuiet die de Noordelijke Nederlanden bezocht, geloogd.⁵⁶

Van de Grote Kerkstraat naar het Kerkplein loopt, in een bocht langs de toren, de Kromme Elleboogsteeg, in de volksmond de Snik of het Snikkie genaamd (afb. 67).

DE HAVENDIJK

Aan het eind van de Tollenstraat komt men bij de brug over de Schoteldoekshaven, zoals dit

binnengrachtje sedert eeuwen heet. Hierbij stond – zoals bekend – de noordelijke poort van de Oude Stad, oorspronkelijk Lekpoort genaamd, de latere Binnen-Lekpoort of Havenpoort. Over de brug bereikt men de Havendijk, de stadsuitleg uit de tweede helft van de veertiende eeuw, waar vroeger veel schippers, sloopstimmerlieden en vissers woonden. De poort, die dit stadsdeel aan de Lekzijde afsloot, heette eveneens Lekpoort. Hier stond omstreeks 1500 een kleine, door de

stad gebouwde kapel, waar schippers een mis konden laten lezen.⁵⁷ De hoofdstraat, die in de richting van de rivier loopt en thans Havendijk is genaamd, maar vroeger wel met Lekstraat werd aangeduid, heette oorspronkelijk Voorstraat. Ook was hier een Achterstraat, doch deze is sinds lang herdoopt in Achter de Vismarkt. De Vismarkt zelf ligt sedert 1519 op de huidige plaats. Het daaraan gelegen hoekhuis bij de brug droeg dan ook reeds vroeg de toepasselijke naam de Zalm.

De Visser bij uitnemendheid, Sint-Pieter, stond na de Reformatie bij de Culemborgers nog in ere, want toen het stadsbestuur in 1623 Peter Buth de deuren en vensters en ook de pilaren van 'het huisken op de Vismarckt' liet schilderen, heeft hij in de bovengevel daarvan eveneens 'eene blauwen hemel mit sterren gemaect, daer St^e Peter opgesteld zoude werden'.⁵⁸ Hoe lang dit 'huisken' daar heeft gestaan, is niet bekend, maar in 1787 verrees er de huidige Vishal, een harmonisch neoclassicistisch gebouwtje, waarvan *W. B. van Heumen* de aannemer was (afb. 68).⁵⁹ Blijkens een inscriptie in het basement van de rechtse pilaster werd de eerste steen gelegd door *D. N. van Hoytema*. Deze moet *Dominicus Namna* zijn geweest (1725–1796), die sinds 1745 richter en scholtis van Culemborg was. Op de Vismarkt bevond zich ook een – daar noodzakelijke – waterput, die in 1786 werd hersteld en overkluisd. Van Heumen

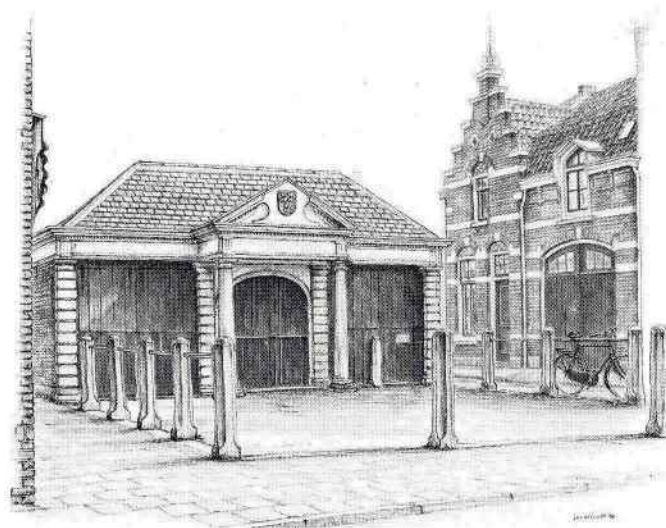

metselde het jaar daarop er een pomp boven. Blijkens de stadsrekening van 1826 stond deze daar toen nog.

Ook op de Lekstraat of Havendijk vond men een huis met een toepasselijke naam voor dit schipperskwartier: de Hulk (nr. 12/14).

De huidige Visstraat, de vroegere Vissteeg, heette in de zestiende eeuw nog 'de straat lanx der Stadtmuer naer Beertkenstoren'⁶⁰, en een eeuw vroeger 'stadsmeent'⁶¹. Later werd deze, die immers in het verlengde ligt van de Lange Havendijk, wel Korte Havendijk genoemd. In de eerste helft van de zeventiende eeuw, toen zich te Culemborg talrijke schippers hadden gevestigd, is deze aan de kant van de muur volgebouwd. *Springer* was door het straatbeeld hier bekoord en maakte er enige schetsen (afb. 69).

Tegenover de Vismarkt begint de Lange Havendijk. Tot enkele jaren geleden kwam men hier aan de noordzijde door een poort op een langgerekte binnenplaats, waaraan ter weerskanten een rij huisjes stond: het oude mannen- en -vrouwenhuis (in de wandeling het Manhuis genoemd). Rechts woonden de mannen, links de vrouwen. De officiële benaming ervan was het Sint-Elisabeth Gasthuis. Het was als zodanig in 1532 gesticht door Anthonis van Lalaing en Elisabeth van Culenborch, en er was oorspronkelijk een kapel aan verbonden, die aan de overkant van

de straat lag. Aan deze stichting was echter iets voorafgegaan. Reeds omstreeks 1520 hadden zij op de Lange Havendijk het zogenaamde Sint-Elisabeth College gesticht, een instelling voor huisvesting en onderhoud van een zestal 'arme clercken', dus geestelijken zonder vaste broodwinning, zoals er zovelen in die tijd waren.⁶² De 'cameren' of woningen daarvan hadden zij laten bouwen aan de zuidkant van de straat met daarnaast de kapel, die rijk werd gestoffeerd en versierd: 'Meister Claes' en zijn zoon schilderden wapens en deviezen (voordat de kapel in 1962 uitbrandde, waren ook nog enige bloemranken op de muur zichtbaar).⁶³ *Anthonis Evertsz.,*

de Culemborgse glazenier die ook de zeven absisramen in het koor van de kerk te Hoogstraten vervaardigde, leverde een vijftal gebrandschilderde glazen.⁶⁴ De toegangsdeur had een fraai verguld slot, dat gelukkig bewaard bleef en zich in het Museum Elisabeth Weeshuis bevindt. In 1523 kon de kapel, waaraan een priester verbonden was, worden gewijd.⁶⁵ De kapel bezat een spitse dakruiter met een luiklokje. Nog op achttiende-eeuwse gezichten op de Havendijk vormt het ranke torentje een verrassend element (afb. 5 en 126).

Het Sint-Elisabeth College voor arme klerken bleek echter in het kleine Culemborg geen toekomst te hebben en de stichters moesten omzien naar een andere bestemming. In 1532 is het toen gewijzigd in een instelling 'tot onderholdinghe ende alimentatie van twaalf Arme Luden', te weten zes mannen en zes vrouwen, die in de regel boven de vijfenveertig jaar oud moesten zijn: het Sint-Elisabeth Gasthuis, het latere Manhuis. Hiertoe werden op een erf aan de noordzijde van de straat langs een binnenplaatsje twaalf 'huyskens' gebouwd, te bereiken door een poort aan de Lange Havendijk. Nog in Voets tijd zag men hierboven een schildering met heer Anthonis en vrouwe Elisabeth, en achter hen zes oude mannen en zes oude vrouwen. Wanneer er een plaats vrijkwam, werd deze vergeven door de 'boonheer', het lid van de

magistraat dat bij een jaarlijkse trekking uit een zakje met ivoren bonen – één bruine en de rest witte – de bruine getrokken had. Het zakje met de ivoren bonen en het palmhouten doosje waarin het bewaard werd, bevindt zich in het Museum Elisabeth Weeshuis.

Ook de kapel ging tot dit gasthuis behoren, doch is later aan particulieren verkocht. Hoewel beroofd van zijn klokketorentje en zwaar in verval heeft het gebouwtje er tot de brand van 1962 gestaan. Toen is het afgebroken, evenals een aantal jaren daarna het hofje zelf (afb. 70), ofschoon er een goed renovatieplan voor bestond...

Aan het eind van de Lange Havendijk werd in 1855 de fabriek van de Culemborgsche Gaz-verlichtings-Maatschappij gebouwd.⁶⁶

69 Cornelis Springer, De Vissteeg, 1859.
Tekening, potlood, 10,2 × 16,7.
Teylers Museum, Haarlem.

Deze heeft daar lang gestaan en gaf aan de Gassteeg haar naam. Het straatje daarachter, met bebouwing uit de vorige eeuw, kreeg – waarschijnlijk om de hoge ligging ervan – de naam van Hoge Dorp, thans De Loentjes (vernoemd naar de Loentjesgracht, die in de

zeventiende eeuw haar naam ontleende aan een zekere Loentgens).

DE NIEUWPOORT OF NIEUWSTAD

Wanneer men van de Markt de Binnenpoort door gaat, ziet men aan de buitenkant hiervan aan weerszijden van de straat enige huizen staan, waarvan één, een hoekhuis, met fraaie vroeg zeventiende-eeuwse trapgevels. De bebouwing, boven een aangeplempte strook van de gracht, kwam omstreeks 1600 tot stand. Op het genoemde hoekhuis na, zijn de huizen hier in de loop der tijden vernieuwd, maar op de aquarel van *J. W. Elink Sterk* (1806–1856) zijn de oude houten bovengevels van de huizen aan de westzijde duidelijk waar te nemen (afb. 71). Het in 1959 gerestaureerde hoekhuis met zijn ruime erker boven de gracht (afb. 72) was in de eerste helft van de zeventiende eeuw in bezit van de zijdelakenkoper Abraham de Man. Zijn zoon Roelof, 'een dick swaerlijvigh jongh man', was vele jaren onder Johan van Riebeeck secretaris en secunde aan de Kaap. Bij zijn overlijden in 1663 werd van hem gezegd dat hij een 'vroom oprecht en getrouw dienaar' van de Compagnie was geweest, die van zijn deugden aan een ieder overvloedig blijk had gegeven. Hij werd dan ook 'van all het volck hartelijk beclaecht en betreurt'.⁶⁷

71 J.W. Elink Sterk, *De Binnenpoort*, ca. 1850. Aquarel, 21 × 16. MEW.

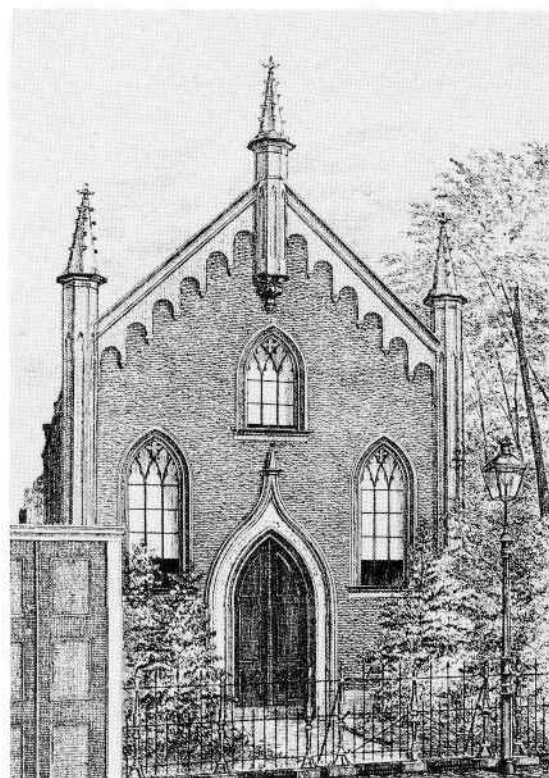
72 Cornelis Springer, *De Binnenpoort en omgeving*, 1859. Tekening, zwart krijt, 52,5 × 40. Part. coll.

Voor men, na over de brug van het binnen-grachtje gekomen te zijn, op de Varkensmarkt staat, heeft men links, door de Jodenkerkstraat, het gezicht op de voormalige synagoge, een vriendelijk neogotisch gebouwtje uit 1868 (afb. 73), van de 'stadsbaas' *Cornelis Sillevius*.⁶⁸ Boven de ingang is in het Hebreeuws de tekst van Jesaja 56:7 aangebracht: 'Want mijn huis zal een bedehuis heten voor alle volken.' Na de Tweede Wereldoorlog bestond het aantal Culemborgse joden dat de vervolgingen overleefd had, nog maar uit zeven personen. Te weinig voor een eigen gemeente. In 1949 ging het gebouwtje over in handen van de gereformeerde kerk vrijgemaakt. Aan het begin van de jaren tachtig is het kerkje in- en uitwendig gerestaureerd.

Vóór 1868 was de synagoge gevestigd in een groot oud pand, genaamd de Abdij, dat achter het erf waar het nieuwe gebouw verrees, aan het Sint-Janskerkhof was gelegen. Het was daartoe in 1790 door de 'voorstanders der Joodsche Religie binnen dese stad' aangekocht. Eerder was de synagoge gevestigd in een huis in de Zandstraat. De Abdij werd zo genoemd naar de abt van Mariënweerd, aan wie het vroeger had behoord. De zielszorg in het kerspel Lanxmeer berustte namelijk bij deze abdij, die ook groot landbezit had in de Hond.⁶⁹ De abt placht dan ook af en toe verblijf te houden in het gebouw (dat wij ook wel als refugium mogen bestempelen). De uit-

oefening van de zielszorg in het kerspel geschiedde door een kloosterling van de abdij, en deze 'pastoor' had eveneens een huis aan het Sint-Janskerkhof, dat bekend stond als de Pastorie van Lanxmeer.

De Abdij nu is na de Reformatie een tijdlang verhuurd geweest⁷⁰ en werd daarna verkocht aan de stad. Deze placht het eveneens te ver-

73 C. Mooij, *De Synagoge*, ca. 1889. Litho; uit: J.D.J. Kalkhoven, *Geschiedenis van Culemborg*.

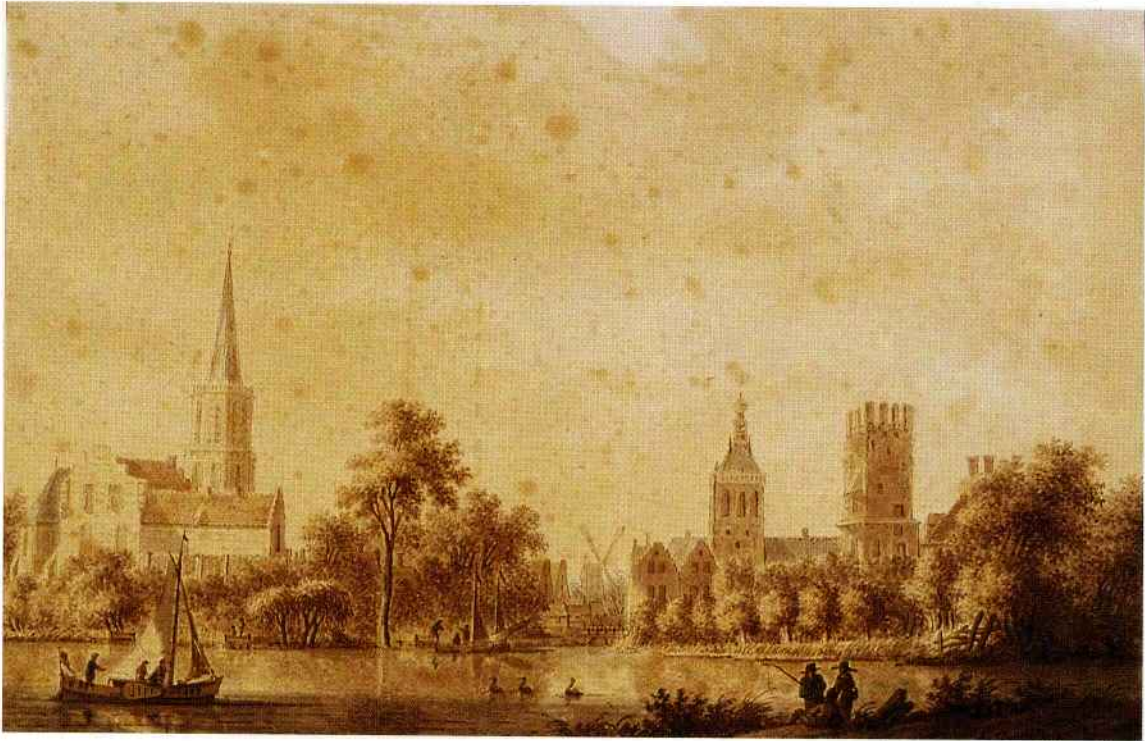
huren; in de achttiende eeuw onder anderen aan een dansmeester.⁷¹ Later in die eeuw is het gebouw in handen van particulieren gekomen en in 1790 werd het, zoals wij reeds zagen, door de joodse gemeente verworven. Op achttiende-eeuwse singelgezichten op de Binnenpoort en de Sint-Janskerk is het royale gebouw met zijn met natuurstenen banden doorregen trapgevels duidelijk te herkennen (afb. 74).

Op het Sint-Janskerkhof vond men tot aan de afbraak ervan – die tussen 1821 en 1826 moet hebben plaatsgevonden – de oude, aan Johannes de Doper gewijde, parochiekerk van Lanxmeer, of van de Nieuwstad, zoals men later zei. Wij zagen reeds dat hier in de twaalfde eeuw een kapel stond die ressorteerde onder de kerk van Paveye, en dat het altaar hiervan later is overgebracht naar de kapel van Lanxmeer, die toen tot parochiekerk werd verheven en wel vóór het jaar 1294. Volgens afbeeldingen uit de zeventiende en achttiende eeuw (afb. 116 en 74) en de beschrijving die *Voet* geeft, moet het toen een eenvoudig gotisch kerkje zijn geweest met een driebeukig schip en een koor met driezijdige sluiting. Het bezat een rijzige, vrijstaande toren met een tamelijk hoge vierkante onderbouw en daarboven een achtkant die met een spits was gedekt. De toren bezat twee omgangen in de trant van die van de oude Sint-Barbaratoren. Het schip en het koor

zullen uit 1424 en volgende jaren stammen; immers, op 26 mei van dat jaar verkregen de kerkmeesters vergunning de (oude) kerk geheel of gedeeltelijk af te breken en te herbouwen.⁷² In 1429 zullen de werkzaamheden gereed zijn gekomen, dan wel flink gevorderd, want in dat jaar verleende de bisschop van Utrecht, Zweder van Kuilenburg, veertig dagen aflat aan degenen die devotie zouden plegen aan de nieuwe Sint-Janskerk te Culemborg.⁷³

De toren met de achtkant was echter van later datum. Met het oog op de bouw ervan voeren de drost en de stadsburgemeester met de kerkmeesters en twee metselaars in 1531 met een schuit naar Amerongen 'omme aldaer te besien 't faetsoen van den nyewen toern'.⁷⁴ Omdat tegen de westmuur van het schip geen goede ondergrond was gevonden, zond men nog iemand naar Schoonhoven om daar een bouwmeester te halen met wie men wilde overleggen over de plaats waar de toren het beste gebouwd kon worden. Deze vond men iets westelijk van het schip, alwaar de toren ook is verrezen. Hij is daarop – zoals ook blijkt uit oude plattegronden van de stad – met muurwerk met het schip verbonden. In 1541 kon de kap van de toren gedekt worden.

Van de drie klokken, die in de toren werden opgehangen, is er één bewaard, het klokje dat *Jan Tolhuis* te Utrecht goot met het opschrift: '+ Elisabeth Zachariae magnum virum

genuit. Jan Tolhuis me fecit 1555'. Deze 'grote man' was, zoals bekend, Johannes de Doper, de zoon van Zacharias en Elisabeth, en de patroon van de kerk. Omstreeks 1820 werd het klokje van het stadsbestuur aangekocht voor de nieuwe rooms-katholieke kerk in de binnenstad, en toen deze in 1886 plaatsmaakte voor de huidige aan de Markt, is het daar in de toren gehangen. Bij de Duitse klokkenvorde-

ring, in 1942, is het verwijderd, maar na de oorlog keerde het in de toren terug, zodat nog steeds nu en dan de tonen van het Elisabethklokje over de stad klinken.

Ook aan het interieur van de kerk werd tijdens de bouw van de toren veel vernieuwd. Zo kwam er onder andere een nieuw sacramentshuis, waarop de schilder *Geryt Deys*, de vader van de bekende Jan Deys, een Sint-Jans-

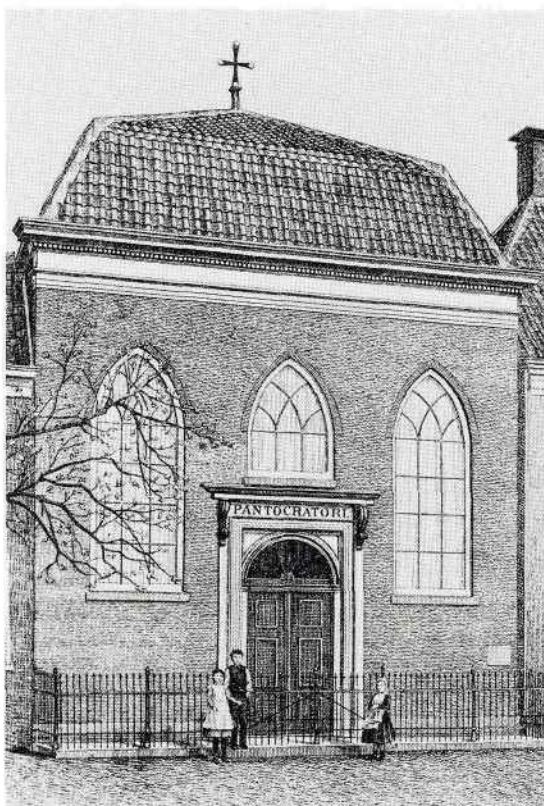
hoofd aanbracht.⁷⁵ De abt van Mariënweerd, Erard van Pallandt, en de graaf van Buren schonken gebrandschilderde glazen.⁷⁶ De beeldenstorm van 1566 ging ook aan deze kerk niet voorbij. Na de Reformatie werd het gebouw weinig of niet meer gebruikt. Alleen in een periode na de brand van de Sint-Barbarakerk in 1654 zijn er godsdienst-oefeningen gehouden en ook nog in het begin van de vorige eeuw, maar hierover later. Bij watervloed werd het wel als toevluchtsoord gebruikt en in de Franse Tijd zijn er soldaten in gelegerd geweest. Ondanks herstellingen geraakte de kerk erg in verval en in 1805 werd deze – de Kleine Kerk, zoals ze toen wel werd genoemd – door de hervormde gemeente aan de stad verkocht.⁷⁷

Enmaal is er nog een kans op behoud geweest: in 1816, toen de oude rooms-katholieke schuilkerk in de binnenstad wegens bouwvalligheid moest worden vervangen. Onder de rooms-katholieken gingen toen stemmen op om pogingen te doen de sinds de Reformatie leegstaande kerk terug te krijgen. Om praktische redenen is dit niet doorgegaan, maar wel hebben de paters, dank zij de welwillendheid van het stadsbestuur, tijdens de bouw voor hun diensten van de kerk gebruik kunnen maken.⁷⁸ Kort daarop liet dit bestuur een schatting voor het afbreken der kerk maken,⁷⁹ en in 1821 is deze met de toren door de stad aan J. Vogelenzang

Hondius voor afbraak verkocht.⁸⁰ De sloop zal niet lang daarna hebben plaatsgevonden. Op het kadastrale minuutplan van 1826 komt het gebouw althans niet meer voor. Op het terrein werd toen een begraafplaats ingericht, die tot 1870 in gebruik is geweest.

Van het toegangshek waren de posten bekroond met zeer fraaie hardstenen siervazen uit het laatste kwart van de zeventiende eeuw. Deze vazen, die mogelijk van het Nieuwe Hof afkomstig waren, zijn nog bewaard en stonden vele jaren in de Oudheidkamer in het Weeshuis, maar bevinden zich thans bij Gemeentewerken. In het begin van deze eeuw verrees op het terrein School III, die inmiddels weer plaats heeft gemaakt voor een nieuwe.

Terug naar de Varkensmarkt, waar aan de met geschoren linden beplante oostzijde het kerkje van de oud-katholieke gemeente opvalt (afb. 75). Het werd in 1836 gebouwd naar ontwerp van de Utrechtse architect *Van der Bie*,⁸¹ terwijl het stucwerk van het stemmige interieur werd verzorgd door *Adriaan van Beers*,⁸² de vader van de in 1839 te Culemborg geboren kunstschilder Frans van Beers. Het kerkje kwam in de plaats van de oude schuilkerk van de rooms-katholieke statie in de Nieuwstad. De Pastoorse Kerk werd deze wel genoemd om het feit dat zij door een wereldgeestelijke werd bediend. De schuilkerk had

daar sinds de zeventiende eeuw verscholen achter de huidige pastorie gelegen.

Het tegenwoordige kerkgebouw bezit belangrijk oud meubilair, waaronder fraaie antependia en een rijke collectie kerkzilver, hoofdzakelijk uit de zeventiende eeuw. Wijzen wij nog even op het ivoeren kruisbeeld,

dat afkomstig moet zijn van de buit van Piet Hein op de Spaanse Zilvervloot.

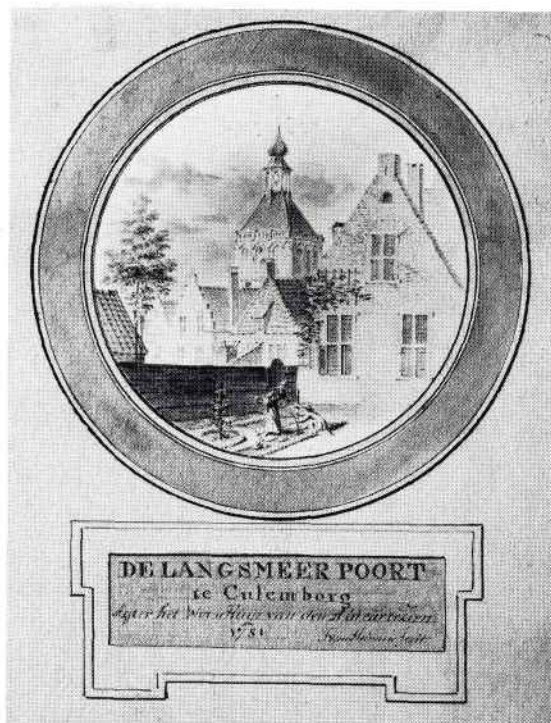
Aan de overkant, naast het huis In den Iserman, staat, bij de pomp, de Klok, door *Staats Evers* in 1891 genoemd onder de voornaamste logementen van de stad.⁸³ Hier, bij G. de Raad, verbleef de kunstschilder *Hansen* (afb. 78 en 79). Wat verder, naast het huis op de hoek van de Prijssestraat, vanouds genaamd de Engelsche Ruyter, vond men de woning van *Jacob van Heumen* (1730–1802), die in 1781 vanuit de tuin achter zijn huis een gezicht op de Binnenpoort tekende (afb. 76). Deze *Jacob van Heumen*, die katholiek was, moet niet verwisseld worden met zijn protestantse naamgenoot (1734–1807), die met zijn broers een schildersbedrijf alhier had.

De toen kennelijk verlande *Wouwer*, het Middeleeuwse wed in de knik van de Varkensmarkt en de Zandstraat, tegenover de Prijssestraat, was in 1608 met een tweetal kleine huizen bebouwd.

De in een flauwe boog verlopende Zandstraat ontleent haar naam – zoals reeds ter sprake kwam – zonder twijfel aan de zandige bodem daar, die in vroeger eeuwen was afgezet door een riviertje, waarvan wij de Meer nog als reststroompje kennen. Ook de naam *Achter het Zand* van het polderblok ten zuiden van de *Nieuwstad* herinnert eraan.

Komende van de Varkensmarkt in de Zand-

straat, valt aan de rechterkant al gauw het oog op de gave rijkversierde trapgevel uit het tweede kwart van de zeventiende eeuw (afb. 77). Even verder vond men vroeger de ingang van het Jerusalemsteegje, zo genoemd naar het klooster Jherusalem ten Heyligen Grave, dat er, achter de huizen van de Zandstraat, aan lag. Dit klooster, waaraan ook de Kloosterstraat nog herinnert, behoorde aan de

76 Jacob van Heumen, De Lanxmeerpoort, gezien uit de tuin van het huis van de kunstenaar, 1781. Tekening, pen, penseel in grijs, doorsnede 12. GMA.

sepulchrijnen of broeders van het heilig graf, en was op het einde van de vijftiende eeuw hier gesticht. In 1494 werd het hoogaltaar van de kloosterkerk gewijd. Hier bevond zich ook een nauwkeurige kopie van het graf des Heren te Jeruzalem, die bekostigd was door vrouwe Elisabeth. Lieden die niet in staat waren naar het heilige land een pelgrimstocht te maken, konden naar een sepulchrijnen-

77 Lex de Vroedt, Gevels aan de Zandstraat. Tekening, pen, penseel, 17 x 17. Part. coll.

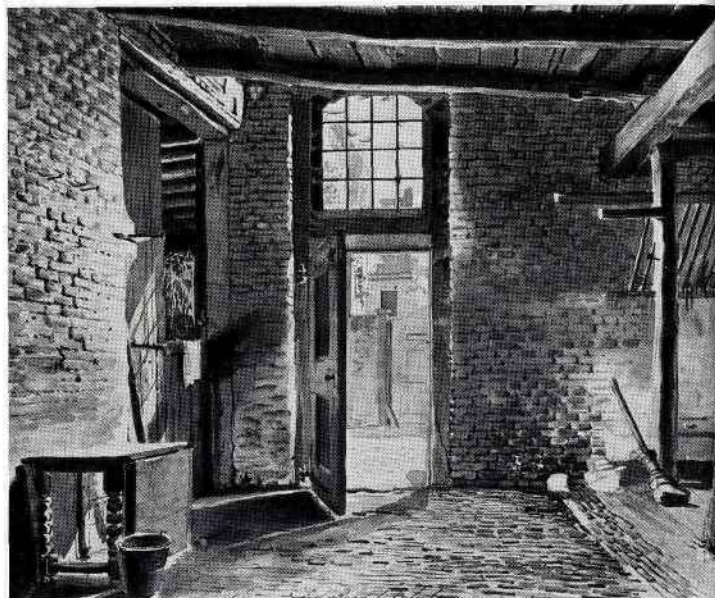
78 L.J. Hansen, Op het erf van het logement de Klok van G. de Raad, 1846. Tekening, pen, penseel in kleuren.

MEW.

79 L.J. Hansen, In de stal van het logement de Klok van G. de Raad, ca. 1845. Tekening, pen, penseel in kleuren.

MEW.

klooster gaan en daar hun devotie verrichten. Op verzoek van Anthonis van Lalaing schonken Karel v en zijn tante Margaretha van Oostenrijk, hertogin van Savoye en regentes der Nederlanden, elk een gebrandschilderd raam voor de kloosterkerk. In 1524 werden deze door de bekende Culemborgse glazenier *Anthonis Evertsz.* geleverd.⁸⁴ Bij de beeldenstorm werd de kerk zwaar beschadigd; de kopie van het heilig graf werd daarbij vernield.

Doordat het klooster Mariënweerd bij Beesd door oorlogsgeweld praktisch onbewoonbaar was geworden en het refugium in

de Herenstraat was verhuurd, zocht de abt met zijn kloosterlingen in 1573 toevlucht bij de Culemborgse sepulchrijnen.⁸⁵ Hoe lang zij verbleven hebben in 'Jerusalem' staat niet vast, maar aan het einde van de zestiende eeuw geraakte het klooster in verval en in 1649 was het schip van de kerk reeds ingestort. Het nog overeind staande koor zou toen, met het torentje ervan 'tot cieraet van de stad' worden gerepareerd. Maar ook het koor stortte niet lang daarna in.

Tegen het einde van de zeventiende eeuw werd het terrein met de nog aanwezige opstallen verkocht aan de schout van Culemborg,

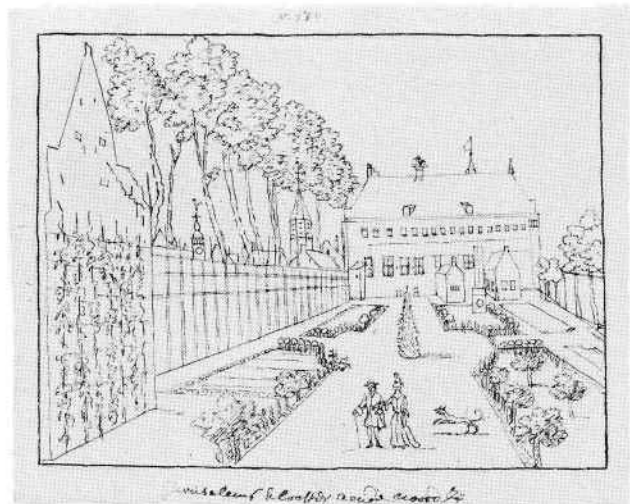
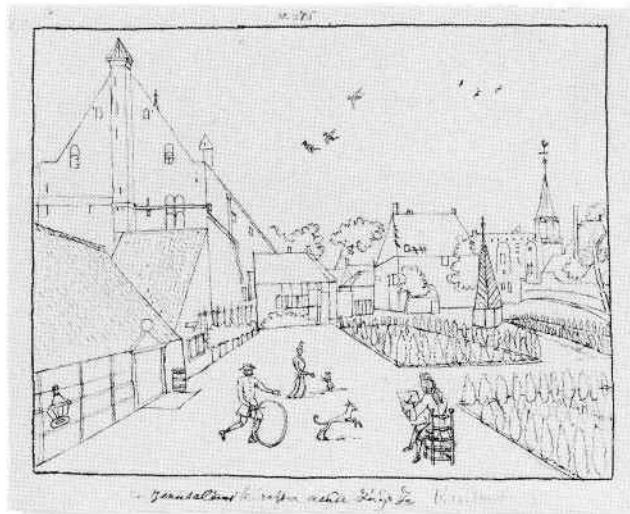
80 Hendrick Pola, Gebouw van het Jerusalemklooster met formele tuin, 1718. Tekening, pen, 16 × 20,5. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Paul Coenraet Pichtel, die het grootste gebouw – naar de woorden van *Voet* – ‘tot een voortreffelijk Woon-huis heeft geschikt, hetwelk by hem en zyne Erfgenamen zeer lange daer nae is bewoont geworden’. De Haagse schilder *Hendrick Pola* (1676–1748) was er kennelijk eens te gast, want hij liet ons een tweetal grappige tekeningetjes na van het huis en de formele tuinaanleg (afb. 80 en 81). In 1749 is het echter afgebroken: ‘met groot jammer zag ik de ruïne in den Jaere 1750’ verzuchtte *Voet*. Achter de huizen van de Zandstraat daar vindt men enige resten en funderingen van dit oude klooster.

Op deze hoogte, tegenover de ingang van de Sint-Janskerkstraat, staat een pittoresk vroeg zeventiende-eeuws huis (nr. 23), dat achter aan de muur van het klooster grensde. Sinds 1915 is het bekend als de smidse van de familie Heij. Volgens een transportakte uit 1741 droeg het vanouds de naam den IJkel en was er toen ook al een smederij in gevestigd.⁸⁶ Dit schilderachtige pand met de hoefstal ervoor was *Springer* niet ontgaan en hij schetste en schilderde het. Naar het schilderijtje is later een fraaie tegel gemaakt (afb. 82).

Typerend voor de Zandstraat waren de vele boerderijen en de geschoren linden langs de rijbaan (gelukkig weer geplant), afb. 83 en 84.

Een stuk verder, voor men bij de Zandpoort kwam, takte de reeds in 1551 genoemde

81 Hendrick Pola, Gebouw van het Jerusalemklooster met formele tuin, 1718. Tekening, pen, 16 × 20,3. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

82 Naar Cornelis Springer, Het huis de Eyckel met hoofstal, tegel, 26,2 × 20,3. Part. coll.

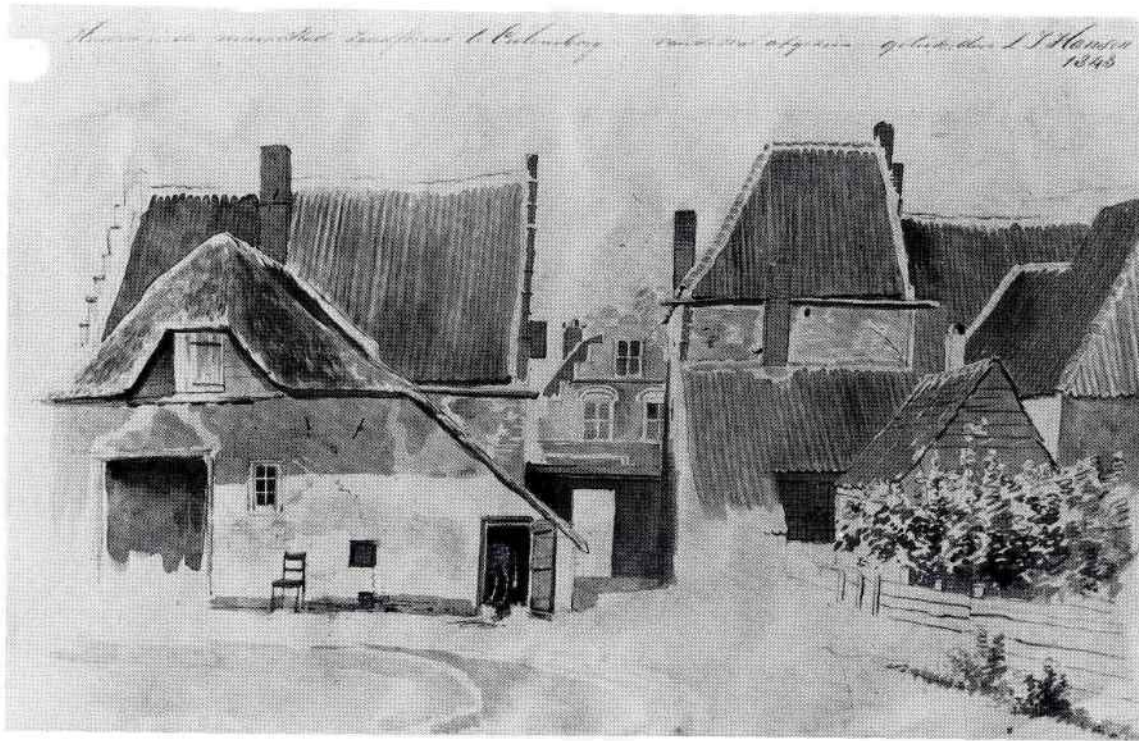
Nieuwstraat af,⁸⁷ met haar zijstraatjes naar de wal: de Lepelstraat en de Zalenstraat (hiervan zijn de namen nog niet verklaard). Halverwege de noordzijde van de Nieuwstraat kwam men in de Naeld of den Aell, de latere Kloostersteeg, die nadien tot Kloosterstraat werd verdefitigd. De Naeld liep oorspronkelijk tot de Duikersloot, de watergang langs de Jeruzalemsteeg, waar de erven van de zuidelijke bebouwing van de Prijssestraat eindigden. De Kloosterstraat maakte daar een knik.

Uit de Nieuwstraat kwam men voorbij de Naeld in een doodlopend straatje, de Vingerhoed, dat kennelijk als grapje zo is genoemd. Doordat het stratenpatroon hier de laatste jaren wat is gewijzigd, is de oude situatie niet meer geheel terug te vinden.

Van de Prijssestraat is de naam duidelijk: aan weerszijden lag bebouwing van P(a)rijs, en voordat omstreeks 1500 de poort daar haar functie als zodanig verloor, liep de straat regelrecht naar het polderblokje P(a)rijs.

Voor de naam van de Papesteeg, die van de Prijssestraat naar de wal loopt, is nog geen verklaring te geven, evenmin voor die van 't Jach. Anders is het geval met de Buitenmolenstraat, die voor de hand ligt.

Afgezien van de hoofdstraten had de Nieuwstad vroeger een spaarzame bebouwing. Pas aan het einde van de vorige eeuw werden de wallen grotendeels volgebouwd.

Voordien lagen hier veel open terreinen, die voor een deel als boomgaard of akkerland werden gebruikt. Ook trof men hier grote stadstuinen of lusthoven aan, met een zomer- of speelhuisje. Eén zo'n gebouwtje is bewaard: het vroeg zeventiende-eeuwse speelhuis aan de Molenwal (nr. 32), dat niet zo lang geleden gerestaureerd werd.⁸⁸ Met zijn tuin was het omstreeks 1800 Vogelenzang ge-

naamd. Op de plattegrond van *Hendricus Verstralen* uit 1621 zijn dit 'huysken ende den hoff' duidelijk te herkennen. Deze behoorden in het begin van de zeventiende eeuw aan de bekende burgemeester Frederik van Winssen, die het speelhuis mogelijk ook heeft laten bouwen.

In de achttiende eeuw bezat ook de familie Heldring aan een der wallen van de Nieuw-

stad een dergelijke tuin met speelhuis, Bellevue geheten.⁸⁹ In de poëtische ontboezeningen bij haar vertrek uit Culemborg in 1788

wijdde de 28-jarige *Henrica Joanna Jacoba Hel-dring* enige regels aan haar wandelingen naar en verblijf op Bellevue, zoals:

'Dan! Zou U mijn Zang vergeeten,
Lieve wallen daar mijn voet
Zoo veel stapjens neer mogt drukken
Neen, gij word met vreugd begroet.
'k Tree in Bellevue nu binnen
Welkom is hier 't vriendenwoord.
Vreugde woont hier, en 't genoeg
Straelt uijt alle oogen voort.'

En verder:

'Of wanneer men onder 't Dammen
Met de Coffy zich vermaakt
Of een blijde zang doet hooren
Daar de zuivre Deugd in blaakt.
Is het winter, o wat vreugde
Voelt men by den warmen haart
Zomtjids vergeselt door vrienden

Tot een zoet gesprek vergaart.
Of als men bij 't schaatsen ryden
Booven zit en zoo geniet
Vol van rust de levens uren;
Vlieden kommer en verdriet.'

Aan de Westerwal lag sinds 1764 ook de oude
joodse begraafplaats, het Huis van Leven,
zoals de joden zeiden.⁹⁰ Tot ver in de negen-
tiende eeuw is deze in gebruik gebleven.
Tegenwoordig staan er huizen.

- 1 OAC, reg. 152; AHGC, reg. 2059; *ibidem*, inv. nr. 7756.
- 2 En niet nr. 13.
- 3 OAC, inv. nr. 138.
- 4 Van Rhede van der Kloot 1891, 240 e.v.; NNBW, X, 790 e.v.
- 5 NNBW IX, 244; Scheen 1981, 138.
- 6 De Jong 1957, 85.
- 7 Veerman 1985, 67 e.v.
- 8 Van de Kamp 1980, 182, 235; Beltjes 1947, IV; OAC, inv. nr. 2 bis, 44 verso, 45; inv. nr. 343 (40e penning), inv. nr. 647.
- 9 RAG, Archieven van de families Bosch, van (Von) Rosenthal en aanverwanten, inv. nr. 911; Beltjes 1986, 24 e.v.
- 10 Beltjes 1968 I, 20.
- 11 Rosenberg 1972, 122.
- 12 Van der Meer 1943, 9-11.
- 13 De namen van de huizen vindt men o.a. in het register van schepenkennissen (RAG, Recht. arch. Culemborg), in de rekeningen van de 40e penning van verkochte huizen enz. (OAC, inv. nrs. 517-531), in Culemborgse stads, kerk- en gasthuisrekeningen onder het hoofd inkomsten uit renten (OAC) en in OAC, inv. nr. 132.
- 14 Aantekeningen J. B. van den Ham, MEW.
- 15 Volmuller e.a. 1981, 581; Moll 1866, 176 e.v.
- 16 Moll 1866, 190.
- 17 Laanstra 1986, 221.
- 18 Beltjes 1971, 15 e.v..
- 19 Verslag van de Provincie Gelderland over 1847.
- 20 Dek 1975, 82 e.v.
- 21 AHGC, inv. nr. 82, reg. 1385, 1386.
- 22 AHGC, reg. 2709 a.
- 23 AHGC, inv. nr. 198; *ibidem* inv. nr. 3537, fol. xxvi.
- 24 AHGC, inv. nr. 4461.
- 25 Voet 1753, 246.
- 26 De Jong 1957, 139.
- 27 Maris 1939, 222-223; Van Daal 1984, 120.

- 28 OAC, inv. nr. 2020, schutblad.
- 29 Ten Raa 1950; Wijn 1956–1964; De eigendoms-
overgangen zijn ontleend aan het register van
schepenkennissen in het rechterlijk archief van
het graafschap Culemborg (RAG).
- 30 AHGC, inv. nr. 4464 (ten onrechte 'tijnsregister'
genoemd en gedateerd 1650).
- 31 De Jong 1957, 159.
- 32 AHGC, inv. nr. 4467.
- 33 Laanstra 1986, 18.
- 34 Van Schilfgaarde z.j. Spits (= AHGC, inv. nr. 4781), 43.
- 35 OAC, inv. nr. 1510, reg. nrs. 183 en 200; Den Hoed 1965.
- 36 OAC, inv. nr. 1510, reg. 519.
- 37 Van den Homberg 1987, 6.
- 38 AHGC, reg. nrs. 1326, 1472, 1475, 1609, 1669 en 1758
(uit de jaren 1451–1464) en reg. nr. 2595 (uit 1496).
- 39 In het algemeen: Nieuwe Hof.
- 40 Dek 1970, 87, 88.
- 41 Voet 1753, 575.
- 42 Alma 1860.
- 43 Van Malenstein 1983, doch de eerste vermelding is
niet van 1320; Mazzola 1987, 45 e.v.
- 44 OAC, inv. nr. 1412.
- 45 OAC, reg. 241.
- 46 OAC, reg. 50, 151.
- 47 Prins-Schimmel 1984.
- 48 Peek 1928.
- 49 Fortgens-Beltjes 1953.
- 50 Alberdingk Thijm 1911; Theissing 1935.
- 51 Peek 1928.
- 52 Van der Loos 1953, 201 e.v.
- 53 Sträter 1911; Sträter 1912; Van der Loos 1953, 205.
- 54 Volders 1987, 36 e.v.
- 55 Van Rappard/Muller 1911, 117.
- 56 Allard 1900, 51–52.
- 57 OAC, inv. nrs. 245, 246.
- 58 OAC, inv. nrs. 306, 2055.
- 59 OAC, inv. nr. 393h, nr. 133; zie ook h nr. 138, en g nr.
153.
- 60 RAG, Archief Gelderse Rekenkamer, inv. nr. 7128, fol.
XI–XII.
- 61 OAC, reg. 241.
- 62 Sillevius 1932, II; Beltjes 1957, 34–35.
- 63 Sillevius 1932, II.
- 64 Beltjes 1976, 52, 58.
- 65 AHGC, inv. nr. 3544.
- 66 Houtkoop 1980, 12.
- 67 Beltjes 1971, 21.
- 68 Brasz 1984, 38.
- 69 Kunst/Moors 1982.
- 70 *ibidem*, inv. nrs. 320, 367 en 368.
- 71 OAC, inv. nr. 29, 21 mei 1708.
- 72 Voet 1753, 466.
- 73 OAC, inv. nr. 2023, fol. 3285.
- 74 OAC, inv. nr. 695; Voet 1753, 468 (Arnhem is onjuist).
- 75 OAC, inv. nr. 704.
- 76 OAC, inv. nrs. 704 en 710.
- 77 Gemeentearchief Culemborg, Archief Kerkvoogdij
N-H gemeente, inv. nr. 78, 3.
- 78 Peek 1928.
- 79 Hoefler 1908, 131.
- 80 NAC, Handelingen van de raad.
- 81 Leverland 1968, 388.
- 82 Vriendelijke mededeling van J.M.P. de Groot te
's-Gravenhage.
- 83 Staats Evers 1891, 96.
- 84 Beltjes 1976, 58–59.
- 85 Van Slee 1926, 177 e.v.
- 86 RAG, Rechterlijk archief graafschap Culemborg,
inv. nr. 1173, fol. 254.
- 87 OAC, reg. nr. 531.
- 88 Van der Wielen 1987.
- 89 ARA, Archief van het geslacht Heldring en aan-
verwante geslachten, inv. nrs. 31–36.
- 90 Brasz 1984, 28.

IV Het kasteel

Wie in vroeger eeuwen, varend op de Lek of reizend over land, Culemborg naderde, werd reeds van verre getroffen door het boeiende silhouet van de stad met haar imposante kasteel, dat het gehele beeld beheerste.

Helaas is het slot al lang verdwenen, maar aan het Voorburg herinnert het omgrachte en deels fraai beplante terrein – waar zware fundamenten in de bodem liggen – nog aan het kasteel Culemborg, dat ons uit zo vele afbeeldingen bekend is.

Volgens alle schrijvers zou Hubrechts zoon Johan II aan de oostzijde van de stad een nieuw kasteel hebben gesticht.¹ Gezien zijn aard en de rol die hij in zijn tijd gespeeld heeft, is dit zeer aannemelijk² (zie ook pag. 20). Hij nu moest de beschikking hebben over een sterk kasteel; het oude aan de westkant van de stad was verbrand of verwoest, en het Nije Huis lag te veel binnen de stad.

Een sluitende bouwgeschiedenis van het nieuwste kasteel kan nog niet geschreven worden. Dit is pas mogelijk zodra de resultaten van de opgravingen daar bekend zijn en, in aansluiting daarop, een grondig archiefonderzoek is verricht in de tot 1358 teruggaande rekeningen van de heren en graven

van Culemborg. Op deze plaats moet dan ook worden volstaan met een beknopte vermelding van bekende gegevens, hier en daar aangevuld met nieuwe archiefvondsten.

Niet lang na 1347 zal Hubrecht een begin hebben gemaakt met de bouw van de Zaal, het grote rechthoekige bouwdeel, dat tot aan de sloop in de achttiende eeuw vanaf het Voorburg zo duidelijk te herkennen was. Daarna zal, tegen de oostmuur hiervan, de zware, vier verdiepingen hoge Vierkante Toren zijn verzezen. Volgens *Sweder van Culenborch* was deze bekostigd uit het losgeld van gevangen genomen Utrechtse burgers.³

Blijkens de rekeningen is er in de jaren 1365–1371 druk gewerkt aan de bouw van een 'Nywen toern' en wel onder toezicht van de bouwmeester van de Utrechtse Dom, *Jan van den Doem* (II).⁴ Deze was regelmatig aanwezig. Enige honderdduizenden bakstenen zijn er in verwerkt. Kennelijk was dit de zware Ronde Toren, die aan de Lekzijde, noordwestelijk van de Vierkante stond en welke volgens alle schrijvers ook onder Johan II is gebouwd. Toen men in 1371 'die cappe op den toerne richtte', kocht men voor de gezellen brood,

85 Anoniem, Het kasteel met op de achtergrond de stad; fragment van een handschriftkaart in vogelvlucht van het rivierengebied tussen Wageningen en Gorinchem, 1524 (?). Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Belgica, Wenen.

boter, kaas en bier in, dat 'te bouwe' werd verorberd: pannebier!⁵

Na de dood van Johan II in 1377 breidde zijn broer en opvolger, heer Gerard, het kasteel aan de Lekzijde uit met een tweede ronde toren, die de westhoek van het complex ging beheersen. Naar *Sweder van Culenborch* ons weet te verhalen, was op de plaats waar de toren moest komen, het water erg diep, zodat de burgers en landlieden bij klokslag werden opgeroepen om het 'wiel' met stenen op te vullen.⁶ De Witte Toren, zoals deze later bekend stond, had een geringere doorsnede dan de Ronde, maar was veel hoger. Het moet een

stevig bouwwerk zijn geweest, want de Witte Toren heeft de overige gedeelten van de hoofdburcht alle overleefd. Op afbeeldingen uit de zeventiende en achttiende eeuw ver- toont de toren zich als een rijzig gebouw met een plat dak en in de borstwering daarvan een drietal spietorentjes. Mogelijk zijn er oorspronkelijk vier geweest, waarvan er één verloren is gegaan. Een voor militair doel vervaardigde tekening uit omstreeks 1524 laat tussen de spietorentjes nog een hoge middentoren zien, voorzien van een spits (afb. 85).

In de loop van de vijftiende eeuw en ook nog in de zestiende – onder de bouwlustige Anthonis van Lalaing – is de hoofdburcht herhaaldelijk uitgebreid: zo aan de Lekzijde met een vleugel tussen de Ronde en de Witte Toren, en aan de stadskant met enige schilderachtige uitbouwen in de gracht. Ook graaf Floris I heeft inwendig vernieuwingen laten aanbrengen.⁷

Reeds in de Middeleeuwen werd aan de noordoostzijde een voorburcht aangelegd, het Nederhof genaamd. Hier waren van de zestiende tot het eind van de achttiende eeuw de grafelijke Raad- en Rekenkamer en de Leenkamer gevestigd. Ook het 'Waschhuis' trof men daar aan, het gebouw dat Floris I in 1566 ter beschikking stelde voor het houden van protestantse kerkdiensten.⁸ Van het Nederhof kwam men over de Overste of Hoge Brug door een poort op de binnenplaats van de hoofd-

burcht. Op de 'Overste Brugge' placht de heer van Culemborg in de Middeleeuwen recht te spreken.⁹

Met het Voorburg – op oude kaarten wel Voorhof genaamd – was het Nederhof eveneens met een brug verbonden. Wanneer de gracht daar droog staat, zijn de overblijfselen van de brugpalen nog duidelijk zichtbaar. Deze brug betrad men vanaf het Voorburg door een fraai gemetselde hamei. Uit de hoofdburcht zelf kon men sinds omstreeks 1500 over de Lange Brug ook rechtstreeks in de stad komen. Noordoostelijk van het Nederhof lag het, eveneens in grachten gelegen Bouwhuis met stallingen. Ook dit was door een brug met het Voorburg verbonden. Zoals reeds duidelijk is geworden, lag het gehele kasteelcomplex in grachten, die in verbinding stonden met de stadsgracht.

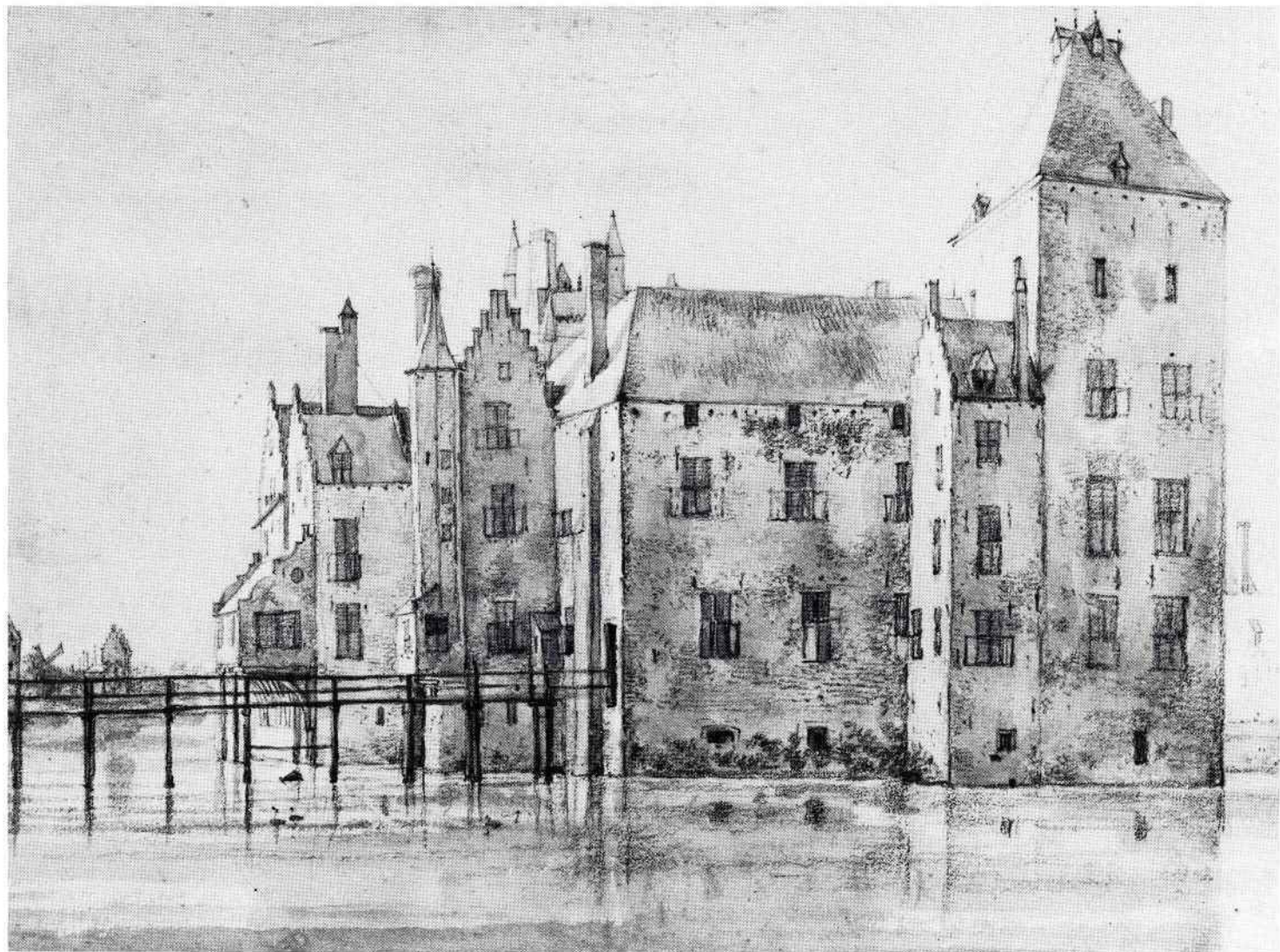
Wanneer men uit de stad door de Slotpoort het Voorburg op ging, kwam men aan de overkant van de gracht bij een voorpoort. Hierin bracht de Antwerpse steenhouwer *Willem Jansz.* in 1523 een steen aan met het wapen van 'myn here', toen Anthonis van Lalaing. De Utrechtse schilder *Jacobus Nobel* bracht de kleuren op de steen aan.¹⁰ Aan de andere kant was het plein afgesloten door de Dreefpoort. Door een poortje in de zuidoostelijke muur van het Voorburg kwam men in de 'Cruyt en Blomhoff', ook wel 's-Herenhof genaamd. Hier werd in het midden van de zestiende

eeuw voor de jeugdige Floris van Pallandt een aantrekkelijk en rijk versierd Lusthuis gebouwd.¹¹

Naast de Dreefpoort lag de Kaatsbaan met het Kaatshuis, en langs de stadsgracht het Pikeurshuis. De plattegronden in vogelvlucht van *Verstralen* en *Blaeu* (afb. 8 en 116) geven het kasteel met zijn bijgebouwen en tuinen duidelijk weer.

Verreweg de fraaiste afbeeldingen van het slot, zoals zich dit in het midden van de zeventiende eeuw vertoonde, zijn die van *Roelant Roghman* (1627–1692). Uit een drietal gevoelige tekeningen, die de jeugdige kunstenaar omstreeks 1647 van het imposante kasteel maakte, krijgen wij een goede indruk van het toen zo schilderachtige en sfeervolle gebouwencomplex (afb. 86, 87 en 89).

Laten wij hier even een bewoonstertje van het kasteel in die tijd aan het woord, *Amalia Catharina van Waldeck*, het twaalfjarige dochtertje van wijlen graaf Philips Theodoor. In 1652 verbleef zij in het gezelschap van haar oom en voogd, graaf George Frederik van Waldeck, enige tijd aan het hof van de (Grote) keurvorst van Brandenburg in Berlijn, en vandaar schreef zij vele brieven aan haar tienjarige broertje, Hendrick Wolraed, te Culemborg.¹² Uit een van die brieven citeren wij:

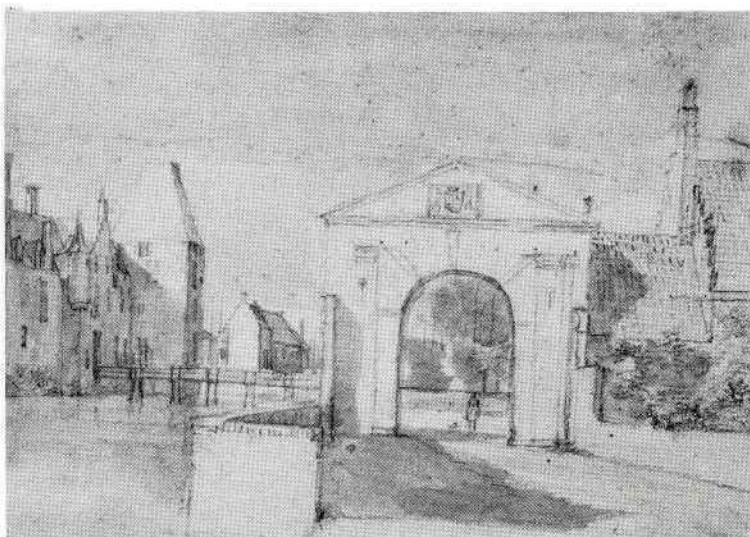

86 Roelant Roghman, De hoofdburcht van het kasteel
vanaf het Voorburg, ca. 1647. Zwart krijt, penseel in grijs.
Teylers Museum, Haarlem.

'Hoch Welgeboren sute alderlifste sute
Burken

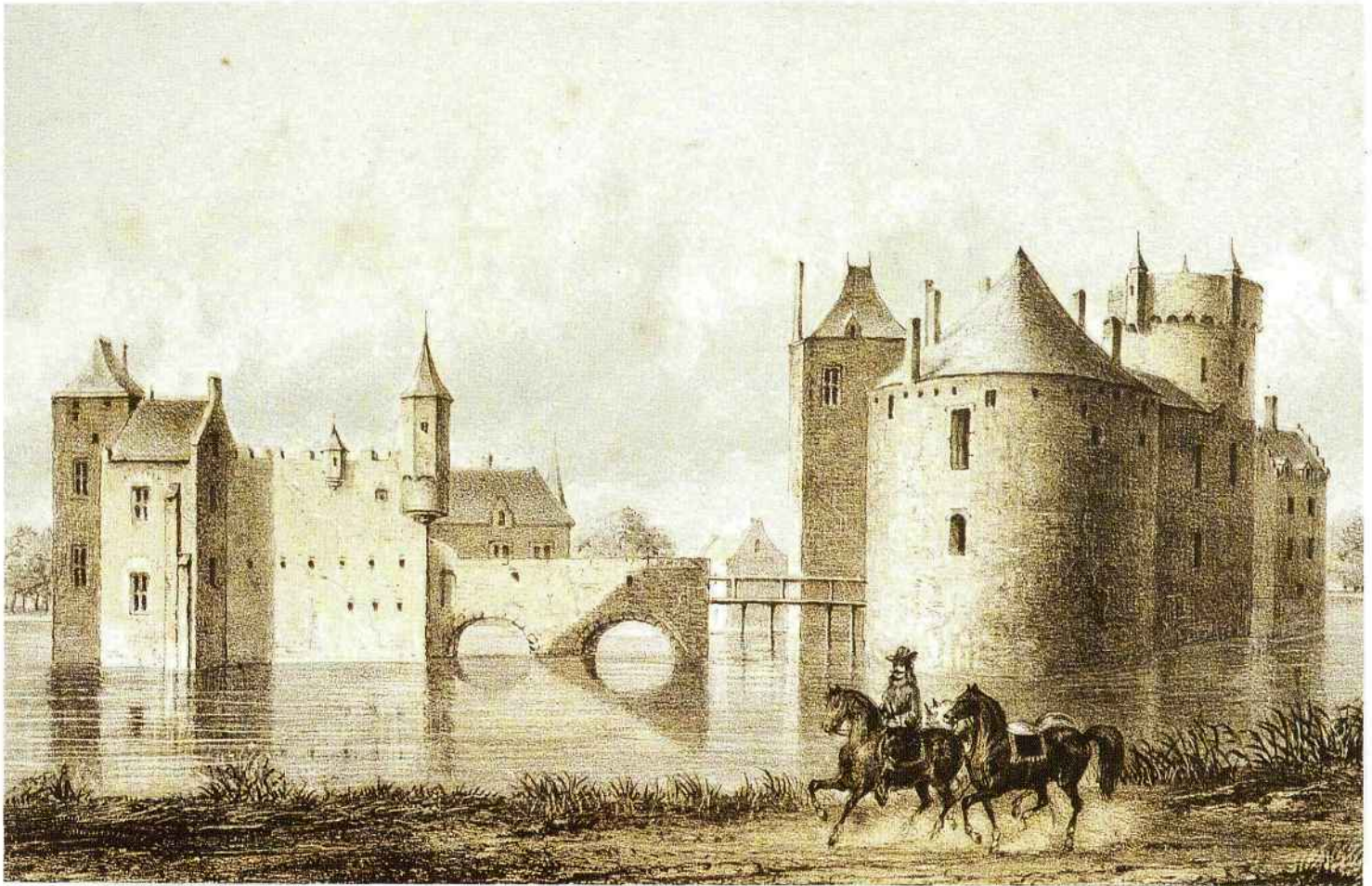
ick kan nit laten E.L. te schreifen; ick hob E.L.
met gesuntheit hasst wer te sin; hir is hel fra
mar ick wil dusent mal lifer noch te Culemborg
sein; het is konenklich up het hof mar ick wau
dat wei al up de reis waren um na holant te
gan...'

Het kasteel, dat tijdens de Spaanse bezetting reeds schade had opgelopen, kreeg de genadeslag onder de Franse inkwartiering in de jaren 1672/73. Bij de terugkomst van de graaf bleek het erg geruïneerd te zijn en totaal uitgewoond. George Frederik betrok toen met zijn hofhouding het Nieuwe Hof aan de Herenstraat, waar zijn schoonmoeder indertijd ook gewoond had (zie pag. 88). Toch heeft de graaf het voornemen gehad te Culemborg een nieuw kasteel te bouwen. Hierbij was onder anderen betrokken de architect van prins Willem III, *Maurits Post*, die als zodanig in 1672 zijn vader Pieter was opgevolgd.¹³ In overleg met dezen verrichtte de Rijswijkse 'timmerman' *Wynant Heemskerck* in het voorjaar van 1677 grondboringen te Culemborg. Wellicht bij de Bol? Het grafelijk Speelhuus daar was ook door de Franse bezetters geruïneerd. Post overleed echter in de zomer van 1677 en Heemskerck niet lang daarna. Van de bouw is toen niets meer gekomen, mogelijk ook om financiële redenen.

Van het kasteel had het Nederhof nog de minste schade opgelopen en de Raad- en Rekenkamer en de Leenkamer konden er gehuisvest blijven. In de achttiende eeuw zijn er ook enige vertrekken verhuurd geweest.¹⁴ De hoofdburcht echter stond verder leeg en verviel hoe langer hoe meer.

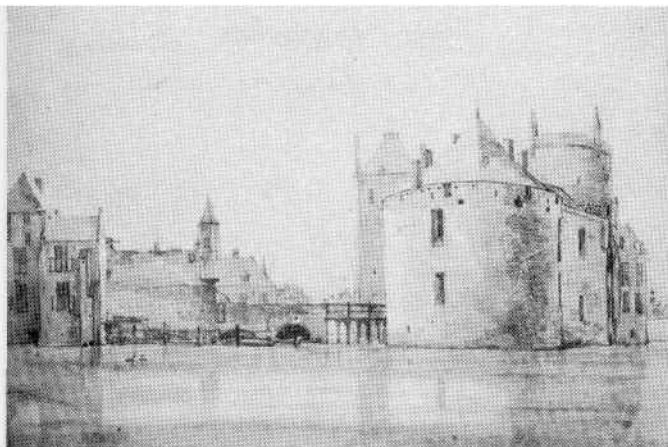
Een curieus voorval uit die tijd was het volgende. In maart 1691 had de graaf het 'oude kasteel tot Cuijlenburg gelijk het selve in sijn gracht besloten leyt' voor een jaar ter beschikking gesteld van de hem goed bekende hertog Frederik Carel van Württemberg 'ten eynde om op het selve kasteel sekere personen te mogen laten woonen, die in Oostindische en

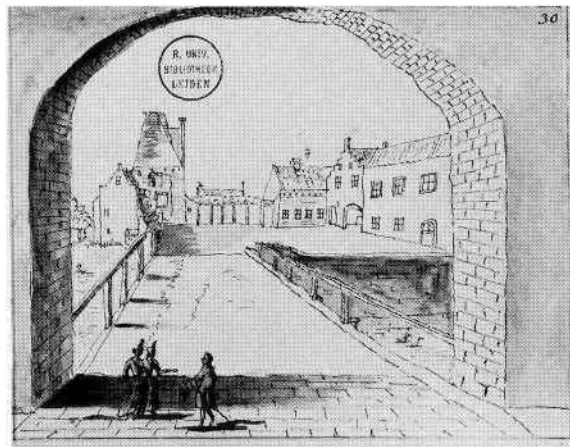
88 C. W. Mieling, Het kasteel aan de noordzijde. Kleuren-
litho, ca. 1856, 10,9 × 16,7. Naar een tekening van
W. J. Hofdijk; uit: J. van Lennep en W. J. Hofdijk, *Mer-
waardige Kasteelen in Nederland*, tweede serie II, Amster-
dam 1857.

(In de tweede druk van dit deel, dat in 1884 in Leiden ver-
scheen, komt een dergelijke kleurenlitho voor, echter van
P. W. M. Trap en 11,4 × 17,5. W. J. Hofdijk maakte zijn
tekening kennelijk naar de gravure van Jacobus Schijn-
voet [1685–na 1733], in: Lud. Smids, *Schatkamer der Neder-
landse oudheden*, Amsterdam 1711, een gravure die ver-
vaardigd is naar de tekening van Roelant Roghman, afb.
89.)

89 Roelant Roghman, Het kasteel aan de noordzijde, ca. 1647. Zwart krijt, penseel in grijs.

90 Hendrick Pola, Gezicht door de poort van de hoofdburcht over de hoge brug op het Nederhof, 1718. Pen, penseel in grijs. UBL.

andere minerale sullen laboreren' (om goud te maken?).¹⁵ Er blijkt echter niets van gekomen te zijn, getuige de aantekeningen van de grafelijke archivaris *mr. Nicolaes Bosch* bij de betrokken tekst:

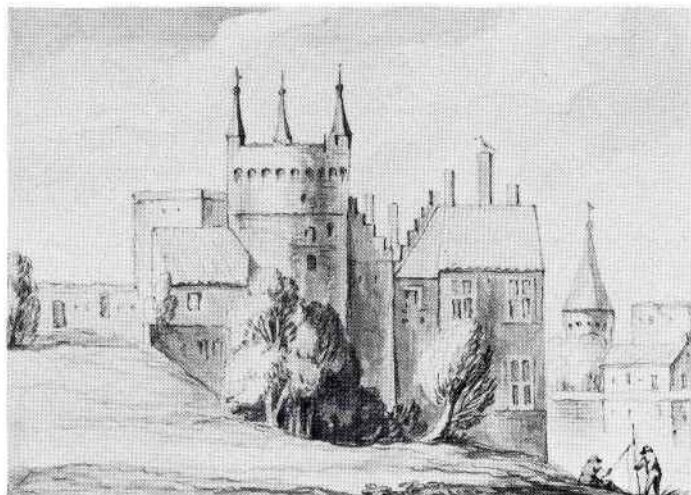
''t Casteel van Cuylenb. tot een laboratorium' en 'is niet voortgegaen'.

Het kasteel verviel verder en in het begin van de achttiende eeuw heeft men reeds het bovengedeelte van de Ronde Toren, ook wel Rondeel genaamd, moeten slopen. Op tekeningen uit 1728 van *Andries Schoemaker*, *Cornelis Pronk* en *Abraham Rademaker* is dit goed waar te nemen (afb. 91, 93 en 96) en blijkens de herziene plattegrond van *Hendricus Verstralen* uit ca. 1715 (afb. 13) was toen reeds een begin gemaakt met de sloop.

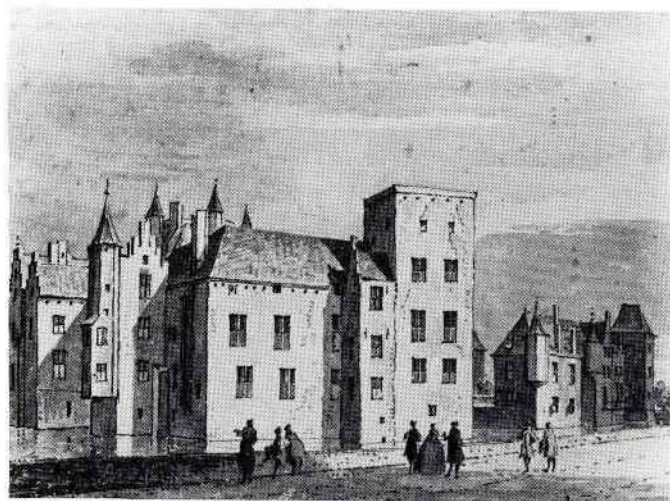
In 1735 was het zover: de hoofdburcht of Bovenhof, zoals men wel zei, werd voor afbraak verkocht, met uitzondering van de Witte Toren, die mocht blijven staan. 'Veele Liefhebbers der Oudheid zagen dit noode, maer het moest weg, en dat voor een somma van 398 Gulden', zo verzuchtte *Voet*, en verder: 'de Muuren van de groote Zael, vierkanten Toorn en 't Rondeel, zeer dik tot 12 à 16 voeten, en met Sement zo vast gemetselt waren, dat zy niet als met zware arbeit en geweld afgebroken konden worden.'

De Witte Toren hield nog lang daarna, met het Nederhof, de herinnering aan het oude slot levend en tekenars uit het midden en de tweede helft van de achttiende eeuw zijn er door aangetrokken geweest. Met name noemen wij hier *Jan de Beijer* (afb. 94).

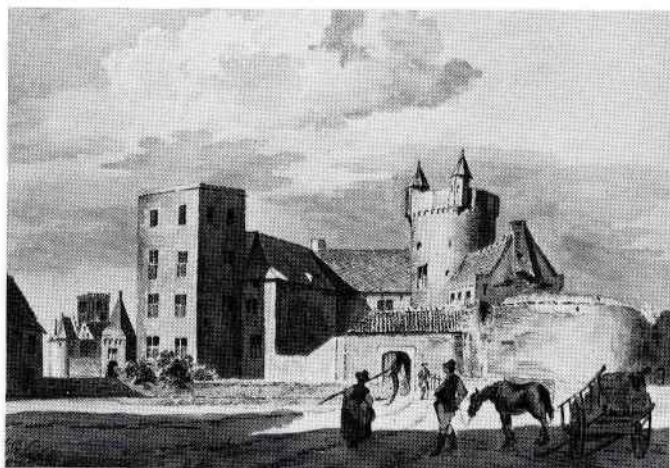
91 Andries Schoemaker, Het kasteel aan de Lekzijde, 1728. Tekening, uit het manuscript Schoemaker. KB.

92 Naar Cornelis Pronk, Het kasteel vanaf het Voorburg, 1728. Pen, penseel in grijs, 71 × 99. Part. coll. (Foto: Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie)

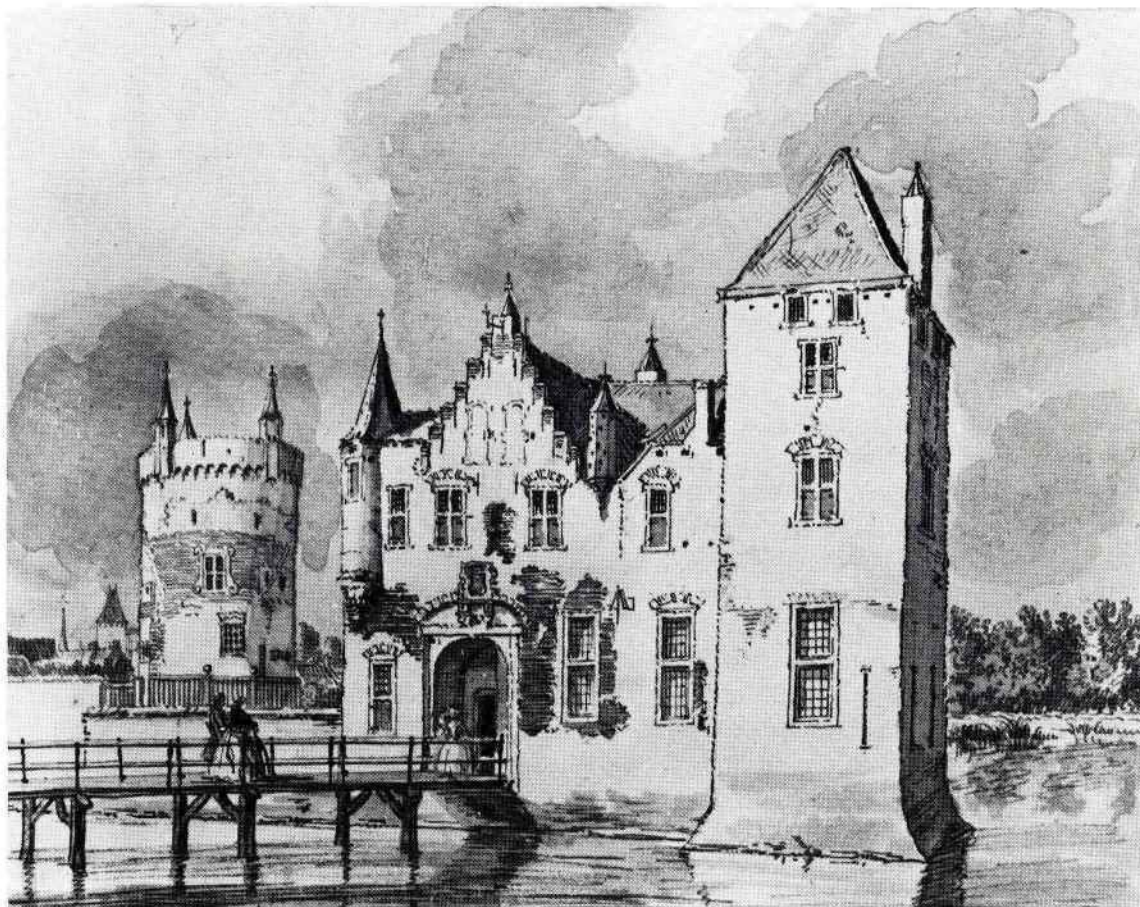
Over het jaar van de afbraak van de Witte Toren zijn de schrijvers verdeeld. Er is sprake van 1755, 1765 en 1812.¹⁶ Geen hiervan is juist. In 1764 wordt er wel over de slechte staat van de toren gerept, maar in 1767 is deze met de omliggende tuin in erfpacht uitgegeven aan de weduwe Van Groin.¹⁷ De toren moet vóór 1800 zijn gesloopt, want op de kaart van *F.W. Conrad* (afb. 134) – waarvoor de opmetingen in de jaren 1789–1793 werden verricht – komt hij niet meer voor; evenmin op die van *Jacob Beltjes* uit 1809 (afb. 10). Het Nederhof is in 1812 afgebroken en het meubilair is toen grotendeels verkocht. Een grote haardplaat met de wapens van George Frederik van Waldeck en zijn gemalin Elisabeth

93 Wybrand Tollenaar, naar Cornelis Pronk uit 1728, De hoofdburcht van het kasteel. Pen, penseel in grijs, 16,3 × 24,3. Part. coll. (Foto: Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie)

Charlotte van Nassau-Siegen is toen in Aalten terechtgekomen, waar men deze in het Museum Frerikshuus kan bewonderen. In de fraaie tuin op het kasteelterrein staat thans,

verscholen tussen het groen, een aantrekkelijke theekoepel, die ds. W. B. Barends daar in 1846 heeft laten bouwen.¹⁸

94 Jan de Beijer, Het Nederhof met de Witte Toren, 1750. Pen, penseel in grijs, 14,8 × 19,4. Part. coll. (Foto: Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie)

95 Porseleinen bord, beschilderd met gezicht op het kasteel (naar een gravure van Abraham Rademaker), deel uitmakend van het omstreeks 1772 vervaardigde Meissenservies, dat aan prins Willem v werd geschonken. Verblijfplaats onbekend.

Halverwege de achttiende eeuw kregen de bijgebouwen een nieuwe bestemming. Na de Oostenrijkse Successie-oorlog (1740–1748) deed zich namelijk in de Republiek de behoefte gevoelen om ten noorden van de Waal de beschikking te hebben over een fabriek van handvuurwapens (in het bijzonder snaphanen) voor het Staatse leger, om niet meer afhankelijk te zijn van aanvoer uit het Luikse, waar zich van oudsher dergelijke fabrieken bevonden. En aangezien het graafschap Culemborg in 1748 aan de prins van Oranje was opgedragen, bezon de Nassause Domeinraad zich op middelen tot verbetering van de

economische toestand van de stad. Zo werd in 1759 in Culemborg een geweerfabriek opgericht.¹⁹ Deze werd gevestigd in enkele bijgebouwen aan het Voorburg, zoals het Pikeurshuis bij de Oostergracht, het Kaatshuis, en op het daartussen gelegen terrein van 's-Herenhof, alsook in de stallingen bij het Bouwhuis.

Als energiebron werd waterkracht gebruikt. Daartoe had men in de Oostergracht enige molens aangelegd, die aangedreven werden door water uit de Lek, dat door het oude sluisje in de dijk, aan het eind van de haven, in de stadsgracht werd ingelaten om vervolgens weer door een sluisje in de beer (zie pag. 175) in de Slotgracht te stromen; via de molens in de Oostergracht liep het door een heultje in de Meer en vandaar door de Bisschopsgraaf bij de Neust in de Linge.

Om het lage veld van Beusichem tegen wateroverlast te vrijwaren, is toen de Meerkade aangelegd. Al deze waterstaatkundige ingrepen konden verwezenlijkt worden doordat de graafschappen Buren en Culemborg toen in één hand – van de prins van Oranje – waren.

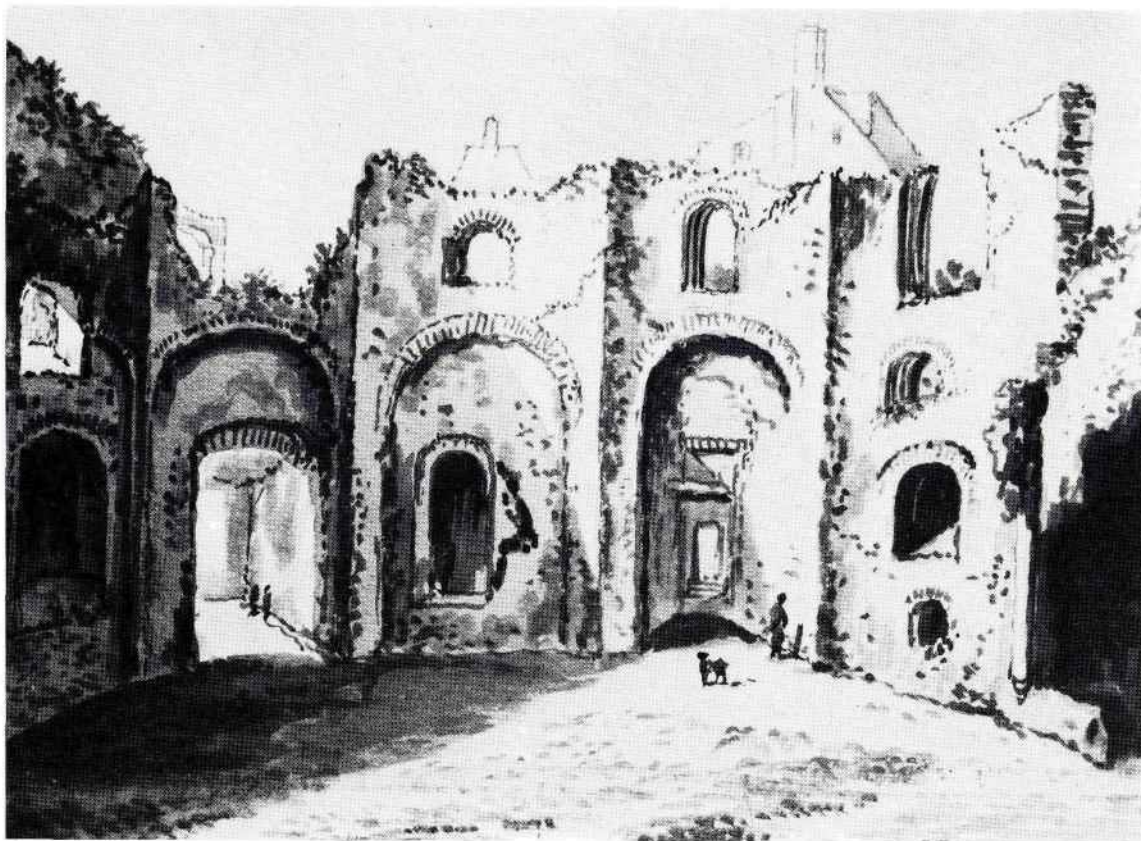
De directie berustte bij de uit Zwitserland afkomstige Jean Dusseau, die zelf grote belangen had in de fabriek. Later is deze geheel aan de prins gekomen.²⁰

Een menigte van Vreemdelingen, meest Walen, uit het land van Luik, zijn, sedert die tijd ten einde door deze Fabriek hunne kostwinning, binnen Kuilenburg komen wonen,

die daar van een goed bestaan hebben.' Aldus schreef ds. *W. A. Bachiene* (1712–1783), van 1764 tot zijn dood hoogleraar in de sterren- en aardrijkskunde te Maastricht en voordien, van 1737 tot 1759, predikant te Culemborg.²¹ Naast veel Luikerwalen waren er ook Zwitsers aan

de geweerfabriek verbonden. 'k hoor 't fabriekvolk vrolijk werken', zo luidt een dichtregel van *Henrica Heldring*, wanneer zij een wandeling over het Voorburg bezingt.²²

De geweerfabriek volgde de wisselingen in het staatsbestel en kwam in 1798 aan de

Bataafse Republiek, in 1806 aan het Koninkrijk Holland en in 1811 aan het Franse Keizerrijk. In 1812 is de fabriek verplaatst naar Luik. Niet lang daarna zijn de gebouwen afgebroken.

In het Bouwhuis werd in de achttiende eeuw een branderij gevestigd. Hieraan herinnerde, ook lang na de afbraak der gebouwen, nog de naam van het terrein, waar een bosje was geplant. In 1909 werd daar de villa Casa Blanca gebouwd.

Van 's-Herenhof, de oude kasteeltuin, zijn

na 1720, toen de Staten van het Kwartier van Nijmegen het graafschap hadden gekocht, kleine percelen aan particulieren als buitentuin uitgegeven. Op de kaart van *Perrenot* (afb. 11) zijn deze duidelijk te herkennen. Het zestiende-eeuwse speelhuis heeft er nog lang gestaan, maar na de zware storm in 1880 is het ingestort, waarmee het laatste overblijfsel van de oude kasteelaanleg verdween.²³ Alleen de naam 's-Herenhof bleef bewaard.

- 1 Van Slichtenhorst 1654, I, 56; Voet 1753, 31, 429; Van Lennep/Hofdijk 1857, 216 e.v.
- 2 Beltjes 1981, 382 e.v.
- 3 Sweder van Culenborch, 608.
- 4 Van de Ven 1934, 44 e.v.
- 5 AHGC, inv. nr. 3389.
- 6 Sweder van Culenborch, 622.
- 7 AHGC, inv. nrs. 3556–3569.
- 8 De Jong 1957, 103.
- 9 Voet 1753, 620.
- 10 AHGC, inv. nrs. 3544, 3545.
- 11 De Jong 1955, 27.
- 12 AHGC, inv. nr. 885.
- 13 Slothouwer 1945, 82, 329, 330, 332; AHGC, inv. nrs. 2240, nr. 105 en 2253, nr. 105.

- 14 Houtkoop 1983, 13.
- 15 AHGC, inv. nr. 1629, 28.
- 16 1755: Staats Evers 1891, 92; 1765: Bachiene 1791, 391; 1812: Van der Aa 1841, 149, en Van Schilfgaarde 1949, xxxi.
- 17 AHGC, inv. nr. 1659.
- 18 De Beaufort/Van den Berg 1968, 213.
- 19 Bachiene 1791, 392. AHGC, inv. nrs. 4620–4681.
- 20 AHGC, inv. nr. 4681.
- 21 Bachiene 1791, 392; NNBW, IV, 70.
- 22 ARA, Archief van het geslacht Heldring en aanverwante geslachten, inv. nrs. 31–36.
- 23 Culemborgsche Courant, 1880 nr. 21.

v Het stadhuis

'Item het stadthuys sal gemaict worden navolgende den patrone, beworpen by wylen meister Romb[out] Keldermans, wesende in handen van Gherit Hubertsz.' Aldus de opdracht van Anthonis van Lalaing, graaf van Hoogstraten en heer van Culemborg, in 1533 aan de stadsburgemeester Gherit Hubertsz. van Culenborch,¹ in bastaardlijn een kleinzoon van jonker Everwijn.

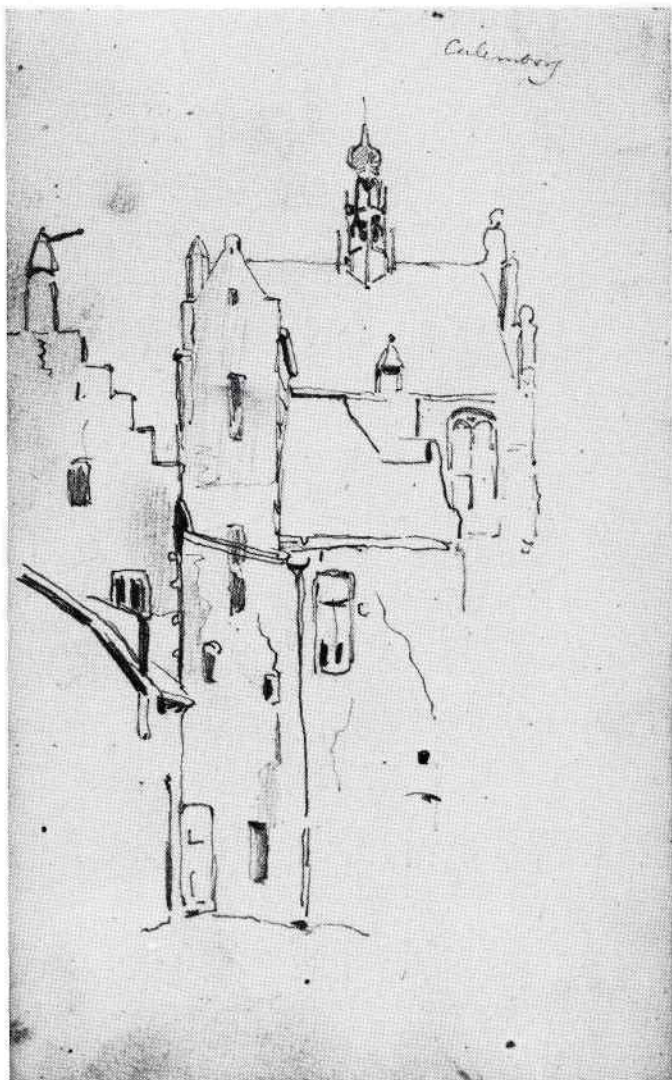
Dit onthult ons de naam van de bouwmeester die de plannen voor het stadhuis van 1534 ontwierp. Deze, telg uit het befaamde bouwmeestersgeslacht uit Mechelen, was in 1531 overleden, maar voordien had hij voor Anthonis van Lalaing verscheidene opdrachten uitgevoerd, zowel te Hoogstraten als elders; men denke aan het ontwerp voor het kasteel Vredenburg te Utrecht.²

In 1526 was hij in Culemborg geweest en had daar, aan de noordzijde van de Markt, het Middeleeuwse raadhuis aangetroffen, een gebouwencomplexje dat ook wel als Lombard bekend stond, kennelijk naar de functie die het tevens als wisselkantoor voor marktkoopliden moet hebben gehad. Gedeelten van het muurwerk zijn bewaard: zo van de oude Raadkamer (de huidige burgemeesterskamer)

met de kelder daaronder, en van het, eertijds geheel overkluisde, zijvleugeltje, westelijk van het huidige hoofdblok. Ingeklemd hier-tussen moet vóór 1534 een bescheiden bouwdeel hebben gestaan. Het bezat een torentje met een luiklok, en aan de Markt bevond zich, onder een luifel, een dingbank, waar volgens oeroud gebruik recht werd gesproken in de open lucht. Dit gedeelte zal in 1534 zijn afgebroken om plaats te maken voor het huidige hoofdgebouw, het Grote Huis, zoals dit in 1539 werd genoemd.

Naar het ontwerp van *Keldermans* bevatte dit, gelijkvloers aan de straat, het Vleeshuis, een fraai overwelfde driebeukige ruimte met zes pilaren. De burgers waren verplicht in deze hal het door hen geslachte vlees te verkopen. Daarboven – te bereiken langs een buiten gelegen dubbele bordestrap – kwamen in de ruime Burgerzaal. Aan het eind daarvan bevond zich, een trede hoger, de Vierschaar. In de gehele ruimte lagen op de vloer overhoeks gestrate grote rode estrikken. Enige hiervan bevinden zich in het Museum Elisabeth Weeshuis.

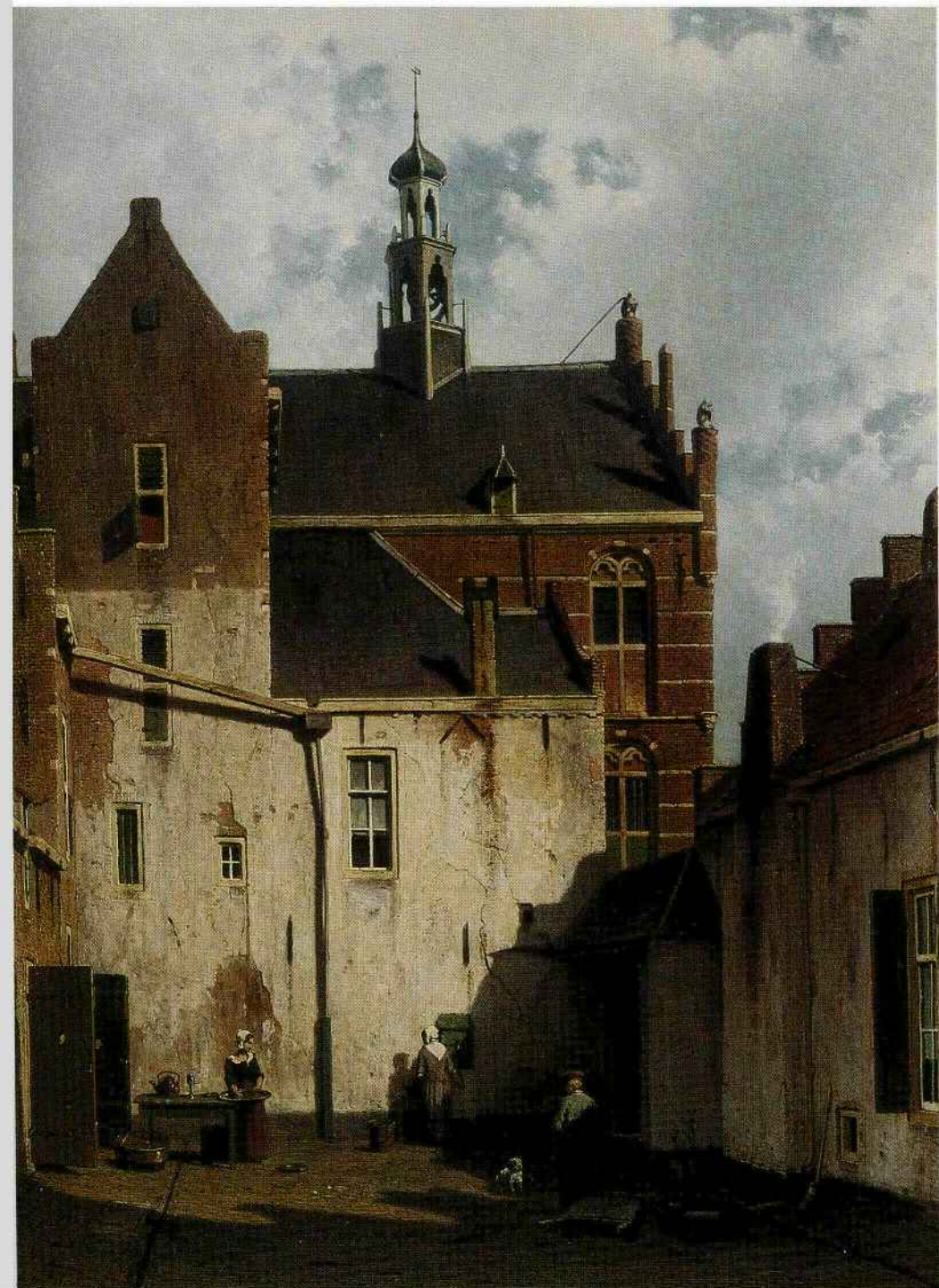
97 Jan Weissenbruch, Binnenplaats van het stadhuis,
1848. Potloodtekening. Haags Gemeentemuseum.

98 Jan Weissenbruch, Binnenplaats van het stadhuis,
1848. Aquarel in kleuren. Haags Gemeentemuseum.

99 Jan Weissenbruch, Binnenplaats bij het stadhuis te
Culemborg, circa 1850. Olieverf op doek, 80,5 × 59,5.
Dordrechts Museum.

De dubbele trap naar de 'pui' bezat oorspronkelijk een open balustrade, en op de vier met 'foliage'³ versierde pilasters prijken de thans nog aanwezige zandstenen leeuwen: de beide onderste met het stadswapen, de bovenste met het wapen van de heren van Culemborg en van de Leck. Op het deurkalf van de ingang naar de Burgerzaal werd, in reliëf, een brandbom afgebeeld en de spreuk 'Ignis omnia consummabit' (het vuur zal alles voltooien), een van de deviezen van Anthonis van Lalaing, en daarboven de letters A en E (Anthonis en Elisabeth). In de boogtrommel boven het bovenlicht werd het stadswapen van Culemborg aangebracht, met twee leeuwen als schildhouders.

Van de Vierschaar voerde een wenteltrap (die oorspronkelijk daar begon) naar een statige raadkamer (sinds 1949 Raadzaal) en de zolder. Het oude vertrek achter de Vierschaar van 1534 bleef als ruimte behouden, evenals het thans terugspringende beukje aan de westkant. Dit bezat tot 1860 een tuitgevel, maar in dat jaar werd het bouwvallig geworden gebouwtje vernieuwd in de trant van het hoofdgebouw.

Toen is ook de traptoren verdwenen. *Jan Weissenbruch* kon in 1848 de oude toestand nog afbeelden (afb. 97-99) en *Cornelis Springer* zag in 1859 nog de tuitgevel, die men duidelijk herkent op het stemmige schilderij dat hij in 1860 naar zijn schets van 1859 maakte (afb. 100).

Het gebouwtje huisvestte eertijds beneden de overwelfde waag en boven de secretarie, die eveneens overkluisd was. Het rijzige dak van het hoofdgebouw werd bekroond met een sierlijke dakruiter, waarin het nog aanwezige (van elders afkomstige) veertiende-eeuwse luiklokje werd opgehangen, met het opschrift 'Sit Pestis Victa Mala Dum Resonat Benedicta' (Zij het kwade onheil overwonnen wanneer de gezegende weerklinkt).

De gevels van het nieuwe gebouw werden – laten wij hier *Ter Kuile* aan het woord⁴ – 'in levendige afwisseling van baksteen met natuursteen uitgevoerd'; en verder: 'Het is de Zuid-Nederlandsche Gothiek in het uiterste stadium: luchtig en schilderachtig, de trapgevels versierd met overhoeksche pinakels en met dunne zuiltjes tusschen de vensters van de eerste verdieping welke bestemd waren om beelden te dragen van welke het twijfelachtig is of zij ooit zijn uitgevoerd.'

Stellig heeft het voornemen bestaan om er een reeks beelden van heren van Culemborg op te stellen, maar het is wel zeker dat het er nooit van is gekomen. De uitvoerige rekening van schilderwerk aan de gevel, uit 1583, vermeldt er niets over. Ook op de oudste, betrouwbare tekening, van *Cornelis Pronk*, uit 1728, zijn de plaatsen leeg (afb. 101).

Op één uitzondering na is dit ook het geval op afbeeldingen uit de negentiende eeuw. De uitzondering betreft het bekende schilderij

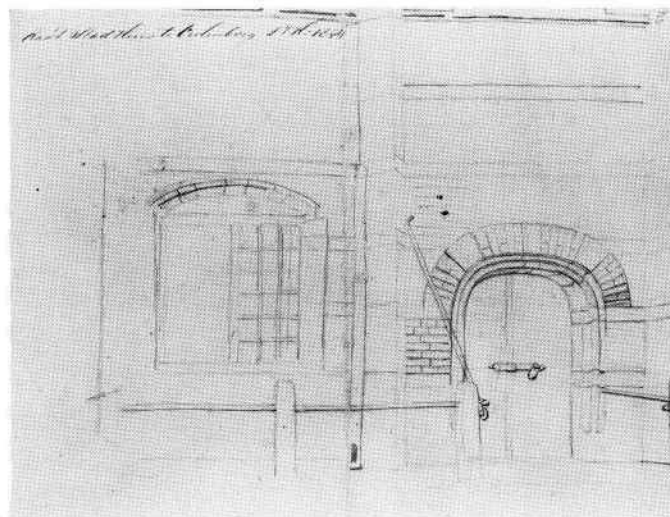
100 Cornelis Springer, Het stadhuis, 1860, Olieverf op paneel, 60,5 × 50,5. Part. coll.

101 Cornelis Pronk, Het stadhuis, 1728. Tekening, pen in grijs, 16,6 × 14,4. Part. coll. (Foto: Rijksbureau voor Kunst-historische Documentatie)

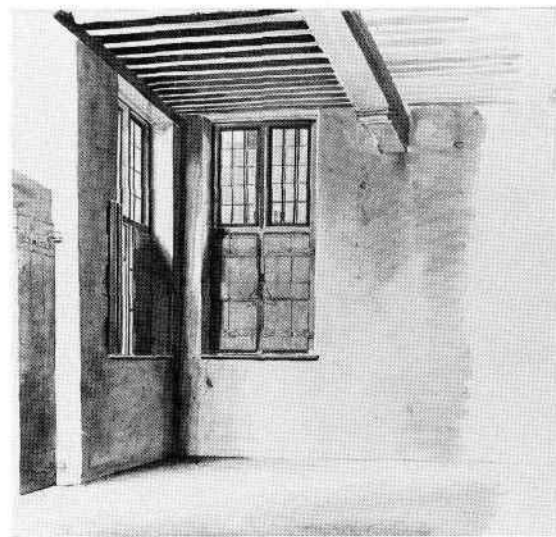

101

102 L.J.Hansen, De poort van het Vleeshuis, 1844, potloodtekening, 21,8 × 28,5. MEW.

102

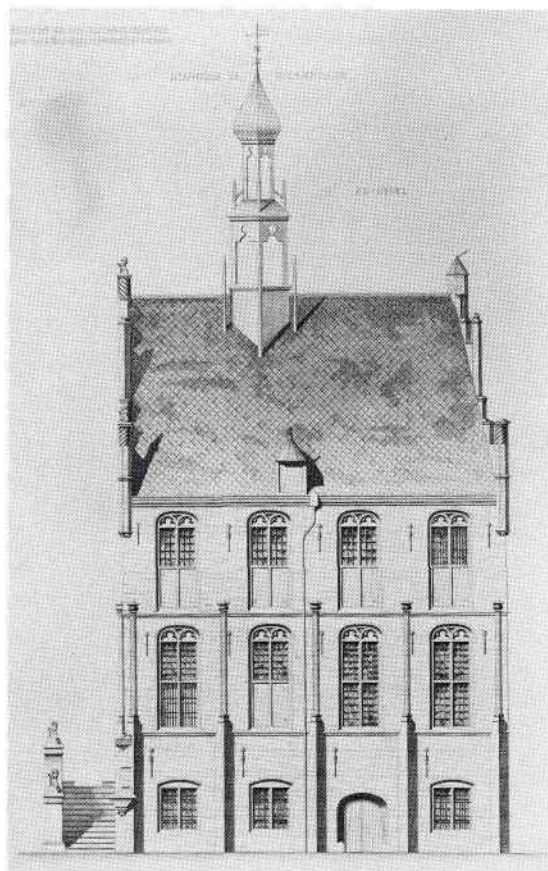
103

104 J.F.J. Carabain, Het stadhuis, 1873. Olieverf op doek, 106,5 × 83. Part. coll. (Dia: L. Gijselman bv, Amsterdam)

van *Cornelis Springer* (afb. 100), die, toen hij het in 1860 op zijn atelier te Amsterdam schilderde – kennelijk naar een schets die hij het jaar tevoren in Culemborg had gemaakt – daarbij zijn fantasie niet heeft kunnen be-teugelen: op de vier zuiltjes aan de voorkant (en daar alleen) gaf hij beelden weer. Maar dat blijft voor zijn rekening

Het zal niet verbazen dat menig kunstenaar heeft stilgestaan voor het fraaie gebouw, en het op een of andere wijze heeft vereeuwigd. Er is reeds gewezen op *Cornelis Pronk*, die het in 1728 tekende, nog met de open balustrade van de bordestrap. (Onder het bewind van de burgemeesters *Abraham Perrenot* en *Salomon de Jouwer* is in 1755 de trap in de huidige staat vernieuwd; beider naam en functie, alsmede het jaartal, prijken in de bovenrand.) Ook *Jan Weissenbruch*, aan wie wij een rijke documentatie van de toestand vóór 1860 danken, en *Cornelis Springer* noemden wij reeds. Maar er waren er meer, zoals de gevoelige tekenaar en aquarellist *L. J. Hansen*, die in 1842, '43 en '44 te Culemborg vertoefde en er, onder veel meer, de ingangspartij van het voormalige Vleeshuis (toen in gebruik als wijnkelder) schetste (afb. 102), evenals een hoekje van de Burgerzaal (afb. 103). Van de plaatselijke tekenmeester *P.P. van Es* (1812–1879) is onder meer een olieverfstukje van het gebouw van na 1860 bewaard (afb. 34). Architect *J.L. Springer* (1850–1915), oomzegger van

Cornelis, maakte in 1870 voorbeeldige architectuurtekeningen, die werden gepubliceerd in *Afbeeldingen van Oude Gebouwen*⁵ (afb. 105). De uit Amsterdam afkomstige schilder van de Romantiek, *Jacques François Joseph Carabain* (1834–na 1892) vervaardigde in 1873 – toen hij te Brussel woonde – een fraai ‘stadsgesicht’ met het Culemborgse stadhuis als indrukwekkend hoofdelement. Het gedeelte van de Markt ervoor, met de pomp, stoffeerde hij op

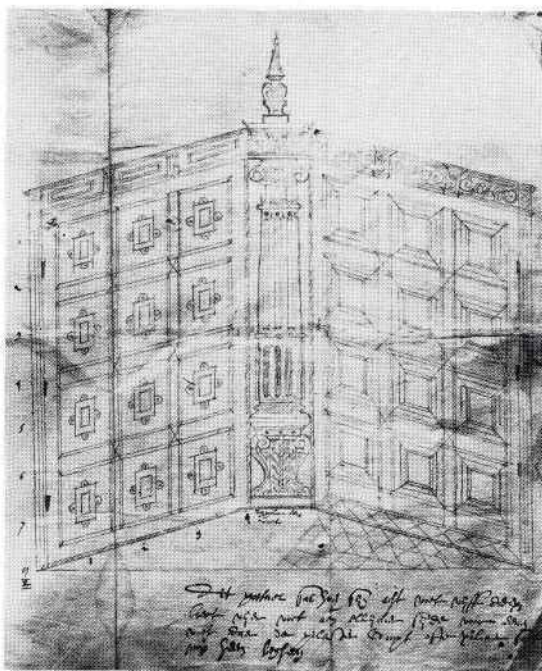
105 L.J. Springer, Opmeting van het stadhuis, 1870. Steendruk, 55 × 35,8; uit: *Afbeeldingen van oude bestaande gebouwen, 1901–1910*. MEW.

boeiende wijze; wel voegde hij aan het torentje een wijzerplaat en in de oostelijke straatwand een rijke gevel van elders toe, maar dat was in die tijd gebruikelijk (afb. 104).

P. A. Schipperus (afb. 40) en vele anderen beeldden het stadhuis in de negentiende en twintigste eeuw af. Met name willen wij nog noemen de te Culemborg zo bekende kunstenaar *H. E. Roodenburg*, die in 1952 een fraaie kleurenets vervaardigde van het stadhuis met naaste omgeving (afb. 107).

Afgezien van de trap en de waag is aan het uitwendige weinig veranderd sedert de bouw; inwendig heeft het stadhuis echter tal van wijzigingen ondergaan. Werde de schouw van de grote Raadkamer boven – waarop in 1583 *Peter Adriaensz. van Harn* het aan de bijbel ontleende 'comportement' (gedragslijn) voor de rechters had geschilderd – nog in 1623 voorzien van een fraaie eikehouten schoorsteenmantel (thans in het Museum Elisabeth Weeshuis), niet lang daarna, in 1630, verhuisden de schepenen naar beneden, naar de oude Raadkamer, die voordien een aantal jaren als hoofdwacht in gebruik was geweest. Voor dit vertrek, waar voortaan de civiele rechtspraak zou worden gehouden, leverde de Culemborgse schrijnwerker *Thonis Cool* nieuw meubilair en een balie met een dubbel portaal op driehoekig grondvlak (afb. 106).⁶ De linker deur leidde achter de balie, ten grieve van de leden van het gerecht, die zich niet meer be-

hoefden te verplaatsen om 'in raadkamer' te gaan. De andere deur gaf toegang tot de ruimte vóór de balie, waar partijen en hun raadslieden 'binnen' of 'buiten' konden staan. De strafrechtspraak bleef echter tot 1811 – toen de stad haar eigen rechtspraak verloor – in de Burgerzaal gesitueerd. Hier werd in het midden van de zeventiende eeuw de balie naar voren verplaatst en vernieuwd door een classicistische betimmering van bogen tussen pilasters. Een gedeelte hiervan kon men tot aan de restauratie van het gebouw (1941–1949) nog aanschouwen.

106 Thonis Cool, Ontwerp voor een portaal in de Raadkamer van het stadhuis, 1630. Potloodtekening. G.A.C.

De Raadkamer is na 1630 als Schutterskamer in gebruik genomen. Ook werden er zware houten gevangenhokken aangebracht

Tegen de oostelijke wand van de Herenkamer, zoals de Schepen- of Raadkamer beneden in de achttiende eeuw werd genoemd, bracht, ter bewaring van onder meer oude stadsrekeningen, de stadstimmerman *Andries van Kempen* een harmonische betimmering met kasten en bovenkasten aan. Bij de restauratie is deze helaas verwijderd en elders in het gebouw opgesteld.

In 1735 leverde de bekende Antwerpse

beeldhouwer *Walter Pompe* (1703–1777) – geboortig van Lith – voor de schoorsteen van de Herenkamer het fraaie justitiebeeld van verguld terracotta.⁷ Vrouwe Justitia, die hier – zoals wel meer voorkomt – geen blinddoek voor heeft, houdt in haar rechter hand het zwaard der gerechtigheid en in de linker de weegschaal. Zij is vergezeld van een struisvogel (te herkennen aan het hoefijzer in zijn bek; en geen adelaar of zwaan, zoals wel is beweerd), eveneens een symbool der gerechtigheid.⁸ In de rechter klauw omvat deze het stadswapen van Culemborg. Op het rijk bewerkte voetstuk staat de vermanende tekst

'JUSTUM JUDICIUM JUDICATE Joan. 7-24'
(Oordeelt met een rechtvaardig oordeel), en in de bovenrand 'W. Pompe 1735'. Aan weerszijden hiervan zit een putto, de ene met een vlam en een slang in de handen (symbolen van onderscheidenlijk de zuiverende kracht en van het kwaad), de andere met een getakte roede van justitie en een Romeinse fascis (symbolen van onderscheidenlijk rechtspraak en gezag). Onderaan op het voetstuk ziet men het marmeren zelfportretje van de kunstenaar, met het randschrift: *Walterus Pompe 33*, het enige wat van hem bekend is. Het getal 33 moet slaan op zijn levensjaar in 1735. De heren van de magistratuur zijn kennelijk zeer tevreden geweest over zijn werk: 'om redenen' schonken zij hem het burgerschap van de stad. Van zijn hand zijn enige tekeningen van

het beeld bewaard; één hiervan is hier weergegeven in afbeelding 108. Sedert 1762 staat het opgesteld in een nis van de rococo-schoorsteenmantel, waarvoor *W. Winters* in dat jaar het snijwerk en de beide putti vervaardigde.

In 1775 werd – na aankoop in 1738 – de bovenverdieping van het aangrenzende pand aan de Oude Vismarkt tot vergadervertrek

108 Walter Pompe, Justitiabeeld in de Raadkamer van het stadhuis, 1734. Tekening, pen, potlood, 18 × 12. Stedelijk Prentenkabinet Antwerpen.

voor het Dijkcollege en voor de Schout van den Broek en Laagdijksheemraden ingericht. In 1790 verwierf de stad ook de benedenverdieping, waar in 1855 het Rijkstelegraafkantoor werd gevestigd en later het Commissariaat van Politie. Boven, op de 'Polderkamer', heeft na 1860 ook het kantongerecht vele jaren gezeteld. In 1908 is deze ruimte bestemd tot secretarie. Bij de verbouwing van het oude waaggebouwtje in 1860 werd de waag verplaatst naar een ruimte in het voormalige Vleeshuis, waar ook een bergplaats voor brandspuiten werd ingericht.⁹

Niet ongenoemd mogen blijven – buiten het gebouw – de kaak, aan de zuid-oosthoek (afb. 36), en de blauwe steen aan de voorkant, op de Markt. Hierboven werden oudtijds terechtstellingen voltrokken, de laatste in 1840.¹⁰ Bij de bizarre verandering van het plaveisel van de Markt in 1987 is de blauwe steen gelukkig bewaard gebleven, maar deze mist node het mozaïekje van veldkeien, waarin hij was opgenomen; dit ondanks de vermaning van *Sillevis* in zijn slotwoorden van het boekje over het stadhuis, uit 1939: 'Bewaar het fleurig mozaïekje van veldkeitjes, waarop dit monument als op een tapijt wordt gepresenteerd. Het ligt vol historische herinneringen tevens!' De beide, thans naar voren verplaatste, slanke hardstenen lantaarnpalen met rococo-ornament zijn waarschijnlijk bij de vernieu-

wing van het trappenbordes in 1755 opgesteld.

In de jaren 1941–1949 is het stadhuis gerestaureerd en hierbij heeft men zoveel mogelijk rekening gehouden met de oorspronkelijke opzet en indeling, waardoor lang verwaarloosde ruimten weer tot hun recht zijn gekomen. Bij die gelegenheid zijn in een aantal ramen gebrandschilderde glazen aangebracht van *H. J. M. Basart*: in de Burgerzaal met emblemen van rechtspraak en van gilden, in de Raadzaal met de wapens van de geslachten die over Culemborg hebben geheerst, en in de Burgemeesterskamer met die van belangrijke Culemborgers.

1 OAC, inv. nr. 120; Sillevius/Beltjes 1939, 12; Dek 1975, 104.

2 Van den Berg 1987, 82, 84; Leys 1987, 161–168; Meischke 1987, 98; Meischke/Van Tyghem 1987, 133, 150.

3 'vergult foliagie': bladgoud.

4 Ter Kuile 1948, 357.

5 Afbeeldingen 1901–1910.

Op de plaats van de achttiende-eeuwse uitbreiding aan de Oude Vismarkt verrees toen een geheel nieuwe vleugel in zeventiende-eeuwse pilasterstijl. Wat helaas ook niet strookte met de historie was, dat men toen de ranke dakruiter, die in 1838 in oude vorm was vernieuwd,¹¹ op loze gronden heeft vervangen door een zware en logge toren. Op de afbeeldingen van *Jan Weissenbruch* (uit 1848) en *Cornelis Springer* (uit 1860) en ook op het gezicht op het stadhuis door het Koestraatje van *Roodenburg* (uit 1921, afb. 64) ziet men de dakruiter nog in de oude toestand.

6 OAC, inv. nr. 2060.

7 Van Herck 1935; Van Liebergen 1979, 21 e.v.; Catalogus Walter Pompe 1979, 79, 81, 83.

8 Timmers 1974, nr. 389.

9 Houtkoop 1984, 11 e.v.

10 Staats Evers 1859, 231 e.v.; Houtkoop 1986, 12 e.v.

11 NAC, Gemeenterekening 1838.

VI De Sint-Barbarakerk

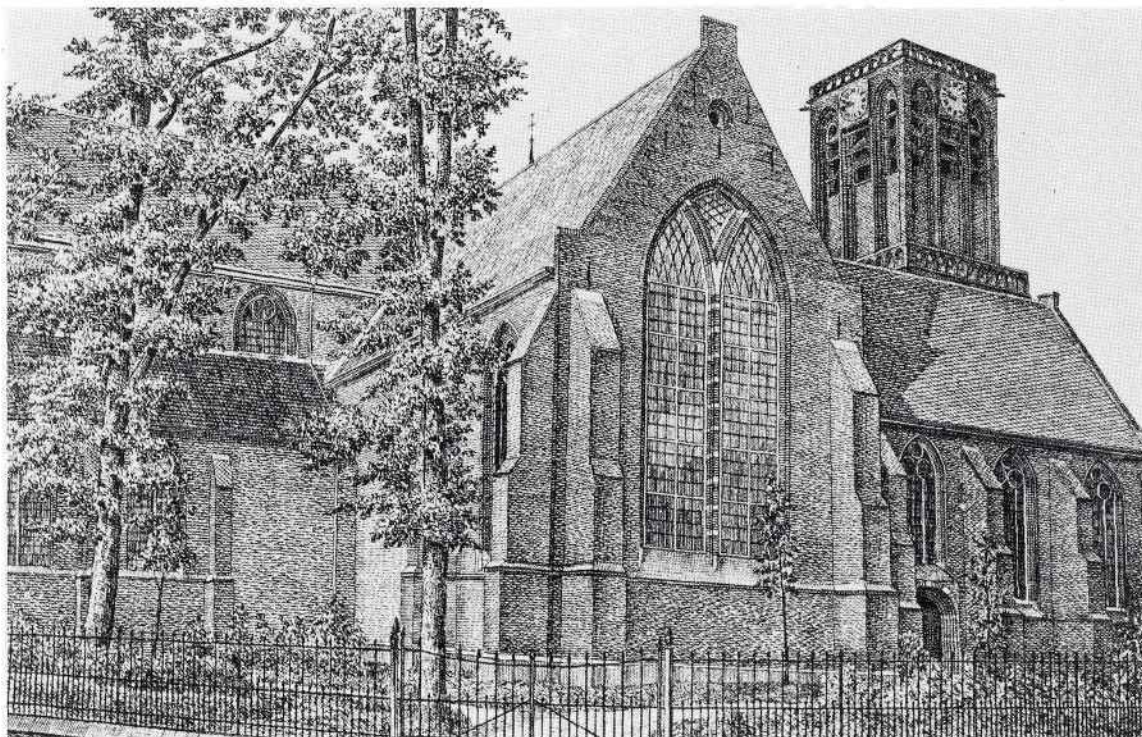
Achter de oostelijke huizenrij van de Markt staat sedert eeuwen de gotische Grote of Sint-Barbarakerk, die met haar rijzige daken en stompe vierkante toren op markante wijze het stadsbeeld beheerst.¹ Het is een sober, kloek, harmonisch gebouw, grotendeels opgetrokken in baksteen: 'een boerennicht van de kathedralen', zoals de bekende kunsthistoricus *Frits van der Meer* haar typeerde in zijn herinneringen aan zijn verblijf op het klein seminarie te Culemborg.² Binnen het gebouw wordt men getroffen door de fraaie ruimtewerking; ook bezit het een zeer goede akoestiek.

Hoewel men oppervlakkig beschouwend de indruk krijgt dat de kerk is uitgevoerd naar één plan, merkt men al spoedig op dat dit niet het geval kan zijn geweest: het huidige gebouw is – naar zal blijken – het resultaat van verscheidene vernieuwingen en uitbreidingen van een kleinere kerk uit het begin van de veertiende eeuw. Deze laatste dankten de Culemborgers aan een van hun eerste heren, Johan van Bosinchem knape, die haar kort na 1303 op zijn eigen grond, ter plaatse van de huidige, had laten bouwen.³ Kerkelijk behoorde Culemborg toen nog tot het

eeuwenoude kerspel Beusichem. Op 23 juni 1310 echter (daags vóór de viering van de geboorte van Johannes de Doper) droeg de stichter zijn patronaatsrechten over aan de deken en het kapittel van Sint-Jan te Utrecht en verhef bisschop Guido Culemborg tot een zelfstandig kerspel, vrij van de kerk van Beusichem.⁴ Wel dienden de Culemborgse parochianen jaarlijks de moederkerk te Beusichem op haar wijdingsdag te bezoeken en daar hun offergaven te brengen. Aan dit gebruik uit de Middeleeuwen herinnerde nog lang nadien de jaarlijkse tocht van Culemborgers over het 'Huppelpad' (het oude kerkpad) naar de Beusichemse kermis.

Over de lotgevallen van het kerkgebouw in de veertiende en vijftiende eeuw is niet veel bekend. De schriftelijke gegevens uit deze tijd zijn te spaarzaam om aan de hand hiervan een sluitende bouwgeschiedenis te kunnen schrijven. Het gebouw zelf geeft echter meer prijs van zijn verleden: men kan er de opeenvolgende fasen nog vrij goed aan aflezen. De juiste datering hiervan blijft in vele gevallen een open vraag.

Mogelijk stamt de sobere onderste geleding

van de toren nog van de eerste bouw. Daarbij zal het plan bestaan hebben tegen de zware toren een vrij laag kerkje te bouwen, getuige de moet van een gewelfoplegging, die vanaf de orgeltribune duidelijk zichtbaar is. Sporen van een oude kapaansluiting zijn aan de torenwand echter niet te vinden, zodat wij mogen veronderstellen dat men het oorspronkelijke plan heeft laten varen en een hoger

schip heeft gebouwd. De toren bezat aan de westzijde oorspronkelijk een rijzige spitsboogvormige ingang en een dito doorgang naar het schip. Beide zijn later grotendeels dichtgemaakt. De ingang werd daarbij vervangen door een lagere met een rijk geprofileerde korbboog. Van de oorspronkelijke doorgang naar het schip zijn bij de restauratie de oude profielen weer in het zicht gebracht.

Blijkens duidelijke aanwijzingen in het muurwerk van de oostelijke torenwand moet het schip met zijn westgevel hoog hebben uitgestoken boven het toen gereedgekomen gedeelte van de toren (nu de onderste geleding). Toen nadien – waarschijnlijk nog in de veertiende eeuw – de van eenvoudige spaarnissen voorziene tweede geleding van de toren werd gebouwd, is deze westgevel daarin opgenomen. In de vijftiende eeuw verrees boven deze torenromp – die toen reeds iets naar het westen overhelde – een derde lid, rijker uitgevoerd en ruimte latend aan een omgang met balustrade. De toren, die boven ook van een trans is voorzien, bezat eertijds een hoge spits.

In 1367 zijn er door de heer van Culemborg, Johan II, uitgaven gedaan voor de bouw en inrichting van een heerlijkheidskapel aan de kerk.⁵ Hierin heeft de bekende bouwmeester van de Utrechtse Dom, *Jan van den Doem* (II), met twee van zijn gezellen een belangrijk aandeel gehad en het was de befaamde Utrechtse goudsmid *Elyas Scerpswert* die de kelk voor het altaar leverde.

In de eerste helft van de vijftiende eeuw hebben er ingrijpende verbouwingen plaatsgevonden. De oudste vermelding hierover dateert uit 1408, toen de kerkmeesters bisschoppelijke vergunning verkregen de kerk af te breken en te herbouwen, en een tweetal altaren te verplaatsen.⁶ Ook blijkt uit

de overigens spaarzaam bewaarde stadsrekeningen uit die tijd, dat de kerk in 1412 en 1420 grote partijen bakstenen van de stedelijke steenoven heeft betrokken.⁷

Eind 1421 stichtte heer Hubrecht van Culemborg in de kerk een kapittel van acht kanunniken, dat werd toegewijd aan Sint-Barbara.⁸ Sedertdien had ook de kerk – die in het kapittel werd geïncorporeerd – deze heilige tot patrones (vóór die tijd had men altijd van de ‘parochiekerk van Culemborg’ gesproken). Op 12 maart 1422 zongen de kanunniken ‘hun eerste zang’.⁹ Heer Hubrecht overleed op 15 augustus van dat jaar.

Volgens *Voet*, die zijn kennis hierover uit oudere bronnen had geput, zou in het najaar van 1422 bij een hevige stadsbrand, de ‘Stijn Jan Gerit Soons Dochter brand’, ook de kerk in de as zijn gelegd en zou deze door Hubrechts broeder en opvolger, heer Johan III, op diens kosten zijn herbouwd.

In de uitvoerige akte van 17 januari 1423, waarbij deze de statuten van het kapittel vaststelde,¹⁰ wordt echter van een brand niet ge-rept, en ook alle andere bronnen uit die tijd zwijgen erover.¹¹ Wel vinden we dat in 1423 kerkeland werd verkocht: ‘om kommer ende noedswil van gelde, die ons kercken aengecomē is overmids tymmeringe ende boeken, die onse Collegium in huer begyn niet ontberē en mochte’, aldus de overdrachtsakte.¹² Deze ‘tymmeringe’ (bouw) kan

mogelijk slaan op een noodzakelijke vergroting van het koor in verband met de diensten van het kapittel. Men gaat zich dan ook afvragen of er in 1422 wel een brand is geweest en zo ja, of deze van ernstige aard was?

Opvallend is dat Sweder van Culenborch de brand wel noemt, maar deze dateert in 1401.¹³ Een andere kroniek spreekt van 1420.¹⁴ Voor beide jaartallen zijn echter ook geen aanknopingspunten te vinden. Het blijft dan ook een raadselachtige zaak.

Hoe het zij, in de eerste helft van de vijftiende eeuw is er druk gebouwd aan de kerk. Zo zijn er ook uit de jaren 1426, 1434, 1440 en 1441 bisschoppelijke vergunningen bekend voor verbouwingen en het verplaatsen van altaren.¹⁵ De wijding, in 1457, van twee nieuwe altaren¹⁶ en de stichting, in 1458, van de proosdij (een extra kanunnikenplaats) door heer Gerard II,¹⁷ kunnen erop wijzen dat de werkzaamheden omstreeks die tijd gereedgekomen waren.

De kerk zal toen de vorm van een gotische kruisbasiliek hebben verkregen – met lichtbeuken van het koor en het schip – die de kern vormt van het huidige gebouw. Enige sporen hiervan zijn nog zichtbaar aan het muurwerk. Het koor met zijn omgang is er zelfs geheel van over.

HUIDIGE OMVANG

De vorm en de omvang waarin wij het gebouw thans kennen, heeft het echter in de eerste helft van de zestiende eeuw verkregen. Zo kwamen rond 1515 de beide hoge en brede zijbeuken gereed,¹⁸ ter vervanging van vroegere kleinere, in de trant van de kooringang. Daarbij zal ook de toren voor een gedeelte zijn ingebouwd en zullen ter weerszijden daarvan kapellen zijn verrezen. De toegangen uit de kerk zijn nog zichtbaar. De twee grote vensters naast de toren werden in 1516 door Culemborgse glazeniers voorzien van gebrandschilderde glasramen, geschenken van Anthonis van Lalaing en zijn broer Karel.¹⁹ Ook het dwarsschip werd in die tijd uitgebreid, eerst aan de noordzijde, waarin de Onze-Lieve-Vrouwekapel was gesitueerd, en tussen 1525 en 1550 aan de zuidkant met het Kruiskoor of de Sint-Barbarakapel. Aan de buitenkant zijn de bouwnaden nog duidelijk zichtbaar.

Van omstreeks 1525 dateert – aan de zuidkant van de kooromgang – het sacristiegebouwtje met het ranke traptorentje. Het benedenvertrek – thans reeds vele eeuwen consistoriekamer – verrast de bezoeker door zijn fraaie netgewelf, waarvan de ribben op geestige kraagstenen rusten. Langs de wenteltrap in het torentje bereikt men de eveneens overwelfde bovenruimte, vanwaar men op

een bij de restauratie teruggebrachte orgeltribune boven de kooromgang komt.

Op de plaats van de huidige kosterswoning bevond zich de 'Librye', de boekerij van het kapittel. Aan de noordkant van de kooromgang, tegen de Onze-Lieve-Vrouwekapel, werd in het midden van de zestiende eeuw de Sacramentskapel opgetrokken. Hiervoor vervaardigde de Culemborgse schilder *Jan Deys* een groot drieluik met onder meer de voorstelling van het Avondmaal.²⁰ Uit de kooromgang daar bereikte men ook de Heerlijkheids-, sinds 1555 Grafelijkheidskapel.

Vóór de Reformatie hebben vele priesters en leken, broederschappen en gilden, altaren, vicarieën en memoriediensten gesticht in de kerk, teveel om op te noemen. Ook werd bijgedragen voor het meubilair, zoals door de omstreeks 1503 overleden kanunnik Wolter van Riebeeck, die honderd goudgulden naliet voor een nieuw koorgestoelte.²¹ In 1559 leverde de orgelmaker 'meyster Johan Roose' aan de kerk een 'orgelwerck met veele ende verscheyden registeren'. Hij had er ruim twee jaar aan gewerkt, en ontving als prijs ervoor 550 Carolusgulden en 'uyt gratien boven zyne beloninghe' nog eens 18 gulden.

Nadat in de jaren vijftig en zestig calvinistische denkbeelden hadden postgevat bij een gedeelte van de burgerij en ook bij de graaf, vond half september 1566, en wel onder diens

persoonlijke leiding, hier een beeldenstorm plaats. De altaren werden in stukken geslagen, kapellen vernield, evenals beelden en andere religieuze voorwerpen. Het orgel van Roose en ook een kleiner werden omvergetrokken. Daarna is de kerk hersteld, maar de glazen 'met heiligen' werden verwijderd, en vervangen door wit glas met in het midden het wapen van de graaf. De gehele kerk werd van binnen gewit, waardoor oude muurschilderingen aan het oog werden onttrokken.

Niet dat het gebouw toen aan de calvinisten kwam: dezen hadden op dat moment reeds de beschikking over de Gasthuiskapel en hebben later diensten in de Sint-Janskerk kunnen houden. De Sint-Barbarakerk bleef voor de rooms-katholieke eredienst bestemd.

De kapel van Goilberdingen,²² die toen beëindigd werd door een der Culemborgse kanunniken, en eveneens aan Sint-Barbara was toegewijd, werd door de Culemborgse beeldenbrekers op hun tocht naar de kerken van Everdingen en Zijderveld evenmin gespaard. De kapel was op het einde van de veertiende eeuw gesticht voor de naburen van Goilberdingen – dat kerkelijk tot Everdingen behoorde – en lag in de uiterste westhoek van de buurschap, waar de Diefdijk de Lekdijk raakte, en thans zich het fort Everdingen uitstrekt.

Na de beeldenstorm werd de kapel hersteld, maar bij de Reformatie gaf de graaf in

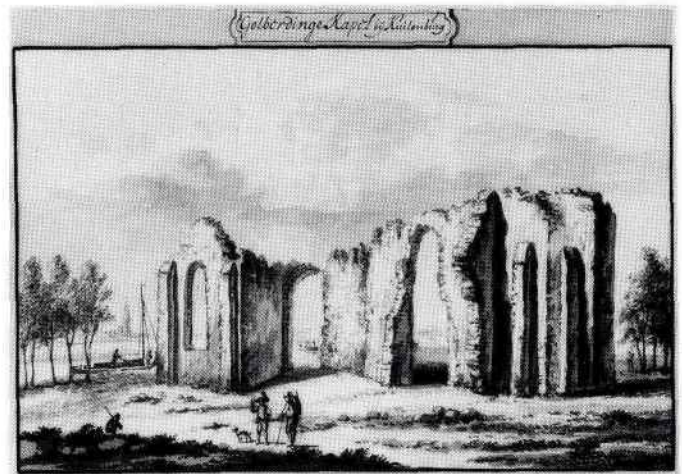
1581 aan de Culemborgse burgemeester Otto de Man volmacht het gebouwtje af te breken en met de afkomende stenen de stad te versterken. Geheel doorgegaan is dit niet, want in het begin van de achttiende eeuw was er nog een ruïne van over, welke *Abraham Rademaker* voor ons tekende (afb. 110). In 1711 kreeg echter de toenmalige eigenaar van de 'Capelacker', Gobel de Weert, van de grafelijke raden permissie het overgebleven muurwerk van de kapel af te breken en met de stenen zijn voordeel te doen, mits 'binnen den tijd van ses weeken ter plaetse alwaer gemelte capelle gestaen heeft, een steene pylaer ter hoogte van twaëlf voeten, met goede kalk te doen opmetselen en daerinne stellen een stuk hartsteen met dese woorden "Hier stond voor desen de Goilberdingse Capelle"' (afb. 111).

Hij moest enige keren aangemaand worden, maar na een jaar of drie is het monumentje er gekomen. Maar ook dit moest verdwijnen en wel bij de aanleg van het fort Everdingen in de jaren 1844-1849. De hardstenen plaat met het opschrift bleef echter bewaard en bevindt zich bij de rooms-katholieke pastorie van Everdingen.

Zouden de op het fort gelegerde artilleristen ooit beseft hebben dat diep beneden hen eertijds een kapel had gestaan die gewijd was aan hun patrones, Sint-Barbara?

Bij de nadering van Alva was de graaf, in het

110 Abraham Rademaker, De ruïne van de Goilberdingse kapel, xviii. Tekening, pen en penseel in bruin, 15,2 × 24,2. Part. Coll. (Foto: Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie)

111 Anoniem, Gedenkzuil van de Goilberdingse kapel, 1720. Gewassen pentekening, 13,4 × 17,1. Part. coll. (Foto: Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie)

voorjaar van 1567, naar zijn Duitse bezittingen vertrokken. Vele calvinisten vluchtten eveneens uit de stad. Nadien kreeg Culemborg Spaanse bezetting, maar na het vertrek van het garnizoen kon graaf Floris op 23 januari 1577 terugkeren²³ en in de zomer van 1578 werd de kerk aan de gereformeerden ingeruimd, die er sindsdien hun diensten hebben gehouden.

Hoewel het niet dikwijls bediend werd – eerst alleen op de drie hoogtijdagen en later viermaal in het jaar – vormde het Avondmaal een belangrijk element in de gereformeerde eredienst. Uit 1606 zijn ons dan ook twee zeer fraaie zilveren Avondmaalsbekers bewaard van Culemborgse makelij.²⁴

Voor orgelspel was in de begintijd in de eredienst geen plaats, maar wel werd na 1590 regelmatig van stadswege in de kerk voor orgelmuziek zorggedragen: eerst op het 'posityfken', dat na de beeldenstorm was aangeschaft, later op een groter orgel, dat *Albert Kiespenninck* uit Nijmegen in 1620 had geleverd. Ook in de diensten werd dit bespeeld, maar nog niet als begeleiding van de gemeentezang. Die is hier pas omstreeks 1640 in zwang gekomen.

Ondanks calvinistische preken was men de vertrouwde heiligen niet vergeten: in 1626 schonk het aanzienlijke Sint-Nicolaas- of Koopliedengilde een koperen kaarsenkroon aan de kerk, versierd met een beeltenis van

deze heilige. Ook fraaie gebrandschilderde glasramen werden er geschonken.

BRAND

In het midden van de zeventiende eeuw werd het gebouw door een grote ramp getroffen.²⁵ Op zondag 21 mei 1654 (oude stijl), om vier uur, na de middagpredikatie, sloeg de bliksem in de appel van de torenspits, die hierdoor in brand geraakte en, met de haan, tussen de huizen aan de Markt neerstortte. De brand woedde voort in de toren, waarvan om half zeven de laatste maal de klok sloeg. Daarna versmolten de klokken. Het vuur tastte ook de kerk aan, die eveneens geheel uitbrandde. Ternauwernood kon men de koperen kronen – waaronder de Sinterklaaskroon – afhaken. Van het meubilair kon verder enkel een oud gestoelte met de beeltenis van Sint-Barbara worden gered.

Uit ruime giften – van binnen en buiten de stad – werd het gebouw hersteld en van nieuw meubilair voorzien. De Utrechtse schrijnwerker *Joris Flud* leverde onder andere de grote portalen bij de ingangen en de beide ronde gestoelten, het ene voor de grafelijke familie, het andere voor de magistraat. De van fraai snijwerk voorziene preekstoel, die binnen het door Flud geleverde doophek centraal werd opgesteld – op de plaats van het vroegere parochie-altaar – was blijkens het daarop voor-

komende wapen een geschenk van de rentmeester der Culemborgse geestelijke goederen, Quirinus Spranger. De stad schonk de koperen lezenaar daaraan. Vermeldenswaard is ook dat de portalen en de ronde gestoelten, evenals de balk boven de preekstoel en het lijstwerk bovenin de kerk, wit werden geschilderd.²⁶

Particulieren en gilden schonken koperen kaarsenkronen, zo de te Culemborg woonachtige Sabina Delphica, prinses van Portugal. De grote kroon, met drie kaarsenkranen, is een geschenk van de Culemborger Gerard van Harn. Deze was, na een carrière bij de voc, rentmeester van de graaf van Culemborg en een van de commissarissen tot de opbouw van de kerk. In 1660 werd hij benoemd tot opvolger van zijn neef Jan van Riebeeck aan de Kaap de Goede Hoop. Op de heenreis, het jaar daarop, is hij echter overleden.²⁷ Op de schildjes van de kroon staat zijn functie aan de Kaap vermeld.

Een andere, in het zuidertransept, vertoont het wapen van de in 1660 overleden Carel Constant, gewezen directeur van de voc in Perzië (zie pag. 72). Blijkens afbeeldingen op de schildjes werd ook een kroon geschonken door het Linnenweversgilde. Andere gildenkronen zijn verloren gegaan.

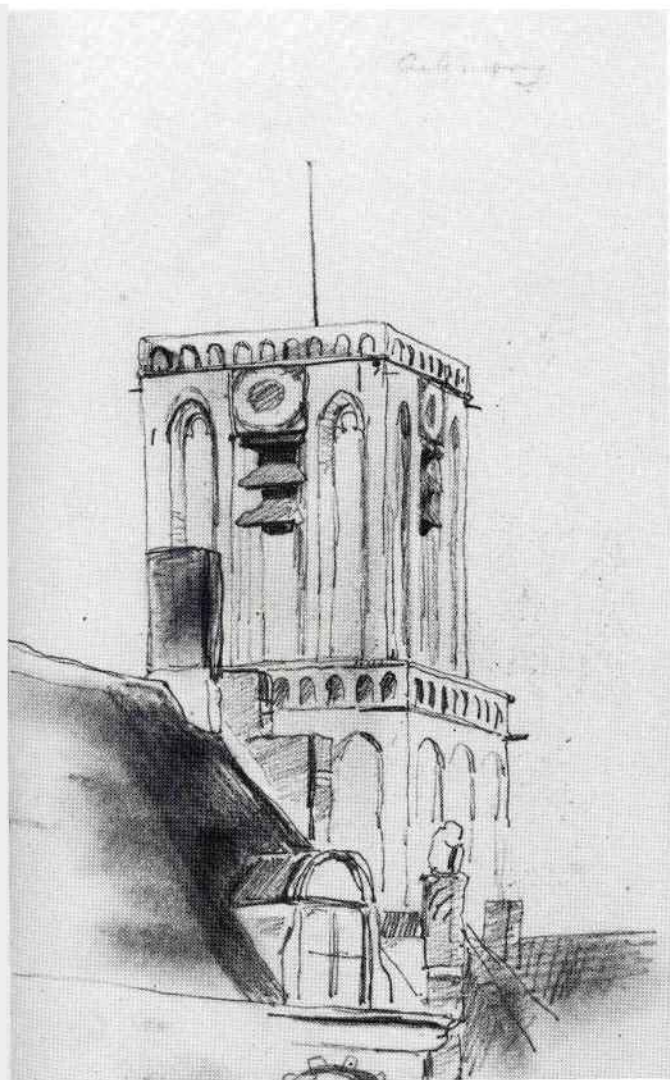
Verder werd de kerk voorzien van gebrandschilderde ramen, geschenken van de graaf en zijn verwanten, van Culemborgse colleges en

gilden, alsook van de verschillende steden, graafschappen en heerlijkheden waarover de graaf toen regeerde. Een van de fraaiste stukken was volgens Voet – die het zelf nog heeft gezien – wel het glas van de magistraat van Culemborg.

In de toren, die helaas zijn spits niet terugkreeg, werd een gelui van negen klokken opgehangen, die door *François* en *Pierre Hemony* in 1654 en 1655 uit de versmolten klokkespijs waren gegoten.²⁸ Zowel in klank als in uitvoering muntten zij uit. Het gelui deed ook dienst als beiaard, en tot het midden van de negentiende eeuw heeft de klokkenist er carillonmuziek op gespeeld.

De Culemborgse zilversmid *Hendrick Step* dreef in 1654 voor de kerk een tweetal uitermate fraaie Avondmaalskannen met telluren (onderschotels).²⁹ 'De kannen behoren tot het allermooiste Nederlandse avondmaalszilver', schreef *J. Verbeek* in zijn *Culemborgse kerk-schatten*.³⁰

Uit een legaat van een der 'Commissarissen tot den opbouw der kercke', de kerkmeester *Pelgrom Aelbertsz. Blanckert* († 1674), en van zijn weduwe *Maria de Moolre*, is later de mooie grote broodschaal uit 1689 bekostigd. Ook deze is door een Culemborgse zilversmid, *Pieter Beumer*, vervaardigd. Ook nog in de achttiende eeuw schonken enige regenten

zilveren broodschaaltjes voor het Avondmaal. In 1684 werden er gelden ingezameld voor een nieuw uurwerk in de toren.³¹

De grote regeringsbank in het zuider transept, die van 1685 dateert, heeft oorspronkelijk in de Sint-Janskerk gestaan, en is in 1738 hierheen overgebracht.³² Van de 'eigen banken' die vroeger in de kerk stonden, is er nog één bewaard: die van de familie Van Hoytema. Deze, bij de restauratie weer in de oorspronkelijke witte kleur geschilderde dubbele bank, is in het laatste kwart van de zeventiende eeuw gemaakt voor Gisberto van Goor, vrijheer van Tienhoven, een bankroetier uit Amsterdam en de schoonvader van de toenmalige schout hier. Hij verbleef te Culemborg onder bijzondere protectie van de graaf.³³

Nadat men zich ruim een halve eeuw had beholpen met een bescheiden orgel, dat na de brand in de lommerd van Antwerpen aangekocht was,³⁴ ging men pas tegen 1718 denken aan de aanschaf van een groter instrument. Na een inzameling van gelden, ook onder de luthersen en 'Roomsgezinden' kon het orgel worden aanbesteed bij *Matthijs Verhofstad* te Gemert. De orgelkast werd geschilderd door *Anthony Klick*, organist en 'verwer' te Leerdam, die ook de nieuwgebouwde orgeltribune marmeerde. Zijn (sprekend) wapen bracht hij met een opschrift boven de speeltafel aan. Daarnaast staat, onder diens wapen:

'Johan Willem de Crane klock en Organist alhier Heeft dit Orgel eerst bespeelt op den 23 July A^o 1719'.

Later heeft men dit verdefdig tot:

'De Heer Johan Willem de Crane liefhebber der Muzicq heeft dit orgel eerst bespeelt anno 1719 7/23'.

De torenmuur achter het orgel verfdde men zwart om het front beter te laten uitkomen. Dit had verzilverde orgelpijpen en was versierd met vergulde festoenen. Het geheel werd bekroond met een groot beeld van koning David met zijn harp. Ten dele was het in natuurlijke kleuren beschilderd, ten dele verguld.

Voor de akoestiek werd in 1725 in de kerk een houten tonggewelf aangebracht. Hieraan herinnert nog een beschildering van de panelen aan de oostzijde van het gewelf boven het koor. Onder de wapens van de burgemeesters mr. Cornelis van Gaesbeecq en Salomon de Jouwer ziet men het opschrift:

'T Verwelf van dese Kerk
x door brant tot As geraekt
*Is door Van Gaesbeecq en
De Jouwer weergemaekt
Tot cieraed van de Kerck
Ick wens dat God de selven
Met alle Zeegens uyt
Zijn Heyligdom bewelven'.

Erboven staat het wapen van de kerkmeester Laurens Hammius en x A^o 1654 *A^o 1725. Ook dit opschrift werd later verdefdig en wel tot:

'T Verwelf van dese Kerk
x door brant eens weggenomen
*Is door het goet beleydt
dees Heere weer gekomen
x A^o 1654 *A 1725'

met tussen de jaartallen het wapen en de naam van de kerkmeester L. Hammius. Onder de wapens van de beide burgemeesters werden toen hun namen geschilderd, met daaronder 'P. T. COSS' (dat wil zeggen: onder het tijdelijk burgemeesterschap van). De oorspronkelijke tekst werd teruggevonden bij de restauratie in de jaren 1964-1968, en is toen hersteld.

Het orgel is in de loop der tijden dikwijls gerepareerd en in deze eeuw ook enige malen gerestaureerd. Bij een herstelling in 1804,³⁵ door de Utrechtse orgelmaker *A. Meere*, werd ook het front ingrijpend gewijzigd. Toen zijn ook de classicistische zijvleugels en de vazen aangebracht. De gebroeders *W(illem), B(ernardus) en J(acobus) van Heumen in Comp.* maakten daarvoor 'een accurate tekening zo van de vorige als thans verbeterde stand, alsmeede tekeningen en modellen, zo voor den beeldhouwer als timmerman'.

De vader van deze broers, *Evert van Heumen* († 1753), had in 1749 een bord beschilderd met, in gouden letters, de namen van de predikanten die sedert 1587 in de kerk hadden gediend.³⁶ En in 1760 declareerde de Weduwe E. van Heumen de kerk een rekening voor het bijwerken van de 'Gedenkzuyl'.³⁷ Gezien de duidelijk te onderscheiden aanvullingen moet deze de 'Gedenkzuyl' zijn die haar man in 1749 had geschilderd, de eerste van de reeks in de kooromgang.

De Lodewijk XVI-stijl van de in zilverkleur geschilderde en met het kerkelijk wapen bekroonde lijsten van de beide oudste borden verraadt dat deze van later zijn. Waarschijnlijk zijn ze van omstreeks 1800. Deze lijsten zijn in de loop van de vorige eeuw vertimmerd in de trant van de latere borden van de reeks, en evenals deze in eikehoutkleur geverfd. Bij de restauratie van 1964–1968 zijn de beide oude lijsten in hun oude vorm teruggebracht en is de oorspronkelijke beschildering door *J.G. Kocken*, die ook de andere restauraties op dit gebied heeft verricht, zorgvuldig hersteld.

Binnen het kerkgebouw waren de levenden met de doden vereend. Alleen de armen werden op het kerkhof daarbuiten begraven. Volgens het gebruik dat ook in de Republiek der Verenigde Nederlanden in zwang was, vonden ook niet-gereformeerden uit het gebied van de vroegere parochie in de kerk hun

laatste rustplaats. En, al werden er uitsluitend gereformeerde kerkdiensten gehouden, als begraafplaats en ook als wandelruimte had het gebouw een publieke functie.³⁸ Het was dan ook, evenals vóór de Reformatie, van 's morgens vroeg tot aan de avond open en, zoals wij reeds zagen, werd er van stadswege soms op het orgel gespeeld. Vandaar dat ook luthersen en rooms-katholieken hebben bijgedragen in de kosten van de aanschaf van het orgel in 1719.

Aan het oude gebruik om in de kerk te begraven – dat bij de Begraafwet van 1829 werd afgeschaft – herinneren nog vele grafzerken in het gebouw en ook enige monumenten.³⁹ Zelfs van vóór de brand van 1654 zijn er bewaard, zoals de grote zerk op het koor van de in 1451 overleden Elisabeth van Buren, de gemalin van heer Gerard II. Ook ziet men er, in de muur gemetseld, nog enige memoriestenen uit het begin van de zestiende eeuw. In het zuider transept vindt men een fraai classicistische epitaaf, dat de diepbedroefde (moestissima) weduwe van de in 1641 overleden Frédéric d'Orville heeft laten aanbrengen. d'Orville was kamerling en eerste ambtenaar van Frederik V, keurvorst van de Palts, koning van Bohemen (de 'Winterkoning') en gouverneur van diens oudste zoon geweest.

Totaal ongeschonden ligt bij het orgel de grote grafzerk van de in 1625 overleden drossaard jonker Mathies van Bloemendal,

aan wie de 'Bloemendaal' nog herinnert, de weide, vroeger boomgaard, bij de Ronde Haven (op de plattegrond van *Verstralen* staat deze bij nr. 42 als 'Drosten Bogaert' aangegeven). Dat deze zeer fraaie zerk bij de brand geen schade heeft opgelopen, is eenvoudig te danken aan het feit dat deze in 1654 niet in de kerk lag maar door de kerkmeesters daarbuiten was opgeslagen, omdat de executeur-testamentair van de drossaard nalatig was geweest de zerk tijdig boven het graf te leggen. Pas in 1659 is deze op haar plaats gebracht.

Iets dergelijks is ook het geval geweest met de zestiende-eeuwse koperen graf- en memorieplaten die zich in het koor bevonden, en daar tot 1812 te zien waren.⁴⁰ Deze blijken om ons onbekende redenen kort vóór de brand naar het kasteel te zijn overgebracht.⁴¹ Daarna zijn zij weer op hun oorspronkelijke plaatsen teruggekeerd. In 1812 zijn deze historische gedenkstukken – waaronder die met de beeltenissen van Jasper van Culenborch en Johanna van Bourgondië – voor oud koper verkocht...

Sinds 1746 vrijst op het koor, boven de grafkelder van de in 1678 op jeugdige leeftijd overleden graaf Carel Gustaaf van Waldeck, een merkwaardig monument – men mag wel zeggen: een monument voor de vrijstad Culemborg. Het is de marmeren graftombe van de in 1745 overleden Catharina Alida van

der Dussen, die hier sinds 1733 op vrijgeleide verbleef.⁴² Zij had zich in dat jaar onttrokken aan de samenwoning met haar drankzuchtige echtgenoot, mr. Damas van Slingelandt, burgemeester van Dordrecht, en gedeputeerde ter Raad van State, en was naar Culemborg gegaan. De tombe is ontworpen en uitgevoerd door de Delftse beeldhouwer *Guiseppe Bollina*, die uit Zwitserland afkomstig was. De putto van het monument is van de hand van de Hagenaar *J. François Maes*. Rondom de tombe staat een zwaar gesmeed ijzeren hek. In de kooromgang bevindt zich nog de baar, die speciaal voor haar begrafenis was vervaardigd. Bij zijn bezichtiging van de kerk, in 1841, maakte de '1e Opzichter' van het Rijksmuseum te Amsterdam, *Gerrit Lamberts* (1776–1850), een aquarel van de tombe (afb. 114).

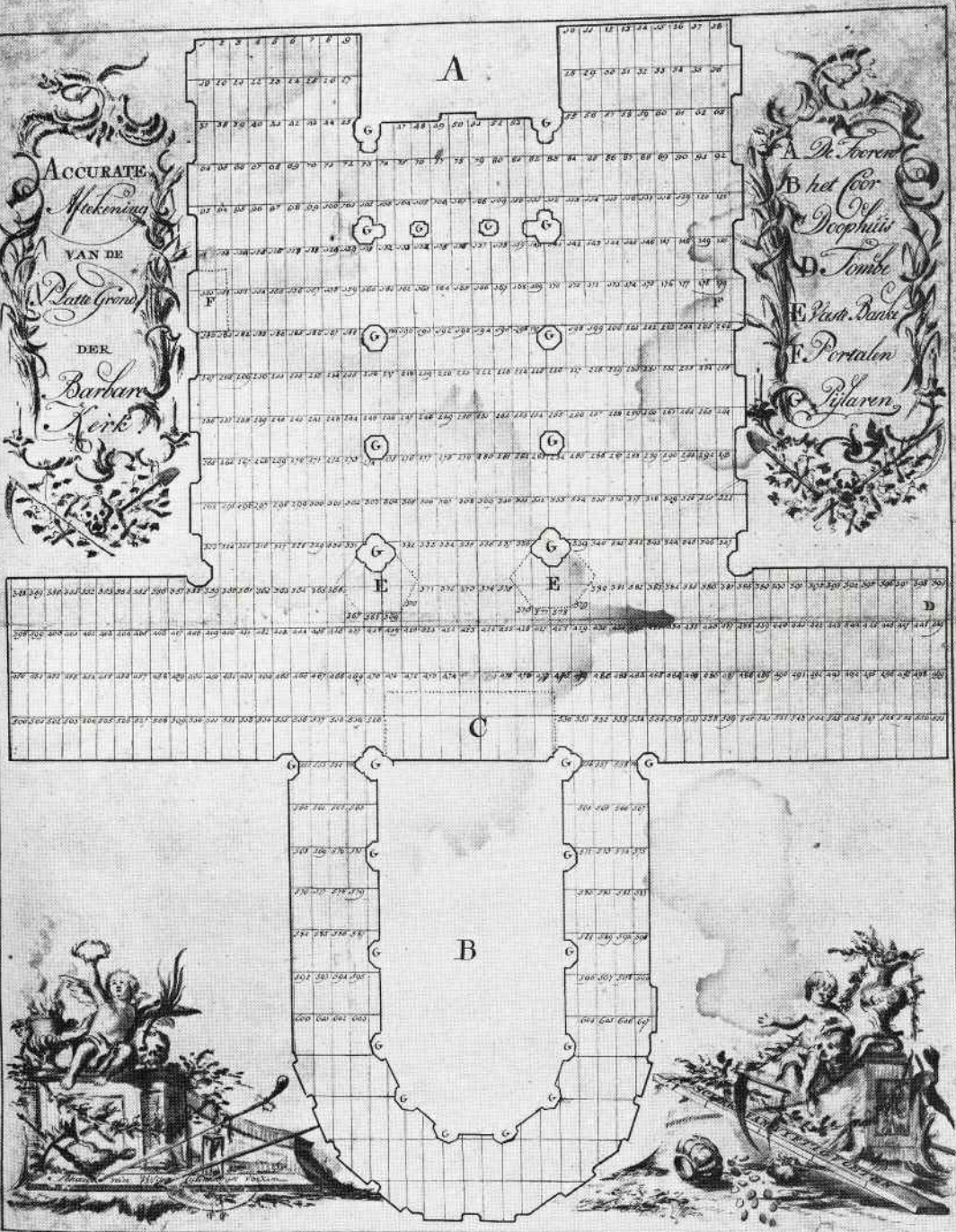
Een fraai gedecoreerde plattegrond van de kerk, met aanduiding van de graven, werd in 1759 geleverd door de *Weduwe E. van Heumen* (afb. 113).

Zoals gebruikelijk, hing de kerk vol met rouwborden, maar in 1797 verdween deze heraldieke praal, toen op grond van een decreet van de Nationale Vergadering alle familiewapens van de kerkmuren verwijderd moesten worden. De met wapens versierde ramen uit de zeventiende eeuw waren in de loop der tijden reeds door de op het kerkhof met kaatsballen en katapulten spelende jeugd

113 'Wed. E. van Heumen', Plattegrond van de Sint-Barbarakerk, 1759. Tekening in bruine inkt, 39,5 × 31,5. GAC.

ACCURATE
Meting
 VAN DE
Platte Grond
 DER
Barbar
Kerk

A De *Vooren*
 B het *Coor*
 C het *Doophuus*
 D *Tombe*
 E *Plaat. Danks*
 F *Portalen*
 G *Rijaren*

114 Gerrit Lamberts, Tombe van Catharina Alida van der Dussen, 1841. Aquarel in kleur, 20 × 23,7. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

ingevoerd en door wit glas vervangen.

De eigendom van de toren met de daarin hangende klokken kwam krachtens de Staatsregeling van 1798 aan de burgerlijke gemeente. Kort daarop is ook het klokluiden bij begravenissen en zelfs voor de aanvang der kerkdiensten verboden. Het kerkgebouw bleef echter krachtens de Staatsregeling van 1801 aan de hervormde gemeente.

DE NEGENTIENDE EEUW

Uit de negentiende eeuw – vooral uit de tweede helft ervan – is niet zoveel goeds te vertellen. Gebrek aan goede smaak en aan historisch besef (bekende euvelds van dit laatste tijdperk) hebben veel onheil gesticht. Wij spraken reeds over de verkoop van de koperen platen in 1812; een jaar eerder had men zelfs loden lijkkasten en één tinnen, uit de grafkelder in het koor, te gelde gemaakt.

Onder de bezielende leiding van haar voorzitter, mr. M. P. A. Roos van Hoytema, sprong de kerkvoogdij echter in 1829 in de bres voor het behoud van het gebouw, toen het Provinciaal College van Toezicht had aangedrongen de kerk af te breken en te vervangen door een nieuwe. Dit gevaar kon worden afgewend; het in de kerk aangebrachte jaartal 1830 met de naam van Cornelis Sillevius, onder wiens leiding het herstel plaatsvond, herinnert hier nog aan.

Om in 1857 gasverlichting aan te kunnen schaffen, besloot men de zeventiende-eeuwse kaarsenkronen te verkopen. Het was een geluk dat bijtijds bleek dat ze niet genoeg op zouden brengen. De heer Blijenberg, een lidmaat met historisch besef, stelde toen voor 'opdat de kronen niet verkocht hoeven te worden' een renteloze lening uit te schrijven om zo de kronen te kunnen inrichten tot gasverlichting. Aldus geschiedde en hierdoor werden deze, hoewel enigszins aangetast, behouden.

Voor de bekostiging van een nieuw uurwerk werd door de burgerlijke gemeente in 1870 een viertal klokken uit de toren verkocht, waaronder drie hemony's.⁴³ De raadsleden G. J. Mol en A. A. Blijenberg, die opkwamen voor het behoud, werd de mond gesnoerd met argumenten als 'dat de klokken die verkocht zullen worden, een dood kapitaal uitmaakten, daar zij in het geheel niet gebruikt worden' en 'de kerktoren is bovendien geen bewaarplaats voor antiquiteiten...'

De verschillende reparaties aan het orgel waren niet erg doeltreffend geweest, en in 1879 moest de Utrechtse orgelbouwer *J. F. Witte* dan ook rapporteren: 'Het schijnt primitief vrij solide bewerkt te zijn, doch door ouderdom en onvoldoend onderhoud is het thans in verregaande staat van verval geraakt, zoodat er eigenlijk niets is, wat werkelijk goed kan heeten.' Hij raadde ten sterkste af er veel

kosten aan te besteden en adviseerde het maar te laten zoals het was, en nog te gebruiken zolang het kon, om daarna over te gaan tot de bouw van een geheel nieuw instrument, 'hetgeen in het ruime en voor het geluid vrij dankbare kerkgebouw zeker een goede uitwerking zou hebben'. Geld voor een 'nieuw instrument' was er echter niet, en hierdoor is het orgel van *Verhofstad* gespaard gebleven. Dank zij een gift van duizend gulden, die de kerkvoogdij had ontvangen van de emeritus-predikant ds. W. B. Barends en zijn echtgenote (zie ook pag. 125) 'tot opknapping van het kerkorgel' konden hieraan de noodzakelijke herstellingen worden verricht.

Een droevig geval was de grote 'restauratie' van het kerkgebouw in 1886. De muren, waarvan men de oude pleisterlaag had afgehakt, werden met cement en kalkspecie aangesmeerd; zo ook de pilaren, waardoor de geprofileerde natuurstenen banden uit het zicht verdwenen. Vervolgens werden de pilaren in afschuwelijke kleuren geverfd. De houten tongewelven uit 1725 werden vervangen door ronde stucplafonds en boven de kooromgang werd een gebogen plafond aangebracht, waarvoor de korbelen van de zeventiende-eeuwse kapconstructie moesten worden uitgehakt. En men had nog meer snode plannen.

In de zomer van 1886 bezocht echter de pionier van de monumentenzorg in Nederland,

jonkheer Victor de Stuers, het kerkgebouw tijdens de werkzaamheden. Over zijn bevindingen schreef hij een brief aan de burgemeester, jonkheer Schorer, die een afschrift ervan aan de kerkvoogdij ter hand stelde. De inhoud was niet mals, maar naast kritiek gaf hij ook adviezen voor het verdere werk. Tussen De Stuers en de kerkvoogdij is het toen tot een scherpe botsing gekomen, waarbij ook over en weer ingezonden stukken in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* verschenen. Onder meer gaf hierin de kerkvoogdij als haar oordeel 'dat de kerk niet beschouwd kan worden als een monument, dat eenigen bouwstijl vertegenwoordigt...'. Wel heeft men op enige punten de raadgevingen van De Stuers gevolgd, zoals om het doophek intact te laten; 'In een Ned. Herv. kerk behoort zulk een doophek thuis', zo had hij onder meer geschreven.

De banken, de deuren en de houten raamkozijnen zijn toen opnieuw geverfd. Waarschijnlijk is bij deze gelegenheid de eikehouten kleur aangebracht, die deze tot aan de restauratie van 1964-1968 vertoonden.

In 1889 verdween uit de toren weer een stuk monumentaal bezit: op 30 mei van dat jaar, bij het feestelijk luiden over het veertigjarig regeringsjubileum van koning Willem III, barstte een van de overgebleven hemonyklokken, namelijk die met de namen van de predikanten Piscator en Bushoff.

DE TWINTIGSTE EEUW

De eerste decennia van de twintigste eeuw waren al niet veel beter dan de vorige, en bij vernieuwingen aan het gebouw werd weinig of geen acht geslagen op het monumentale karakter ervan. Eerst in de jaren veertig begon het te dagen. Zo werd in 1943 de epitaaf van Frédéric d'Orville, die een tiental jaren eerder zonder enige noodzaak uit de muur was gebroken, gerestaureerd en herplaatst.⁴⁴ Vlak na de oorlog werd het kerkzilver gerestaureerd en omstreeks 1950 de zeventiende-eeuwse kaarsenkronen.

Sinds april 1952 klinkt weer carillonmuziek uit de toren en wel van een beiaard met zevenenveertig klokken.⁴⁵ Grondslag hiervan vormen de zes bewaard gebleven hemonyklokken uit 1654 en 1655, Vier hiervan hingen nog vanouds in de toren en van de in 1870 verkochte klokken keerden er in 1946 twee naar Culemborg terug. Door hechte samenwerking van het gemeentebestuur met het Genootschap A. W. K. Voet van Oudheusden – dat het initiatief genomen had – en dank zij vele schenkingen, kon de oude reeks worden aangevuld en uitgebreid tot een beiaard van vier octaven, met bijbehorende speeltafel. Later is er – door de zorgen van de Carillonvereniging – ook een automatisch speelwerk voor de voorslag bijgekomen.

Op zaterdag 5 april 1952, toen te Culemborg

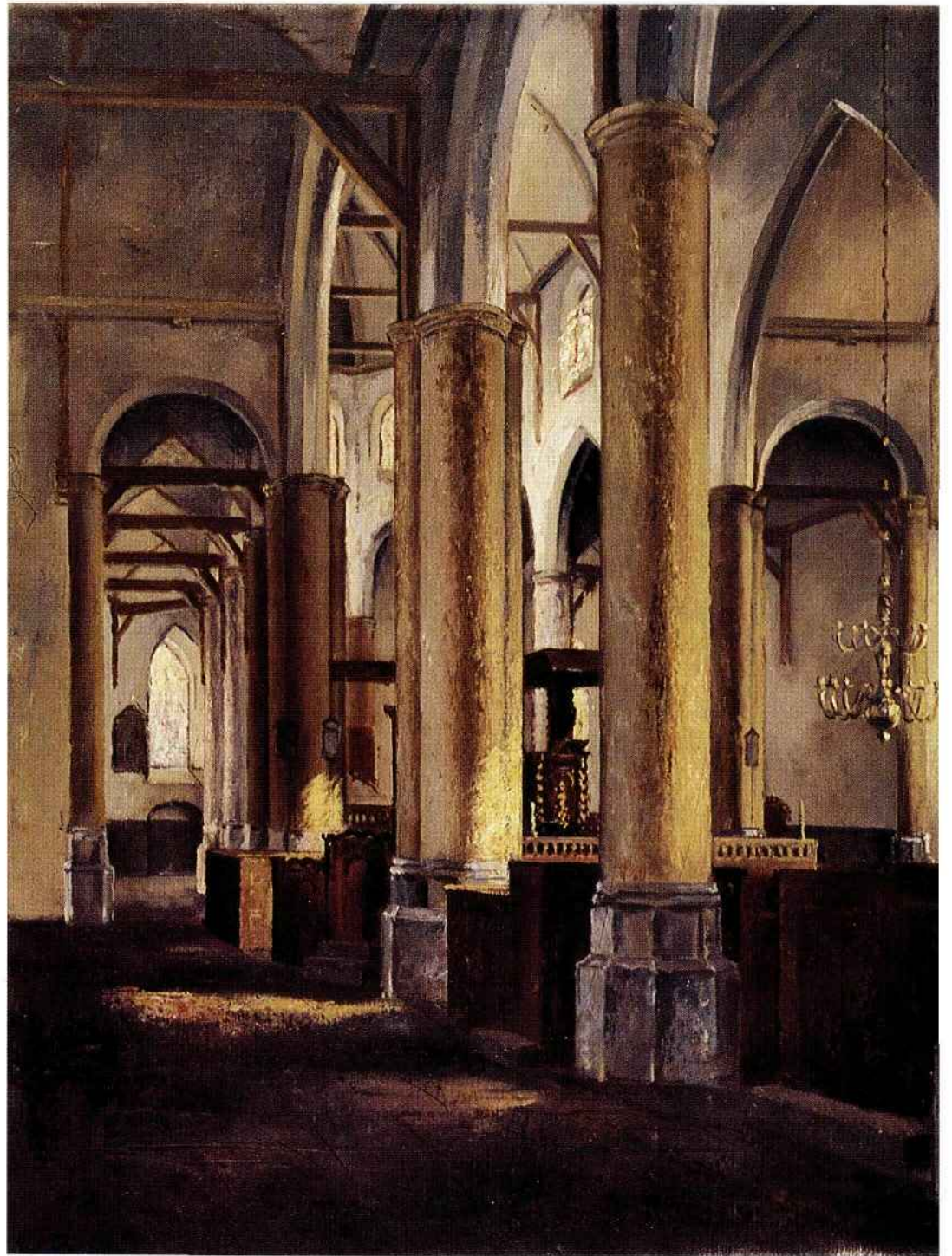
in tegenwoordigheid van de minister-president dr. Willem Drees de Nederlandse herdenking plaatsvond van de landing van Jan van Riebeeck in 1652 aan de Tafelbaai, weerklonk het carillon voor het eerst over de stad. De zwaarste klok van het tweede octaaf was geschonken door de Unie van Zuid-Afrika en draagt het opschrift:

Jan van Riebeeck	
1652	1952
Culemborg	Suid-Afrika
Uw zoon	Ons Stigter

en als randschrift de bekende uitspraak van hem: 'Die advancement soeck sal geen naerstigheyt sparen.'

De herdenking vond plaats in de kerk met onder meer een uitvoering van het hiervoor speciaal gecomponeerde oratorium 'Jan van Riebeeck, suite voor stemmen en instrumenten', van *W. A. P. Smit* en *Marius Monikkendam*. H.M. de koningin heeft op 28 mei 1952 eveneens een uitvoering hiervan in de kerk bijgewoond.

De gemeente Culemborg schonk bij deze herdenking aan de stad Kaapstad een schildering van het interieur van de kerk, waar immers Jan van Riebeeck werd gedoopt. Het was, in opdracht, door de kunstschilder *W. Brinkgreve* (*1920) vervaardigd (afb. 115). In de kerk werd als geschenk van Nederlandse zijde een bronzen gedenkplaat aangebracht.

Een mijlpaal in de geschiedenis van de kerk was de geslaagde restauratie in de jaren 1964–1968 onder leiding van architect *C. C. Basters*, uit Dordrecht. Een belangrijk element hiervan was dat er weer – op de oude, teruggevonden plaats – een koororgel werd opgesteld. Het is een bijzonder fraai instrument uit het midden van de zeventiende eeuw en het moet af-

komstig zijn uit een rooms-katholieke schoolkerk hier te lande.

Mogen kerk en toren de tijden trotseren, de toren, die door *W. A. P. Smit* in de mond werd gelegd:

‘Ik hef temidden van de tijd
Het teken van de eeuwigheid.’

- 1 Beltjes 1947; De Jong 1957; De Beaufort/Van den Berg 1968; Treffers 1982.
- 2 Van der Meer 1943, 11.
- 3 Berkelbach van de Sprenkel 1937, nr. 190.
- 4 *ibidem*, nr. 190.
- 5 AHGC, inv. nr. 3387; Van de Ven 1934, 45; Beltjes 1981, 384–385.
- 6 OAC, inv. nr. 2024, 4585.
- 7 Kleyntjens 1915, 228, 229.
- 8 AHGC, reg. 730; Voet 1753, 434.
- 9 Sweder van Culenborch, 628.
- 10 AHGC, reg. 768; Voet 1753, 444.
- 11 Stadsrekeningen van Culemborg, rekeningen van de heer van Culemborg en andere bronnen uit die tijd.
- 12 OAC, reg. 49.
- 13 Sweder van Culenborch, 622.
- 14 Corte beschrijvinge.
- 15 OAC, inv. nr. 2024, 4589, 4587, 4601, 4595–4596.
- 16 OAC, inv. nr. 2024, 4575–4576; Voet 1753, 450.
- 17 AHGC, reg. 1571; Van Rijn 1719, 537 *e.v.*; Voet 1753, 450.
- 18 De Beaufort/Van den Berg 1968, 170; zie ook noot 19.
- 19 Beltjes 1976, 56.
- 20 De Jong 1957, 47, 170.
- 21 AHGC, inv. nr. 7974.
- 22 AHGC, reg. 380 en inv. nr. 1641; Joosting/Muller 1915, 388; De Jong 1937, 134, 175, 211; Koolhof 1987, 14.

- 23 Schotel 1846, 104.
- 24 Beltjes 1949, 93, 94; Verbeek/Dubbe 1968, 7.
- 25 AHGC, inv. nr. 926; Voet 1753, 297–299.
- 26 OAC, inv. nr. 2201; Treffers 1982, 41.
- 27 Beltjes 1971, 23.
- 28 Voet 1753, 459; Beltjes 1968, 374 *e.v.*
- 29 Beltjes 1949, 94; Verbeek/Dubbe 1968, 8–9.
- 30 Verbeek/Dubbe 1968, 9.
- 31 OAC, inv. nr. 649.
- 32 OAC, inv. nr. 747; *ibidem* inv. nr. 592; Vgl. Voet 1753, 469.
- 33 Gijswijt-Hofstra 1984, 82, 180, 228.
- 34 Beltjes 1947, v.
- 35 Gemeentearchief Culemborg, Archief van de kerkvoogdij der Nederlandse Hervormde gemeente van Culemborg, inv. nr. 67 (bijlagen kerkrekening *nrs. 41 en 42*).
- 36 OAC, inv. nr. 594 j, nr. 64.
- 37 OAC, inv. nr. 2232 (bijlagen kerkrekening) *nr. 26*.
- 38 Van Swigchem *e.a.* 1984, 69, 159.
- 39 Muschart 1942, 138 *e.v.*
- 40 Beltjes 1963; Treffers 1982, 14 *e.v.*, 43.
- 41 Beltjes 1863, 155.
- 42 Gijswijt-Hofstra 1984, 64–67.
- 43 Beltjes 1968 II, 377–378.
- 44 Jaarverslag 1944, XII *e.v.*
- 45 Beltjes 1968, 379–380.

VII Langs poorten en wallen

Over het tijdstip waarop de eerste versterking van Culemborg tot stand kwam, is weinig met zekerheid te zeggen. In 1317 wordt de 'singelgrave' genoemd, terwijl de Oude Stad verder was 'omtrocken met plancken ende doornen', zoals al in hoofdstuk 1 is vermeld. De ommuring met bakstenen zal in het tweede kwart van de veertiende eeuw hebben plaatsgevonden. De oudste stadsrekening, uit 1374/75, noemt 'Jans knapen van de Doem', die gedurende negenentwintig dagen werkzaamheden aan de muren verrichtte.¹

Op vier punten in de Oude Stad maakte men poorten, terwijl op vitale plaatsen torens en wachthuizen werden opgetrokken. Nog in het eerste kwart van de vijftiende eeuw bestonden deze, althans voor een deel, uit leem en waren ze met stro gedekt. De stadsrekening uit 1427/28 vermeldt: 'alle die waechuse bute en binne gescragelt geleemt en gestopt mit stro teen en bize bynden'.

Het defensieve nut van de stadsmuur kan nooit bijzonder groot zijn geweest. In de periode dat de muur werd opgetrokken, deed ook het buskruit in West-Europa zijn intrede en ontwikkelde het vuurgeschut zich van

donderbussen (een zwaar geweer) tot steeds zwaardere kanonnen, al bleef het klassieke werpgeschut tot het einde van de Middeleeuwen in zwang. Tegen kanonskogels bood een stenen muur nauwelijks weerstand. Wel zal de stadsmuur een gevoel van veiligheid hebben gegeven, reden waarom hij zo lang in stand werd gehouden. Daarnaast bood een ommuurde stad de mogelijkheid toezicht te houden op binnenkomende vreemdelingen, en het heffen van poortgelden.

NIEUWE ONTWIKKELINGEN

De Havendijk en de Nieuwstad werden naar nieuwe inzichten versterkt. Rondom wierp men aarden wallen op, die met vlechtwerk van wilgehout – zogenaamde 'tunen' – werden versterkt. Daarna bekleedde men ze dan aan de buitenzijde met een stenen muur.

Vooral in tijden van spanningen en oorlog getroostte men zich veel moeite en geld om de verdedigingswerken te verbeteren. Het twistrijke eerste kwart van de vijftiende eeuw was in dit opzicht een belangrijke periode. In 1399 werden er twaalf duizend stenen en in 1425/26 nog eens meer dan tweehonderd

duizend stuks geleverd voor muurwerk in de Nieuwstad en de Havendijk.²

Ter bescherming van kwetsbare punten in het verdedigingsstelsel, zoals bij de stadspoorten, legde men in de late Middeleeuwen bolwerken aan. Zij bestonden onder meer uit een rondlopende aarden wal met een doorgang aan de zijkant. In de vijftiende eeuw worden bolwerken genoemd op de Havendijk en bij de Goilberdingerpoort.³ Een tijnsregister uit 1567/70 vermeldt geen opbrengst uit de naast deze poort gelegen boomgaard de Doelen, omdat 'den voirss. bongaert in den doelen vergraven is tot fortificatie van de stad'.⁴ Mogelijk lag er ook op de noordoosthoek van de stad een bolwerk. In 1617 is er namelijk sprake van een huisje 'aen de oistzijde van de Cortenhavendijck aen Curkesteijns bolwerk'.⁵

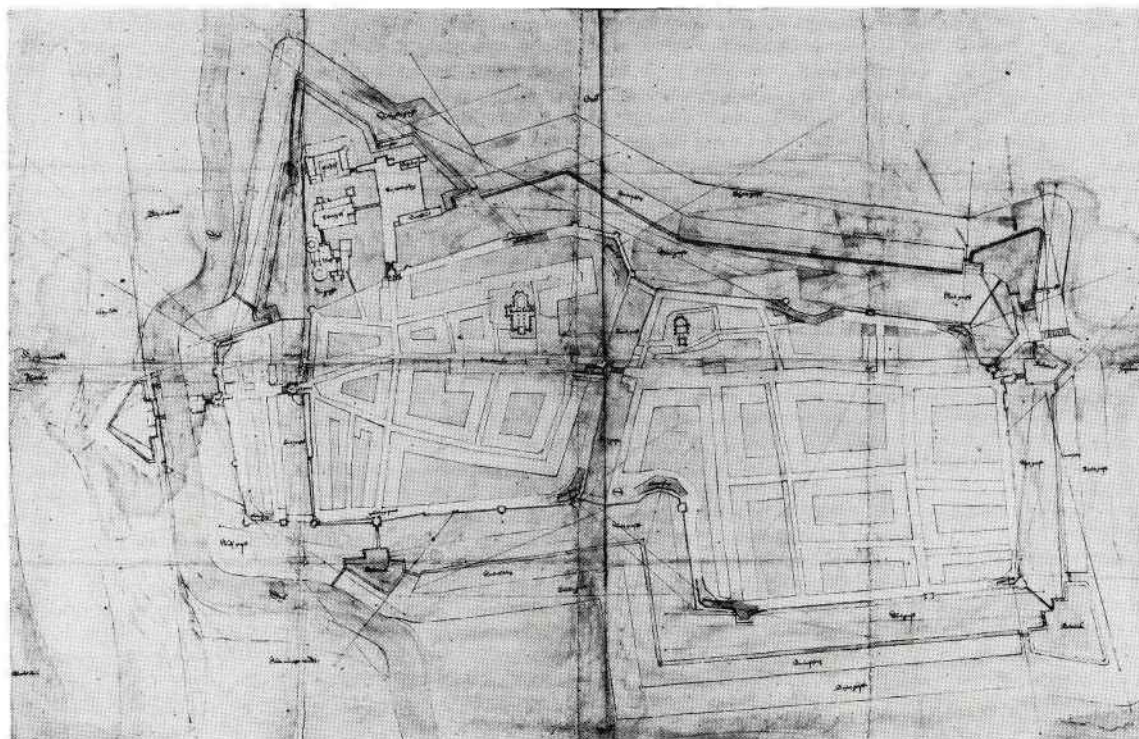
Een andere methode om de defensieve waarde van de stadsverdediging te verhogen, bestond in het construeren van rondelen, driekwart-cilindervormige vóór de stadsmuren uitgebouwde torens met één of twee overwelfde ruimtes en een weergang erboven. Bij de Prijssepoort bevond zich een rondeel. Uitmondingen van binnengrachten waren extra beschermd door staketsels: stevige, aangepunte palen van eikehout of 'luycx' hout.

Om de kostbare aanleg van verdedigingswerken te kunnen betalen, beboetten sommige steden wetsovertreders met bepaalde

hoeveelheden af te dragen stenen. Ook in Culemborg is deze steenboete geheven.⁶

De verdedigers van de stad gebruikten in de vijftiende eeuw zowel pijl en boog als haakbussen, geweren die op een steun of mik werden gelegd. De stadsrekeningen vermelden in tijden van spanningen geregeld de komst van een bussenmaker, en de aankoop van zwavel en salpeter om 'donrecruit' te maken. De fabricage vond in de Kruittoren plaats. In 1519 beschikte men al over zwaarder geschut, zoals slangen en serpentijnen (lange kanonnen van klein kaliber).⁷

In 1533 werden instructies opgesteld voor in het jaar daarop uit te voeren werkzaamheden aan de stadsverdedigingswerken.⁸ *Laurens Keldermans* maakte een ontwerp voor de fortificatie van de Havendijk met aan elke zijde een bolwerk, voorzien van twee vooruitspringende 'dondanes'. Het rondeel aan de Goilberdingerpoort moest uitgerust worden met een gewelfde kelder, waarin drie busgaten kwamen 'omme dair vuyt te schieten deen tegens die Waye tander over die zijde nair de lecke ende tderde inde middele lancx den bandijck'. Het gewelf diende afgedekt te worden met aarde, maar met uitsparing van een borstwering voorzien van spiegaten om rondom te kunnen schieten. Ten slotte moest op dit geheel een kap worden gezet. Verder was men van plan een rondeel te maken vóór de Lekpoort, voorzien van een galerij van vijf à zes

voet breed en een met leien gedekte kap. Dit rondeel was alleen te bereiken via een valbrug.

De Nieuwstad was nog steeds niet geheel ommuurd. Daarom gaf men opdracht de wal bij de molen van een muur te voorzien. De kosten zouden gedeeld worden door de stad en de heer van Culemborg. Uit de vermelding van werkzaamheden als onkruid wieden en

snoeien aan de doornhagen op de wallen, blijkt dat deze oude vorm van bescherming lang heeft stand gehouden, en in Culemborg zeker tot in het tweede kwart van de zestiende eeuw is toegepast.

Het is onduidelijk of deze plannen zijn uitgevoerd. De kaart (ca. 1560) van *Jacob van Deventer* (afb. 2) toont de stad met rondom muren, uitgezonderd aan de stadskant van de

Havendijk en de Nieuwstad. Toch blijkt uit andere bronnen dat ook hier eens muren hebben gestaan.⁹ Op de zeventiende-eeuwse kaarten van *Verstralen* en *Blaeu* (afb. 8 en 116) staan de stadsmuren van de Oude Stad en de noordwesthoek van de Havendijk afgebeeld met bogen aan de binnenzijde. Hierop timmerde men de weergang.

In de zeventiende eeuw zijn er plannen geweest om de verdedigingswerken te moderniseren (afb. 117). Het niet uitgevoerde ontwerp voorzag in de aanleg van een contrescarp, en een aan de buitenzijde van de stadsgracht gelegen wal met een eigen gracht, de buitengracht. Vijanden die de contrescarp zouden aanvallen, konden volgens dit ontwerp in de flank onder vuur worden genomen vanaf de bolwerken, die hier zijn opgenomen in de contrescarp. Aan de zijde van de Lek is de ontwerper afgeweken van dat schema, wat gebruikelijk was bij versterkte steden aan een rivier. Opmerkelijk is de versterking van de oude stadsmuur door toevoeging van platforms voor de opstelling van geschut. Het kasteel zou extra verdedigd worden door een 'trench' (loopgraaf).

Verwaarlozing en oorlogen zijn door de eeuwen heen de grootste bedreigingen voor de versterkingen geweest. Zo viel er in 1657 bij de Zandpoort een heel muurvak vanzelf om. De Franse bezetting van 1672–1674 was

ronduit rampzalig. De stadsmuren werden door hen 'ontrepareerd en afgesmeten'. Reparatie en opbouw kostten 1528 gulden en 8 stuiver. De bruggen van de binnenpoort op de Havendijk en de Goilberdingerpoort waren in 1677 in een deplorabele staat.¹⁰ De herstelkosten van deze oorlogsschade werden op last van de graaf over de burgers omgeslagen. Aan de andere kant pakten sommigen weer wat terug. Herhaaldelijk moest het stadsbestuur plakkatens afkondigen tegen bewoners die stenen uit de muren braken voor eigen gebruik.

Vanaf de zeventiende eeuw zien we een steeds duidelijker tendens om de kosten van onderhoud van muren en muurtorens op de burgers af te wentelen. In 1621 waren slechts twee torens verhuurd, een aan Jans Gijsberts van Loon, met de bepaling 'sonder daer duiven op te mogen houden'; de ander was de onderste verdieping van de Poppendanstoren aan het einde van de Papenhoek. De rest werd 'om godts willen' bewoond.¹¹ Deze situatie zou in de loop van de zeventiende eeuw veranderen, en rond 1725 waren de meeste muurtorens verhuurd met de verplichting tot onderhoud. In 1656 besloot men dat alle bewoners die een erf hadden aan de wagenweg die liep van de Slotpoort tot in de Papenhoek, de stadsmuur aldaar moesten onderhouden.¹²

De poorten en wallen beïnvloedden het dagelijks leven. De stad in- of uitgaan kon

alleen op bepaalde tijden. 's Avonds om negen uur riepen de poortwachters driemaal dat de poort gesloten was. Wie na het luiden van de avondklok de stad in wilde, moest een stuiver betalen en na tien uur twee. Alleen de heren van de magistraat waren vrijgesteld. In 1663 besloot het stadsbestuur om tijdens de kerkdiensten de poortdeuren gesloten te houden. Slechts het 'clinet' (een kleinere deur) mocht open zijn. Opmerkelijk is de bepaling uit 1656 dat als 's winters het ijs van de grachten beeloopbaar was, de stadsburgemeester bij iedereen die een deur in de stadsmuur had gemaakt, de sleutel moest ophalen.¹³ Streng verboden was het over de muren te klimmen en de gracht over te zwemmen. Wie betrapt werd, belandde op het schavot en werd voor tien jaar uit het graafschap verbannen. Deed men het nogmaals, dan wachtte zelfs de doodstraf.¹⁴

De beperkte verdedigende waarde van de stadsmuur had zich uitgedrukt in het aanbrengen van allerlei ramen, deuren en poortjes door burgers. Sommigen hadden voordeel van de wallen. Voor touwslagers was de lengte en de betrekkelijke rust zeer geschikt. We komen hen vooral tegen op de Ooster- en Westerwal.

Gedurende de achttiende eeuw zou men muren, singels en torens steeds meer op hun recreatieve waarde gaan schatten. Aan de singels was het aangenaam verpozen. Spe-

ciaal voor de wandelaars liet de magistraat in 1704 de vervallen banken daar herstellen met een 'cierlijcke geboge leuning van ijken hout'. De lindeboom bij de Goilberdingerpoort kreeg tegelijkertijd rondom banken.¹⁵ Sommige bewoners bezaten tuinhuisjes of prieeltjes bij de grachten.

In navolging van de grote steden, die in het midden van de negentiende eeuw hun vestingfunctie verloren, deed ook Culemborg een beroep op de veelgevraagde tuinarchitect *J. D. Zocher* voor het herscheppen van een deel van de verdedigingswallen in plantsoenen. In 1852 viel het besluit een wandelpad aan te leggen bij het Kleine Buitenom. Nog altijd kan men hier aan de voet van de dijk beschut wandelen. Zocher vroeg voor het tekenen van zijn ontwerp *f* 150,- en *f* 25,- reiskosten om te komen kijken.¹⁶ Een aantal poorten en torens was toen al gesloopt: in 1752 was de Havenpoort afgebroken, in 1759 een muurtoren 'aan de oostzijde bij den Hoff van de pastoor'; de Callemanstoren in 1761. De negentiende eeuw zou in dit opzicht nog minder goeds brengen.

BINNENPOORTEN

De Oude Stad bezat twee poorten die na de aanleg van de Havendijk en de Nieuwstad binnenpoorten werden.

De Lanxmeerpoort of Binnenpoort bepaalt

nog steeds het gezicht van de Markt. Het van oorsprong Middeleeuwse bouwwerk werd volgens een aangebracht jaartal ten tijde van de regering van graaf Floris I van Pallandt in 1557 vanaf de waterlijst vernieuwd of verhoogd, en bekroond met een 'doorlugtige

spits'. In de open koepel bevindt zich een klok, waarin de volgende tekst is gegoten: 'Salvator is min name, min ghelut [staande figuur] is voer gode bequame den [Sint-Joris] levenden rope ick, den doden [de dood met in de rechterhand een hoofd] overlvd ick.

Wilhelmvs de Woe me [Sint-Maarten] fecit anno domini mcccccx [zittende heilige maagd met kind]’.

Als extra bescherming dienden een voorpoort met twee ronde torens, een oplossing die men in meer Nederlandse steden aantreft. Gedeelten van een van die torens zijn bewaard gebleven in het pand Binnenpoort 6. Bij de restauratie van dit huis werden in de toren resten van oude schietgaten aangetroffen.¹⁷ Tot ca. 1900 zag men in de zijgevel van een tegenoverliggend pand delen van de andere toren.

Door haar hoogte was de Lanxmeerpoort zeer geschikt als uitkijkpost. In 1412/13 maakte Pieter Ley drie gaten om van daaruit te kunnen ‘koeren’.¹⁸ In de poortdoorgang is nog altijd de sleuf zichtbaar waarlangs men een ijzeren valhek kon laten zakken. Aan de Varkensmarktzijde ziet men onder de oorspronkelijke weergang drie rondbogen op natuurstenen kraagstenen, waarachter een werpsleuf is aangebracht. Via deze zogeheten mezekouwen of machicoulis kon men kokende olie of pek over de aanvallers gieten.

Tot ver in de achttiende eeuw heeft de Binnenpoort dienst gedaan als gevangenis. De vroegste vermelding is uit 1484/85, toen er gewerkt werd aan de ‘stock’.¹⁹ Dit was een zware balk met hoefijzervormige uitsparingen, afgesloten door een tweede balk. De gevangenen werden hierin met de voeten vast-

gelegd. Deze gevangenenstok is nog te zien in het Museum Elisabeth Weeshuis. Tot de laatste restauratie zag men in het vertrek voor de gevangenen inscripties op de muren en tegen de oostwand een in rood getekend kruis.

In 1617 bouwde men aan de zijde van de Varkensmarkt een voorpoort, de ‘cierlijke boog’, zoals *Voet* deze noemt. De grote driehoekige timpaan met daarop een door twee leeuwen gehouden wapenstein steunde op met natuursteen doorregen pilasters. Be-

119 G. Toorenburgh, De Binnenpoort.
Olieverf op paneel in vergulde lijst,
29 × 20. MEW.

waard gebleven rekeningen geven inzicht in de gang van zaken bij het optrekken van een dergelijk imposant bouwwerk.²⁰ De gewone metselstenen werden gehaald bij de steenoven; de natuursteen kwam van verder weg. Er is sprake van 'bentemer steen', witte steen en 'sichenaer', die doorgaans in Dordrecht werden gekocht. Curieus is de betaling van één gulden aan Gerrit Adriaensen, die 'van Dort inder haast de tijding quam brengen datte witte steenen gecoft waren ende comen soudent...'. Per schip werden ze naar Culemborg gebracht en vervolgens op een kar of met een slede naar de Binnenpoort. De witte stenen gebruikte men onder andere 'tot het opmaeken tot de twee torengents boven off bezijden de nieuwe poort'. Als meestersteenhouwer was *Jacob Canneman* aangetrokken. Hij begon zijn werkzaamheden op 23 juli 1617, en verdiende twintig stuivers per dag. Op 14 november stopte hij, maar hij kwam in juli en augustus 1618 terug. De metselaars kregen ook twintig stuivers en van stadswege bier. Op de tekening die *Cornelis Pronk* tijdens zijn bezoek aan Culemborg maakte, krijgt men een goede indruk van het geheel. Naar dit voorbeeld vervaardigde zijn leerling *Gerrit Toorenburgh* (1732-1785) enkele gewassen tekeningen en een olieverfschilderij (afb. 119).

Vermeldenswaard zijn nog het vermaken van het oude uurwerk tot een slingeruurwerk in 1708 door *Herman Claessen Meerkerk*,

'Meester Smit en Horologiemaeker wonende tot Schoonrewoerd', en de vernieuwing van de spits in 1751.²¹

Aan de andere kant van de stad stond bij de Scherpenhoek de eerste Lekpoort, die ter onderscheiding van haar naamgenoot op de Havendijk wel werd aangeduid met Bynnenste Lekpoort. Op de kaart van *Blaeu* (1649) staat zij vermeld als Havenpoort. Toen na de aanleg van de Havendijk, in de tweede helft van de veertiende eeuw, de functie van buitenpoort verloren ging, gebruikte men het bouwwerk voor andere zaken. De stadsrekening van 1481/82 maakt melding van een 'buscruijt camer', en een kaart uit het midden van de zeventiende eeuw noemt als naam Cruijtpoort. Volgens een inventaris uit 1519 had men onder andere in de poort opgeslagen 'een vleysscuyp dair in is een ton salpeters', enige tonnen met kruit en verder 'Pijl ende wiltschuth'.²² Nog tot 1752 heeft deze binnenpoort het stadsbeeld ter plaatse gedomineerd. In dat jaar besteedde de magistraat de sloop aan, waarbij werd bepaald dat de oude hamei vervangen moest worden door een nieuwe 'van beste graauwe steen en gewerkt in goed kruijs verband'.²³

Vanaf de westzijde kwam men de stad binnen via de Goilberdingerpoort. Deze is in 1837 op sfeervolle wijze door de kunstenaar-uitvinder *J. van Liefland* (1809-1861) getekend (afb. 120).

120 J. van Liefland, De Goilberdingerpoort. Pen, penseel in grijs en bruin, 28,1 × 21,6. GMA.

Opvallend zijn vooral de twee op de hoeken van de voorpoort geplaatste spietorens. Ook *Jan Weissenbruch* maakte van de Goilberdingerpoort een etsje; overeenkomstig zijn opvattingen kiest hij voor de rust binnen de beslotenheid van de stadsmuur (afb. 121).

De vierde poort van de Oude Stad stond aan de oostzijde en gaf via de Slotstraat toegang tot de kasteelterreinen en de dreven. In de veertiende eeuw sprak men van de Kleine Poort, later van Borchpoort. Op de kaart van *Verstralen* (1621) lezen we Slotpoort. Daar-

121 Jan Weissenbruch, De Goilberdingerpoort. Ets, 6,2 × 4,5. Part. coll.

naast komen we de benaming Meypoort tegen en na de oprichting van de geweerfabriek in 1759 ook Fabriekspoort. Deze laatste naam schreef *Cornelis Springer* onder zijn aquarel uit 1864 (afb. 122). De stadszijde van de Slotpoort werd in 1860 afgebeeld door de tekenmeester *P.P. van Es* (afb. 63).

MUURTORENS

De Oude Stad telde in de zeventiende eeuw een negental muurtorens. Wanneer we onze wandeling beginnen bij de voormalige Binnenlekpoort en de Lange Meent uit lopen, bereiken we het punt waar de Ramstoren

stond. In de vijftiende eeuw sprak men van Rampert of Rampoert. Net als de Lanxmeerpoort heeft ook de Ramstoren als gevangenis dienst gedaan: in 1495/96 werd er een 'stock' voor het vastzetten van gevangenen in gemaakt.²⁴ Enige jaren geleden zijn de onderste contouren van deze al lang verdwenen toren zichtbaar gemaakt (afb. 123). De op de aquarel van Springer afgebeelde toren ten zuiden van de Slotpoort werd in 1740 verhuurd aan hofraad Wijnen voor de prijs van één gulden per jaar. Het interieur telde twee vertrekken en 'een groote verwulfde kelder'.²⁵

De zuidoostkant van de Oude Stad was versterkt met drie muurtorens. Zij waren hoog en rechthoekig van model. Even door de bocht van de Oostersingel bevond zich de Kruit- of Ziekentoren, die in 1818 werd aangekocht door het seminarie. Beneden maakte men een klaslokaal; de tweede verdieping, die alleen buitenom via een trap te bereiken was, werd bewoond door de eerwaarde Stevens.²⁶ Op het eind van de Papenhoek stond de Poppendanstoren, een naam die een verbastering was van de familienaam Van Poppendam. Jasper van Poppendam kocht in 1563 het burgerrecht van de stad Culemborg.²⁷ Mogelijk pachtte hij of zijn nazaten de toren of de daarbij gelegen grond. Rond 1725 was het onderste gedeelte voor vijf stuivers en twee penningen per jaar verhuurd aan juffrouw Homburg met de verplichting tot onderhoud.²⁸ In 1822 kocht het

seminarie deze imposante toren om hem als bergplaats te gebruiken. De bocht van de Oostersingel met het gezicht op de Poppendanstoren, Kruit- of Ziekentoren, Binnenpoort en Sint-Janskerk was in het midden van de achttiende eeuw bij kunstenaars een geliefd plekje. *Jan de Beijer*, de gebroeders *Pieter* en *Paul van Liender* en *Dirk van der Burg* (afb. 124) zaten hier in 1750 te tekenen.

Langs de Binnenpoort, Everwijnstraat en het Hof bereiken wij de Westersingel. De muur op de zuidwestpunt vertoont nog steeds restanten van de Schutterstoren, die hier eens naast het stuk grond dat *Blaeu* de Doelen noemde, werd gebouwd. *J. Craandijk* zag in 1882 tijdens zijn wandelingen door de Betuwe en het graafschap Culemborg nog het,

123 Lex de Vroedt, Gezicht op de Lange Meent en de stad, 1986. Pen, penseel. Part. coll.

Singel gezicht te Leydenborg 20 Juli 1750

124 Jan de Beijer, Singelgezicht, 20 juli 1750. Pen, penseel.
Naar deze voorstelling vervaardigde J.E. Graave een gra-
vure. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

nu verdwenen, met rode pannen gedekte dak van deze toren.²⁹ De stadsmuur in noordelijke richting volgend, treffen we in de tuin van een der huizen aan de Herenstraat het onderste gedeelte van de Bagijnentoren aan.³⁰ Deze herinnert aan de begijnen of tertiarissen die sinds de late Middeleeuwen in deze hoek van de stad hun klooster Mariëncroon hadden. De nu met leibomen begroeide stadsmuur loopt verder door tot aan de plaats waar ooit de Goilberdingerpoort de toegang tot de stad bewaakte.

Op de plek waar de enige jaren geleden geheel vernieuwde Rozenstraat en de Molenstraat samenkomen, heeft men een nieuwe bakstenen muur met een rondeelachtige verbreding opgetrokken. Juist op dit punt stond tot voor zo'n eeuw terug de Doode Luden Toorn. Deze tot de verbeelding sprekende naam verplaatst ons naar de roerige jaren twintig van de vijftiende eeuw, toen Sweder van Culenborch en Rudolf van Diepholt elkaar de Utrechtse bisschopszetel betwisten. Bij de schermutselingen in de nacht van 23 januari 1428 verloren ook Culemborgse burgers het leven. Hun lichamen zouden opgebaard zijn geweest in deze toren, die waarschijnlijk vanaf toen Doode Luden Toorn heette.³¹

Aan de noordzijde verliet men de stad via de Lekpoort, die in de vijftiende en zestiende

eeuw ter onderscheiding van haar naamgenoot in de Oude Stad aangeduid werd als Uterste, Buijtsche of Voir Lekpoort. Ook de namen Havenpoort en Waterpoort komen voor (1422/23). Opmerkelijk is de vermelding in de stadsrekening uit 1501, dat men drie 'meesters van Utrecht' had laten komen om een beeld van Sint-Christoffel aan de poort te zetten. Volgens het Middeleeuwse volksgeloof was deze heilige de patroon tegen de onvoorziene dood. Zag men zijn beeltenis, dan zou men die dag beschermd zijn tegen een onverwacht verscheiden. Stadspoorten waren ook ontmoetingsplaatsen. Bij de Lekpoort stond in het midden van de zestiende eeuw het 'Lueghuesken', een variant op de in vele plaatsen aanwezige leugenbank.³² In 1729 vonden er ingrijpende werkzaamheden aan de Lekpoort plaats.³³ De voorpoort werd grotendeels gesloopt en met tien duizend aangevoerde stenen opnieuw opgetrokken. De toegangspartij kreeg een classicistisch uiterlijk met pilasters en een timpaan, zoals te zien is op de aquarel van de Utrechtse kunstenaar *Dirk van Lokhorst* (1818–1893) (afb. 6). De mooiste afbeelding werd evenwel gemaakt door *Jan Weissenbruch* (afb. 125). Hij plaatst de eeuwenoude poort temidden van een indrukwekkende natuur.

De muurtorens op de Havendijk waren rond van model. Op de noordwesthoek stond de toren Brandenborch, die al in de stadsreke-

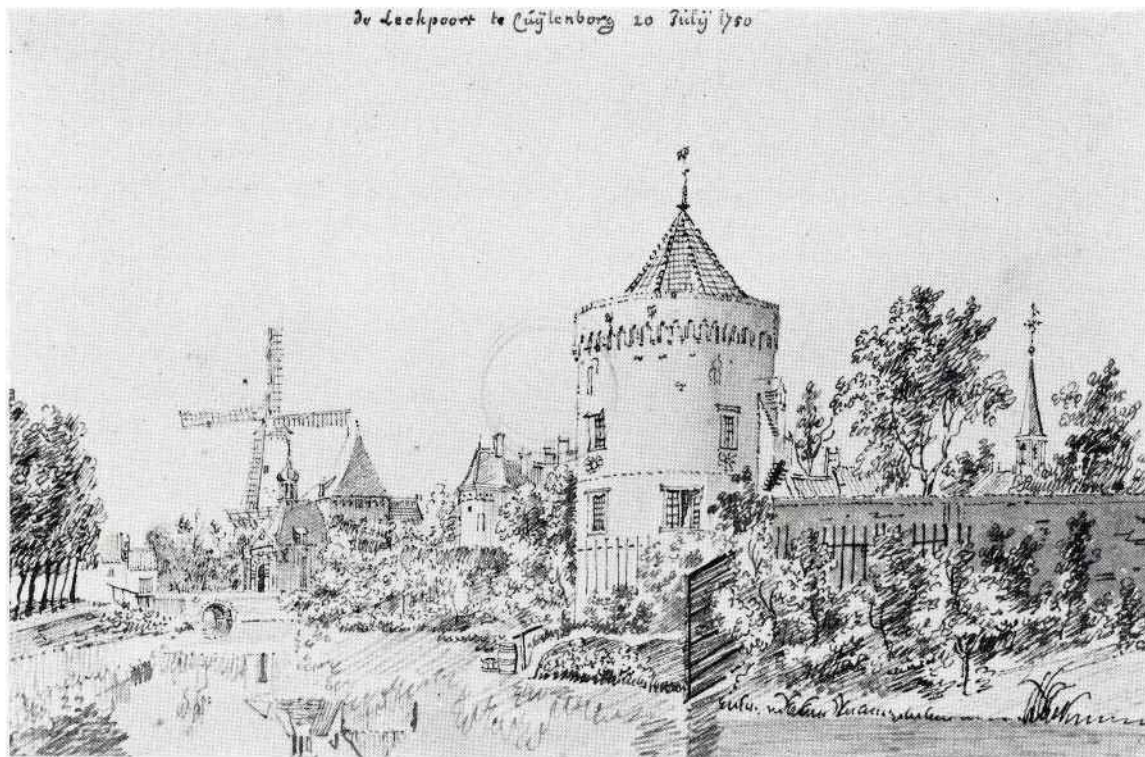
ning van 1445/46 staat vermeld. Op de kaart van *Verstralen* (1621) is te zien dat hij bekroond was met een hoogopgetrokken spits. Toen er in 1648 sprake van was om de oude molen buiten de Lekpoort te plaatsen op deze muurtoren, tekenden de Culemborgse burgemeesters namens het stadsbestuur protest aan bij de grafelijke raden.³⁴ Naast louter praktische redenen als instortingsgevaar en de slechte ligging in de luwte van de stad, voert men als argumenten aan dat de toren 'mit groote excessive kosten boven mit een extra ordinaris hooch spits met leijen is gemaect'. Bovendien konden passanten en schippers op de Lek deze zo goed zien. Daarom verzoekt men de graaf om 'den selven wel geproportioneerden toorn tot Cieraet van de Stadt te laeten blijven staen'. Hieruit blijkt dat verdedigingswerken ook om hun schoonheid werden gewaardeerd. De stad kreeg haar zin, want de molen bleef voorlopig staan. Eerst in het begin van de achttiende eeuw werd hij verplaatst naar de noordoosthoek van de Havendijk. In 1852 installeerde A. Boxman er een stoommachine in om ook bij windstille te kunnen malen.³⁵ Een brand vernielde in 1917 deze molen, genaamd de Koornvriend. Momenteel staat alleen nog de onderkant overeind.

De hoek van de wal waar de toren Brandenburg stond, was in het midden van de achttiende eeuw een geliefd plekje om te tekenen. De *Beijer, Van der Burg* (1721-1773) en *Versteegh*

hebben zich door de robuuste ronde toren met zijn boogfries onder de daklijst laten inspireren. De hoge spits was toen echter al verdwenen. Zijn naam was eveneens veranderd. Op het eind van de zeventiende eeuw sprak men van de 'Jan Mollen Toorn (...) ten dienste van 't Gemeenland gebruykt'.³⁶

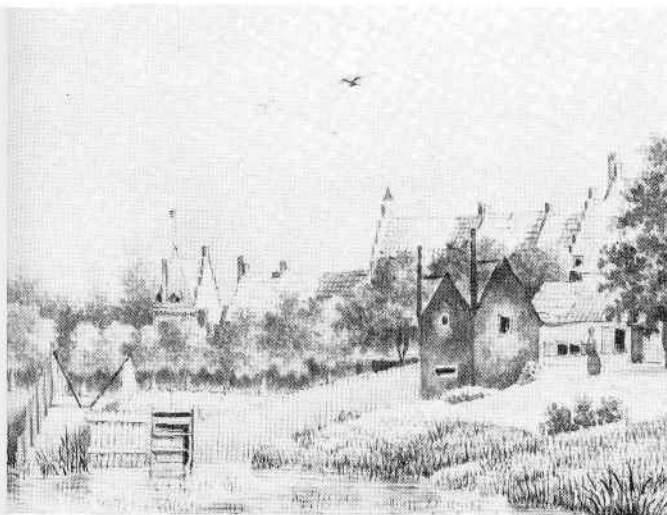
Een toren die zijn naam ontving vanwege zijn ligging, was de Beertkenstoorn (vermeld in 1567/70). Deze was gebouwd bij de beer, een gemetselde waterkering aan de oostzijde van de Havendijk. Rond 1725 verpachtte de stad aan schepen Willem Werkhoven een stuk land 'daer van den ingank is door een Toorn tie 't eijnde den korten havendijk bij den Beer'.³⁷ In de beer werd in de achttiende eeuw een sluisje gemaakt voor het regelen van de watertoevoer naar de geweerfabriek. Op enkele negentiende-eeuwse afbeeldingen is deze situatie goed te zien (afb. 127).

De Nieuwstad telde aanvankelijk twee poorten: de Zandpoort, soms ook wel Landpoort genoemd, aan de zuidkant, en de Prijssepoort in het westen. In 1533 is er sprake van verbouwingen aan beide poorten.³⁸ Op de Zandpoort moest een nieuwe kap worden gezet volgens 'tpatroon dair op gemaict by henrick van kuyck': De voorgestelde ingrepen aan de Prijssepoort, die men gebruikte voor de opslag van oorlogstuig, waren drastischer. De poort moest afgebroken worden en met de vrijkomende stenen liet men op de oude fun-

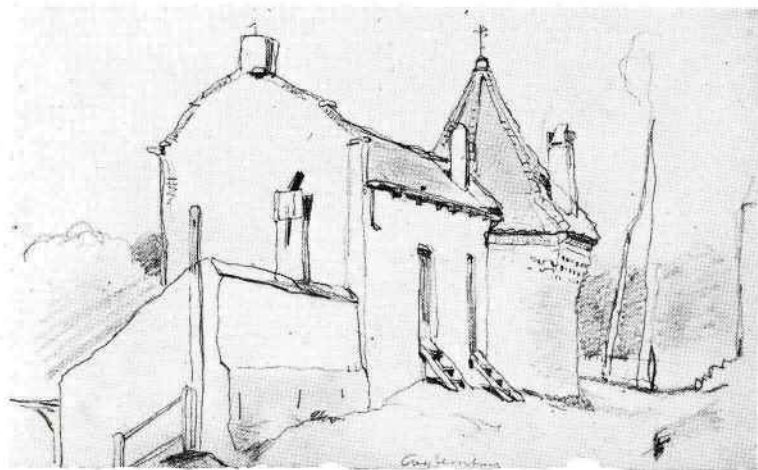
damenten een nieuwe toren zetten 'mit een goet welsel ende een platte cappe...' Op de kaart van *Jacob van Deventer* (ca. 1560) is deze laatste poort al niet meer getekend, en ook op jongere plattegronden vertoont de stadsmuur ter plaatse alleen nog maar een rechthoekige uitbouw.

Van de muurtorens zijn er twee met name bekend. Op de hoek van de Wester- en Zuiderwal stond de Calvermanstoren, later verbasterd tot Callemanstoren en Kalkmanstoren (afb. 128). Zijn naam ontleende hij vermoedelijk aan een gebeurtenis uit het einde van de vijftiende eeuw. Het was de tijd waarin Maximiliaan van Oostenrijk en zijn bondge-

noot Frederik van Egmond, graaf van Buren, oorlog voerden tegen hertog Karel van Gelre. Hoewel Jasper van Culemborg zich in deze twisten afzijdig probeerde te houden, bleef de heerlijkheid Culemborg toch niet buiten dit krijgsgewoel. In 1498 werd de op haar grondgebied gelegen kerk van Everdingen in brand gestoken. De daders vluchtten weg, maar Jasper stuurde zijn schout met enige helpers achter hen aan. De achtervolgers wisten Aert Calverman te grijpen en hem naar Culemborg te brengen. Behalve brandstichting had hij nog meer op zijn geweten. Samen met zijn helpers had hij in Gorkum vijftig mannen gevangengenomen. Twee van hen werden doodgeslagen, de overigen naar Beesd gevoerd.³⁹ Calverman werd veroordeeld en ter dood gebracht. In de stadsrekening van 1498 zijn de gruwelijke details van zijn vonnis te lezen. Claes Jan Aernts groef à raison van vier stuivers een gat voor de spil van het rad waarop Calverman gelegd werd om geradbraakt te worden. Boven zijn hoofd bevestigde men naar gebruik van die tijd het voorwerp van zijn misdaad: 'een manier [model] van een kerck'. Op 16 juni 1755 werd de Callemanstoren aan de leerlooier of 'Velle Plotel' (ploten: de wol van schapevellen afsteken of afplukken) Welleman in gebruik gegeven.⁴⁰ Slopers beslechtten in 1761 het lot van deze toren. Het puin verdween, samen met dat van een lotgenoot achter het oudemannenhuus op

129 Jan Weissenbruch, Het torentje aan de Molenwal. Potloodtekening. Haags Gemeentemuseum.

130 Lex de Vroedt, De molen aan 't Jach. 1982/83. Pen, penseel, 21 x 16. Part. coll.

de Havendijk, als ophoging van de Veerweg.⁴¹

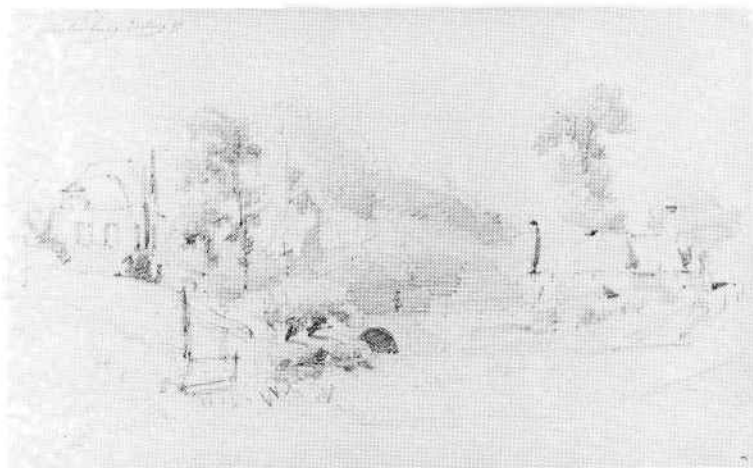
Vanaf de Calvermanstoren lopen we de Westerwal af naar de Molenwal, en verder naar het punt waar rechts de Papesteeg ligt. Op dit punt van de Nieuwstad was een muurtoren gebouwd, die men in 1567/70 aanduidde als 'den blauwen toorn', maar die omstreeks 1700 de 'Vottentoorn' heette.⁴² In de stadsrekening van 1705 is deze naam weer vervangen door 'Korfkenstoren'. Jan Weissenbruch maakte er een tekening, olieverfschilderij en ets van (afb. 129).

Aan het einde van de Molenwal zien we links de langgerekte molenromp aan het huidige Jach. Al eeuwen bevindt zich – met onderbrekingen – op deze plaats de molen van

de Nieuwstad. In 1689 werd de oude standerdmolen vervangen door een nieuwe, waarbij men zoveel mogelijk oude materialen gebruikte.⁴³ De aannemer kreeg voor dit karwei 750 gulden en moest binnen twee maanden gereed zijn. Vermeldenswaard is de bepaling dat de aannemer de houtspaanders die na het werk overbleven, wekelijks moest delen met de opdrachtgever, de vorst van Waldeck, graaf van Culemborg. Het is deze molen die we op tekeningen van de Oostersingel uit het midden van de achttiende eeuw op de achtergrond zien afgebeeld. Op de kaart van *J. Perrenot* (1761) staat echter ter plaatse een rosmolen aangegeven, die in 1805 nog wordt vermeld. In 1836 is het erf onbebouwd. Eerst in 1853 liet J. H. van Soelen uit Tiel er een stenen stellingmolen, genaamd de Hoop, neerzetten.⁴⁴ Momenteel staat de opgeknapte romp te wachten op een nieuwe omgang en wieken (afb. 130).

SLOOP

In de loop van de negentiende eeuw hadden de versterkte steden vooral door veranderingen op het gebied van de bewapening het restant van hun militaire nut verloren. Poorten, wallen en muren vormden voor de snel groeiende steden nog slechts een hinderlijk keurslijf. De gemeentewet van 1851 maakte bovendien een eind aan het heffen van poort-

gelden, zodat ook deze functie verviel en de poortwachters niet meer nodig waren. Voorlopig mochten ze wel op hun poorten blijven wonen mits zij de straat schoonhielden.

De ondergang van de Culemborgse stadspoorten werd bespoedigd door de orkaan die op 11 augustus 1856 over de stad raasde. Het natuurgeweld was zo hevig dat 'niet meer dan 8 van de 800 huizen buiten letsel' gebleven waren. De Zand- en Goilberdingerpoort waren 'in ontredderden staat' geraakt, zodat het gemeentebestuur besloot ze voor afbraak te verkopen. De Zandpoort bracht *f* 1080 op, maar de sloop van de Goilberdingerpoort werd opgehouden, omdat niemand het minimumbedrag van *f* 980 bood. Wel viel in december 1857 het doek voor de Lekpoort.

Cornelis Springer tekende het ontstane gat tijdens zijn verblijf te Culemborg eind augustus 1859 (afb. 131). Na enige discussie en wat politiek geharrewar verdwenen in 1868 de Goilberdinger- en Slotpoort.⁴⁵

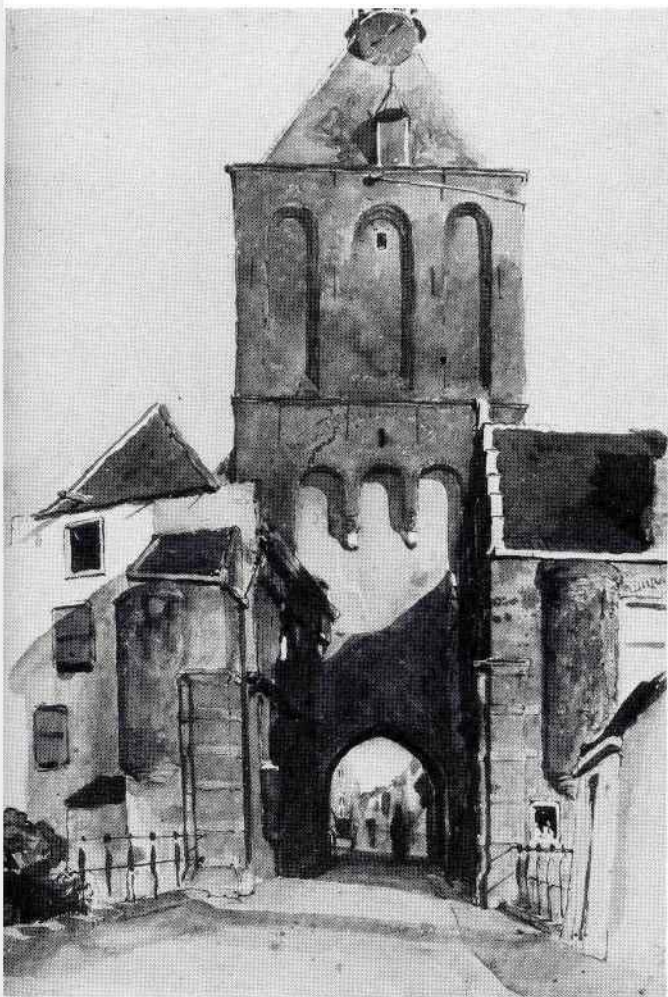
Drie jaar later hing het bestaan van de laatste stadspoort, de Lanxmeerpoort, aan een zijden draad. Een commissie concludeerde in oktober 1871 dat de poort vooral voor het agrarische verkeer een obstakel vormde, omdat men zich in de doorgang klem reed.⁴⁶ Bovendien, stelt de commissie, 'heeft de tegenwoordige toestand van de binnenpoort ook bedenkingen uit een gezondheidsoogpunt, het gebruik dat vele personen van de ruimte tusschen de inspringende hoeken maken, veroorzaakt eene onaangename voor de gezondheid schadelijke lucht'. De conclusie luidde dan ook: slopen. Het raadslid C. W. Dresselhuijs heeft echter bezwaren. Hij vreest dat het stadsgezicht er niet fraaier op zal worden en dat er belendende percelen gesloopt zullen moeten worden om de passage te verbeteren. De Sitter ziet minder bezwaren, en brengt het voorstel tot sloop in stemming: met zeven stemmen tegen en drie voor wordt het verworpen. De poort is gered. In 1874 wordt besloten de gotische vorm van de passage te veranderen in een romaanse.

Vooral door de afbeeldingen van Jan Weissenbruch en Cornelis Springer weten we hoe

de Binnenpoort er in het midden van de negentiende eeuw uitzag. De voorpoort van Canneman is dan al verdwenen, evenals de trans op de toren. *Jan Weissenbruch* kiest zijn standpunt vlakbij de poort, vooral geboeid door haar massa en het spel van horizontale en verticale lijnen (afb. 132). *Cornelis Springer* neemt meer afstand. Voor hem is de stadspoort de plaats van levendige drukte. De diagonaal opgezette compositie benadrukt de dynamiek (afb. 133).

Gedurende de laatste oorlogsjaren werd de Binnenpoort onder leiding van architect *B. van Bilderbeek* gerestaureerd, bij welke gelegenheid de gotische doorgang en de torentrans werden hersteld. Bij de restauratie werd aan de noordwand van de toren een nis ontdekt. Hierin is een beeldje van de heilige Barbara geplaatst van de hand van *Mari Andriessen*.

De muurtorens ondergingen hetzelfde lot als de poorten. Enkele waren al in de achttiende eeuw afgebroken, andere verkeerden in slechte staat. Op 21 augustus 1827 stapte Jan de Ridder in de vergadering van B & W binnen, met het verzoek het torentje aan de Oostenburgwal af te breken, omdat 'het bijna geheel is gesloopt'. De bestuurders willigden zijn verzoek in, mits hij de stadsmuur herstelde en ter plekke een deur maakte met een doorgang voor de brandspuit.⁴⁷ Andere torens werden eveneens gesloopt, verkocht of verhuurd als

132 Jan Weissenbruch, De Binnenpoort vanaf de Varkensmarkt. Aquarel. Haags Gemeentemuseum.

133 Cornelis Springer, De Binnenpoort vanaf de Varkensmarkt, 1865. Olieverf op doek, 54,5 × 45. (Foto: Sotheby's, Amsterdam).

woning. J. B. van den Ham zag er in 1911 nog slechts twee: 'Nu hangt in dien eenen ouden toren, naar ik eens zag, de natte wasch; een andere aan den overkant van 't binnengrachtje, wordt bewoond door een heel gezin.'⁴⁸ Op gelijke wijze vielen de stadsmuren onder de hamers van de slopers. In 1818

waren de muren aan de Westerwal al verdwenen. Daarna ging het sloopproces voort. Alleen aan de Westersingel, in mindere mate aan de Oostersingel en aan het binnengrachtje achter de huizen aan de Everwijnstraat zijn delen bewaard gebleven.

- 1 De Beaufort 1968, 154.
- 2 Kleyntjens 1915, 86.
- 3 *ibidem*, 298 en 299.
- 4 RAG, Archief Geldersche Rekenkamer nr. 7128.
- 5 OAC, inv. nr. 408 bis.
- 6 Hollestelle 1976, 135-137.
- 7 AHGC, inv. nr. 3010.
- 8 OAC, inv. nr. 120.
- 9 Van der Wielen 1987, 63.
- 10 OAC, inv. nr. 2, resoluties 13-2 en 12-3-1677.
- 11 OAC, inv. nr. 305, stadsrekening 1621.
- 12 OAC, inv. nr. 1, resoluties 28-7-1656.
- 13 *ibidem*, 28-7-1656.
- 14 Stad en Landrecht 1746, h. XXII, 112 nr. XXXIX.
- 15 OAC, inv. nr. 3, resoluties 14-5-1704.
- 16 NAC, notulen gemeenteraad 23-8-1852.
- 17 De Beaufort 1968, 159.
- 18 Kleyntjens 1915, 137.
- 19 Horsten 1972, h. XII B.
- 20 OAC, inv. nr. 2056, bijlagen stadsrekening 1617.
- 21 OAC, inv. nr. 29, 13-11-1708.
- 22 AHGC, inv. nr. 3010.
- 23 OAC, inv. nr. 389 c stadsrekening 1752; inv. nr. 1060.
- 24 Horsten 1972, h. XII D.
- 25 OAC handschriften v nr. 12.
- 26 Sträter 1912, 3.
- 27 OAC, J. den Hoed, Personenlijst Aankoop Burgerrecht Culemborg 1524-1807, in voce Van Poppendam; De Loos-Haaxman 1967, 246.
- 28 OAC, inv. nr. 2146.
- 29 Craandijk 1887.
- 30 Vriendelijke mededeling B. Blommers.
- 31 Kalkhoven 1890, 101.
- 32 OAC, inv. nr. 278, stadsrekening 1564.
- 33 OAC, inv. nr. 384 j, stadsrekening 1729; inv. nr. 2103.
- 34 AHGC, inv. nr. 3001.
- 35 RAG, Arch. Ged. St. nr. 25-05-20/1, 6-10-1852.
- 36 OAC, inv. nr. 372, stadsrekening 1691.
- 37 OAC, inv. nr. 2146.
- 38 OAC, inv. nr. 120.
- 39 OAC, inv. nr. 2020-2028, Handvesten 5492.
- 40 OAC, inv. nr. 32, 16-6-1755.
- 41 *ibidem*, 22-6-1761.
- 42 OAC, inv. nr. 381, stadsrekening 1700; zie ook noot 4.
- 43 AHGC, inv. nr. 3004.
- 44 Blommers 1987.
- 45 NAC, gemeenteverslag 1856; notulen gemeenteraad 10-12-1856; Houtkoop 1987, 26-28.
- 46 NAC, notulen gemeenteraad 30-10-1871.
- 47 NAC, notulen B & W 21-8-1827.
- 48 MEW, Peusomai (= L. Sillevi) in: J.B. van den Ham, Aantekeningen omtrent Culemborg, nr. 23.

VIII De wandelingen boven de stad

'Byzonder munten uit de Dreeven ten Oosten der Stad, by het Kasteel, in zich besluitende en omringende voortreffelyke Wei-landen, en verschaffende het bekoorlykste gezicht dat men uitdenken kan, en een zeer aengenaeme wandeling voor de Borgerye.' Deze uitspraak van *Voet* uit 1753 is gelukkig nog steeds van kracht. Evenmin willen wij voorbijgaan aan de dichtregeltjes van *Henrica Joanna Jacoba Heldring* bij haar vertrek uit Culemborg in 1788:¹

'Vaarwel, o schone wandeldreven,
te schaars bezogt, te min geëert!
Mogt gij nog lang aan veele geeve
het nut dat gij mij hebt geleert'.

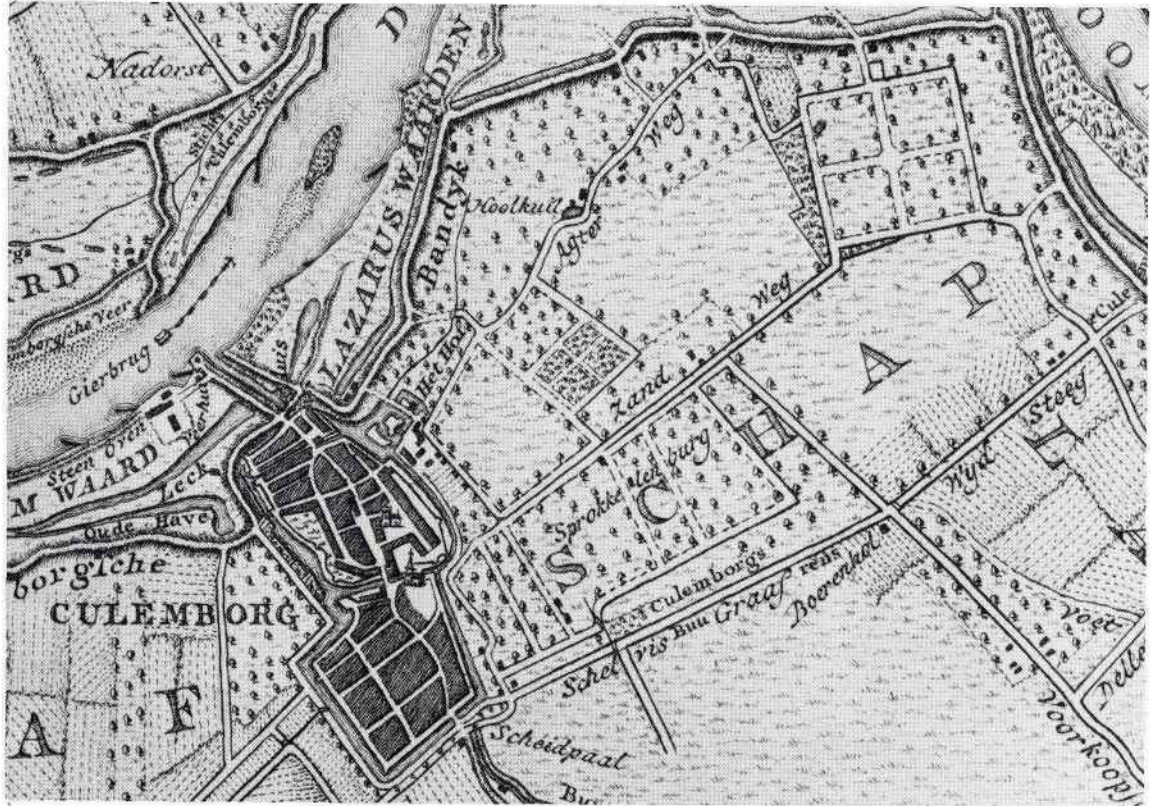
Zou het merendeel van de Culemborgers wel beseffen welk een kostelijk landschapsschoon het daar bezit? Naast natuurlijke invloeden, zoals van de rivier en hiervan afhankelijke dijktracés – ook de romantisch kronkelende Achterweg was ooit Lekdijk! – zijn het de initiatieven van heren en graven van Culemborg geweest die hier het karakter van het landschap hebben bepaald.

Vangen wij aan met de Vier Dreeven, de wandeling om de Volencampen, het gebied dat al voorkomt op de plattegrond van *Verstralen* uit 1621. De daar genoemde Oude Dreef moet de noordelijke zijn, de tegenwoordige Waldeck Pymontdreef, voordien ook wel Begraafdreef genoemd. Deze werd, met eiken, aangelegd door vrouwe Elisabeth, op de 'Meisteeg'. De andere drie zijn van jongere datum, uit de tijd van graaf Floris II. Men mocht er vrij wandelen; rijden was echter niet toegestaan. Wel zijn er in de achttiende eeuw harddraverijen gehouden. Van omstreeks 1640 dateert ook een ontwerp om op de Honddijk (de huidige Oostersingel) een dreef aan te leggen (afb. 135).

Van de zuidoostelijke hoek van de dreven komt men over de Lange Dreef bij de Parken of het Rondeel. Dit wordt gevormd door een kwadraat van lanen met kruislanen, alle met vier rijen bomen beplant. Op het kruispunt ligt een rond middenstuk, reeds vroeg Rondeel genaamd, waarnaar de gehele aanleg al in de achttiende eeuw zo heette.

Aan de noordkant ervan, in het hart van een der kruislanen, staat, binnen een gracht, een aantrekkelijk en curieus buitenverblijf uit de

134 F.W. Conrad, Kaart van de Neder-Rhyn en de Leck stroom van de stad Arnhem, tot aan het Oudslykerveer beneden de stad Culemborg, 1789-1793, kopergravure. Leonard Schenk Janss. (Amsterdam), 31,5 × 195,5; fragment. Part. coll.

vorige eeuw, de Bol geheten of Tusculum. De gehele situatie dateert uit 1640 en volgende jaren, toen Philips Theodoor van Waldeck-Pyrmont, die het jaar tevoren zijn neef Floris II van Pallandt als graaf van Culemborg was opgevolgd, hier een 'Speel- of Sommerhuys' liet bouwen en daarbij een groot wan-

delbos aanleggen.² De lanen werden toen beplant met iepen en de tussengelegen vakken of 'Parcken' met allerlei vruchtbomen. Volgens een kaart uit 1644 zouden er ook diagonaalsgewijs lopende lanen geweest zijn.³

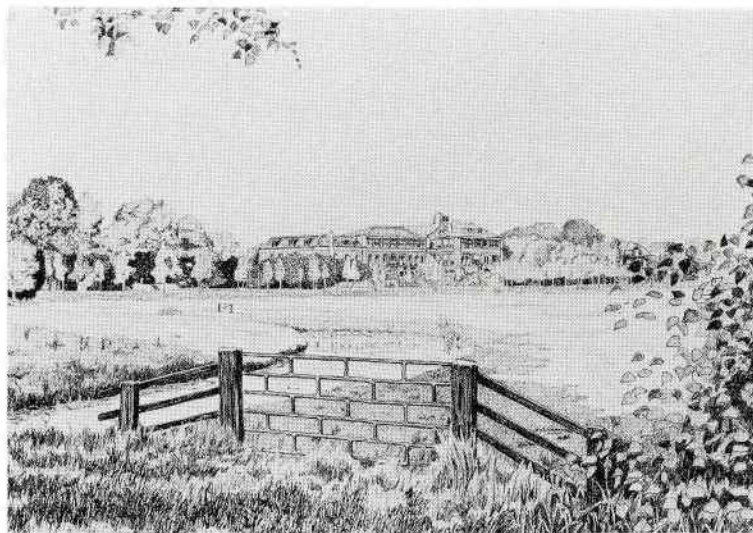
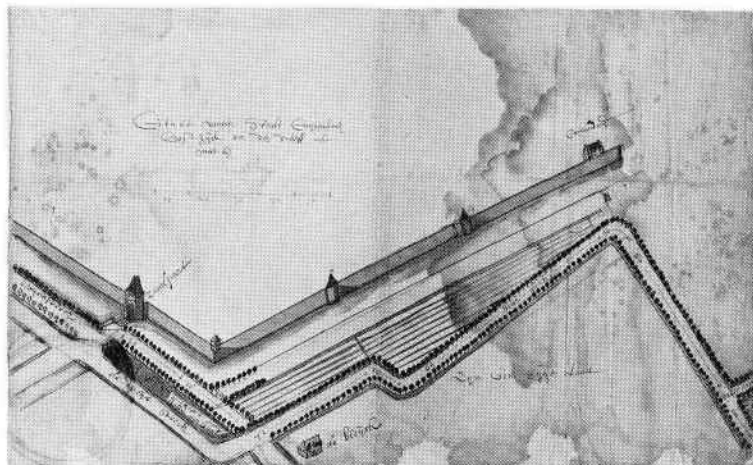
Als plaats voor het Speelhuis werd gekozen 'een sekere hoochte, genaemt die Kerswerff

op Redichem'. Ook werd deze wel de Bol genoemd. Beide namen doen vermoeden dat hier voordien ooit een versterkt huis heeft bestaan.⁴ Het gebouwtje telde enige vertrekken en het had aan de zijkant een traptorentje. Het houtwerk van de 'middelste camer', die zeven ramen en een schoorsteen bezat, was in de Waldeckse kleuren geschilderd: goud en blauw; een ander vertrek in de Culemborgse: goud en rood.⁵ Aan dit zomerhuis zal de kleine Amelia Catharina goede herinneringen hebben gehad.

Helaas werd het onder de Franse bezetting van 1672–1673 geruïneerd en werden de lanen gekapt.⁶ De bouwval is daarna afgebroken. Het terrein werd in 1721 in erfpacht uitgegeven.⁷ De herinnering leefde voort. In het kohier van landerijen in het Schependom, uit 1805, wordt het perceel omschreven als: 'Een stuk lands besloten in zijn gragten, genaamd den Bol, waarop het zoogenaamde Speelhuis bestaan heeft, op Redichem.'⁸

Na in verschillende handen te zijn geweest, werd het met enige aangrenzende landerijen in oktober 1859 door mejuffrouw W.J. van Hoytema te Culemborg aan het rooms-katholieke klein seminarie aldaar verkocht.⁹ Enige jaren tevoren, in 1856, had dit in deze omgeving reeds een stuk land van de erven A. Wijnen verworven.¹⁰ Op dit perceel nu werd, na enige jaren van voorbereiding, in 1860 voor de paters en leerlingen een 'villa' ge-

135 Anoniem, Ontwerp van een nieuwe dreef op de Honddijk, circa 1640. Pen, penseel in kleuren, 32 × 52. RAG, AHGC.

136 J.C. Kraaijpoel, Gezicht op de Volenkampen, 1986. Pentekening, 22 × 33. MEW.

bouwd,¹¹ een 'campagne', zoals een recreatieverblijf van een onderwijsinstelling der jezuïeten (want dat was het klein seminarie) wordt aangeduid. Tusculum werd de villa gedoopt, naar de stad bij Frascati in de bergen bij Rome, waar Cicero zijn buitenverblijf had gehad. Op het seminarie werd Cicero het meeste gelezen en hoog gewaardeerd.

Reeds op 26 juli 1860 kon de feestelijke ingebruikneming plaatsvinden. Het programma van die dag luidde in het kort: de leerlingen moesten om vijf uur opstaan, dan heilige mis, daarna een grote wandeling, aankomst op Tusculum tien uur, koffie en broodjes, om één uur groot diner, waarbij twee porties vlees, pudding, fruit, wijn; in de namiddag allerlei vertoningen; om acht uur terug, souper, roken.¹²

Uit de pen van de ons om zijn Kriekende Kriekske bekende dichter *Bernard van Meurs*, die vanaf 1861 twee jaar leraar en surveillant aan het seminarie was, vloeide in 1862 een groot loflied op Tusculum.¹³ Het eerste couplet hiervan luidt:

'O Tusculum, bemin'lijk oord
En bron van rein genoegen,
Dat ons tot rust na d'arbeid spoort
Tot weelde zonder wroegen;
O Tusculum, o dierb're hof!
Wat tong verheft naar waarde uw lof?'

In een ander vers van zijn Tusculaansche Liedjes staat een strofe:

'Ofwel zij gaan te velde stuiven,
Om balsemluchten in te snuiven,
En Tusculum eens aan te doen;
Verfrischt hervatten zij hun streven,
Door voedsel aan hun geest te geven,
Die and're geesten eens zal voen.'

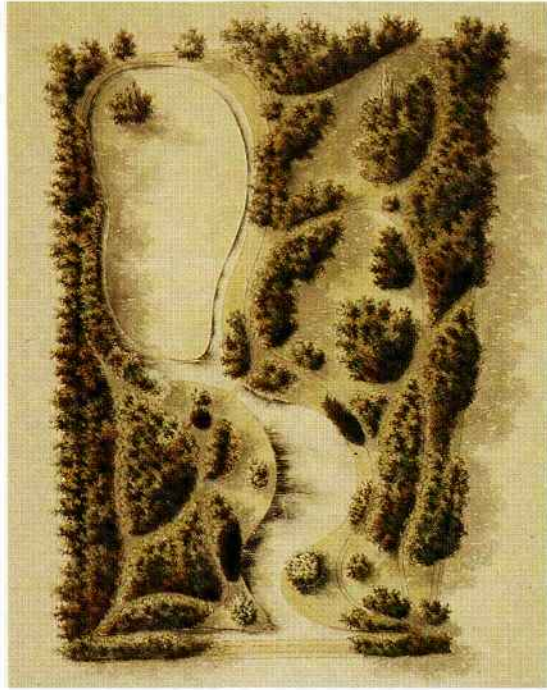
Dit Tusculum heeft dan ook veel betekend voor de Culemborgse seminaristen: 'Tweemaal in de week ging de wandeling daarheen, een klein half uur lopen, het kerkhof langs, tot waar het zich ergens terzijde van de Lekdijk uitstreckte, dat landgoedje, in de trant der humaniora vernoemd naar Cicero's villa. Op de beugelbanen werd er het eerzaam spel met stok en houten bal beoefend, waar men nu niet meer van hoort; men speelde er ook cricket en deed aan kegelen en midden in de zomer richtte men er een echte kermis aan, met kramen en prijschieten, met pret en veel gejoel...'¹⁴

Het Tusculum van 1860 werd in 1888 vervangen door het huidige gebouw dat toen op de Bol verrees, het rustieke buitenverblijf dat wij daar kennen.¹⁵ Enerzijds vertoont het kenmerken van Chinese architectuur uit de achttiende eeuw,¹⁶ anderzijds van de neogotiek. Ook hier werd de traditie voortgezet, en tal van priesters die te Culemborg hun opleiding had-

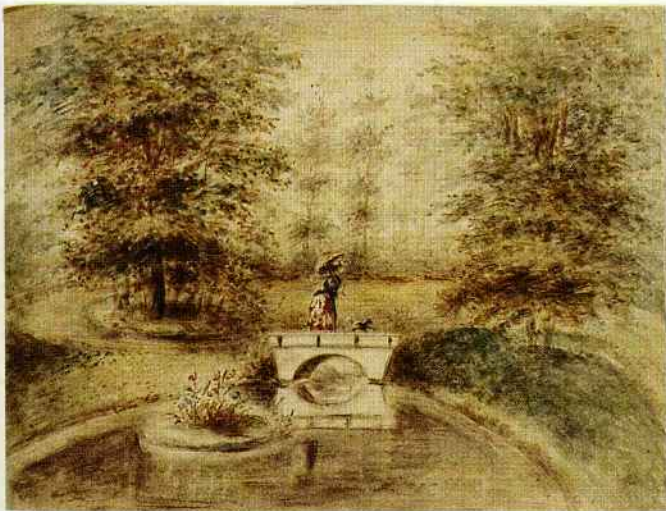

137

139 J.D. Zocher, Plan voor de landschappelijke aanleg van de Plantage, 1850. Aquareel in kleur, 46 × 30. MEW.

139

138

den gehad, bewaarden er de beste herinneringen aan.

Toen het seminarie in 1935 naar Apeldoorn werd verplaatst, geraakte Tusculum in verval (afb. 137) en twintig jaar later dreigde het geheel ontlusterd te worden: er werd een kabelbranderij bij gevestigd en er bestonden plannen voor de bouw van een fabriek met een hoge schoorsteen.¹⁷ Door de inspanningen van het Genootschap A. W. K. Voet van Oudheusden, de Monumentencommissie der provincie Gelderland, het Geldersch

187

Landschap, de Bond Heemschut en andere instellingen kon dit kwaad worden afgewend. In 1960 moest nog een voorgenomen sloping worden verijdeld. Toen keerde het tij. Er kwam een nieuwe eigenaar, die met enthousiasme het gebouw ging restaureren. Tusculum was gered en werd in oude glorie hersteld.

In het laatste kwart van de achttiende eeuw, onder het bewind der Oranjes, kregen de wandelingen boven de stad een belangrijke uitbreiding door de aanleg van de Plantage, in die tijd ook wel 't Boschje genaamd. In september 1779 besloten de grafelijke raden tot een eerste parkaanleg bij de Vier Dreeven en in oktober 1785 tot uitbreiding hiervan met de Nieuwe Plantage.¹⁸ Blijkens de in de jaren 1789 tot 1793 opgemaakte kaart van *F. W. Conrad* (afb. 134) en de versjes van *Henrica Heldring*¹⁹ bestond het park uit een rechthoek van lanen met kruislanen, met daartussen beplanting van kreupelhout waardoor slingerlaantjes liepen. Ook vond men er bankjes en een 'hellend bergje'. Laten wij nogmaals *Henrica Heldring* aan het woord. Haar lofzang *Het Slingerbosje* opent zij met de volgende regels:

'Lieve Laanen! donkre dreeven!
Kreupel Bosje daar het Choor
van het keurig pluimgewemel

't Hart verrukt en streelt het oor
Slinger Laantjens die door bogten
Vol van Zwier het oog bepaald
Bankjens daar men onder 't rusten
Zig met vriende taal onthaald.'

De Oude en Nieuwe Plantage werd in 1828 door de Domeinen verkocht aan de stad.²⁰ Naar de smaak van de tijd was de oorspronkelijke aanleg verouderd. Men vroeg toen naar een park in 'landschapsstijl'. In het midden van de vorige eeuw kon hieraan worden voldaan toen de raad op voorstel van wethouder A. J. van Hoytema besloot om als werkverschaffing de Plantage te vernieuwen.²¹ De bekende tuinarchitect *J. D. Zocher* maakte hiervoor een fraai ontwerp (afb. 139). Van het resultaat van zijn werk kan het nageslacht nog dagelijks genieten, evenals van de overige historische wandelingen, erfenis van de heren en graven.

Veel Culemborgers die hun woonplaats hebben verlaten, denken met weemoed en dankbaarheid terug aan de wandelingen boven de stad. Zo verging het ook *Henrica Heldring*, die bij haar vertrek in 1788 de volgende regels neerschreef:²²

O Bosje! Cingels en Rondeel
'k Zal niet meer in U gaan
Je dreeven! 'k zing U ook vaarwel!
Ik zal U niet meer zien

O wand'ling vol van vrolijkheid
Ik moet, ik moet U vlien
Mijn blijde treden zijn gedaan
Vaar wel dan Cuylemborch.'

- 1 ARA, Archief van het geslacht Heldring en aanverwante geslachten, inv. nrs. 31-36.
- 2 AHGC, inv. nrs. 1903, 1910-1913, 4708.
- 3 RAU, Archief Kapittel van St.-Jan; Kaart van het graafschap Buren.
- 4 Dekker 1983, 222 *e.v.*
- 5 AHGC, inv. nrs. 1912, 1913.
- 6 Tengbergen 1962.
- 7 Zie noot 6.
- 8 OAC, inv. nr. 132, nr. 834 (oud nr. 40).
- 9 Kadaster te Arnhem, Voormalig kantoor Tiel, deel 161, nr. 33 (Overschrijvingsregister gem. Culemborg).
- 10 ANPJ, Dossier vaste goederen van instellingen der Nederlandse Jezuïeten, circa 1870; Vriendelijke mededeling pater J. T. P. Barten SJ te Nijmegen, evenals de gegevens waarnaar de noten 11 en 12 verwijzen.
- 11 ANPJ, Archief van het seminarie te Culemborg; Liber consultationum, II, 1853-1863.
- 12 ANPJ, ASC, Dagboeken van paters (1858-1870) en prefect der leerlingen (1850-1863).
- 13 Persijn z.j., 132 *e.v.*
- 14 Ausems 1968, 393.
- 15 Kadaster gemeente Culemborg.
- 16 Vgl. Speiser 1961, 138.
- 17 Jaarverslag 1955, XVIII; Verslag 1959-1963, XXXIX *e.v.*
- 18 AHGC, inv. nrs. 1648, 382 *e.v.* en 1652, 433.
- 19 ARA, Archief van het geslacht Heldring enz., inv. nrs. 31-36.
- 20 NAC, Gemeenterekening 1828, 178.
- 21 NAC, Notulen Raad 1850.
- 22 ARA, Archief van het geslacht Heldring enz. inv. nrs. 31-36.

IX De spoorbrug

Na decennialange discussies en twee kabinetscrises slaagde uiteindelijk het kabinet-Van Hall/Van Heemstra erin op 17 augustus 1860 een wetsontwerp aangenomen te krijgen dat voorzag in de aanleg door de staat van negen belangrijke spoorlijnen.

In het wetsontwerp was sprake van een spoorlijn Maarsbergen (gelegen aan de in 1845 geopende lijn Utrecht-Arnhem)-Amerongen-Tiel-'s-Hertogenbosch-Boxtel. De kortere verbinding Utrecht-'s-Hertogenbosch over Culemborg was door deskundigen eerder als te riskant beoordeeld in verband met de zwakke Noorderledijk. Deze dijk zou ernstig bedreigd worden door het ijs dat zich 's winters voor de brugpijlers zou ophogen. Het tracé over Maarsbergen-Tiel vond echter geen genade in de ogen van een meerderheid van de Tweede Kamer. Er werden vijf alternatieven voor in de plaats gesteld:

- 1 's-Hertogenbosch-Grave-Nijmegen-Arnhem;
- 2 's-Hertogenbosch-Tiel-Wijk bij Duurstede-Utrecht;
- 3 's-Hertogenbosch-Gorinchem-Utrecht;
- 4 's-Hertogenbosch-Gorinchem-Schoonhoven-Gouda;

5 's-Hertogenbosch-Zaltbommel-Culemborg-Utrecht.

Dank zij het amendement-Van Goltstein werd het de lijn over Culemborg.¹

Inmiddels hadden de waterstaatsingenieurs G. van Diesen en J. L. Schneitter in opdracht van de minister van binnenlandse zaken onderzoek gedaan naar veertien Duitse en Zwitserse spoorbruggen. Hun belangstelling gold vooral de constructie en de mogelijke belemmering van de ijsafvoer door de brugpijlers. Volgens hun verslag, dat op 31 januari 1860 werd ingediend, was er geen reden tot vrees voor vorming van ijssdammen. Beide ingenieurs adviseerden om de in Nederland te bouwen bruggen op zware pijlers te laten rusten en deze een zodanige vorm te geven dat ze tevens als ijsbreker konden fungeren.²

Ook de brug bij Culemborg zou zo min mogelijk de water- en ijsafvoer mogen belemmeren. De doorstromingsruimte onder de brug zou bij hoog water dus niet veel kleiner mogen zijn dan gemiddeld in het Culemborgse riviervak. Hieraan werd voldaan bij een brug van 665 m lengte. Daarnaast waren er eisen met betrekking tot de doorvaart-

hoogte en diepte van de vaargeul bij laag water. Dit betekende een grote hoeveelheid grondwerk: er werden kribben aangelegd, de rivier werd ter plaatse uitgebaggerd, het eilandje Candia verdween en men groef de uiterwaard aan de Utrechtse kant gedeeltelijk af. De vrijkomende grond werd voor het grootste deel gebruikt voor de hoge opritten.

Het later door kribben te versmallen zomerbed – waardoor als gevolg van een grotere stroomsnelheid de vaargeul op diepte zou blijven – zou door één brug van 157 m worden

overspannen, gevolgd door een ‘aanbrug’ van 85,50 m. Over de uiterwaard waren zeven bruggen van 60,50 m gedacht, wat f 400.000 goedkoper bleek dan vijf bruggen van ca. 85 m.³

Aannemer van de onderbouw (landhoofden en pijlers) en het grondwerk werd P. Quant, voor f 893.000. Op 16 januari 1863 gaat de eerste spade de grond in. Het werk zou zijn financiële ondergang worden. Het eerste grote probleem waarmee Quant te maken kreeg, was het verkrijgen van de in het

bestek voorgeschreven materialen, zoals de grote blokken hardsteen voor de bekleding van de pijlers. Daarnaast was nauwkeurig voorgeschreven hoe diep er geheid moest worden voor de funderingsputten van de pijlers. Wat Quant ook probeerde, hij kreeg de palen niet ongehavend op de vereiste diepte. Verder verliepen de contacten met de heren ingenieurs uiterst stroef. Quant: 'Al die vitterijen over nietigheden heb ik wel toegeschreven – of 't juist was, wil ik niet zeggen – aan kleingeestige aanbrengerij.'⁴ Op 27 mei 1864 staakt Quant het werk, waarna het vijf maanden stilligt. Hij probeert tot in hoogste instantie zijn gelijk te halen, maar de Hoge Raad beslist dat Quant niet kan bewijzen dat het werk binnen de grenzen van het bestek niet was uit te voeren.

Zo moeizaam als de bouw van de pijlers verliep, zo voorspoedig ging het met de montage van de bruggen. De voorbereidingen echter hadden de nodige hoofdbrekens gekost. De ingenieurs Van Diesen en Schneitter hadden zich op twee dienstreizen naar Duitsland en Zwitserland verdiept in de mogelijke brugtypen. Op het laatst viel de keus op een zogenaamde vakwerkconstructie, die nog steeds voor spoorbruggen in zwang is. Deze liet een nauwkeuriger berekening van de krachten toe die in de verschillende delen werkzaam zijn, en ze leidde tot gewichtsvermindering. Vooral

het rekenwerk voor de 157 m lange hoofdoverspanning moet een 'hell of a job' zijn geweest, gezien de onzekerheden over de kwaliteit van het ijzer en het volledig ontbreken van ervaring. Er moest maar afgewacht worden in hoeverre de praktijk zou overeenstemmen met de theorie van de tekentafel. Voor ir. J. Rouppe van der Voort, die verantwoordelijk was voor de uitwerking van het definitieve ontwerp, bleek deze onzekerheid te groot: hij ging er mentaal onderdoor.⁵ Maar de bouwers hadden hun werk goed gedaan. De hoofdoverspanning was tot de jaren zestig van deze eeuw de grootste balkbrugoverspanning van Europa.

De bovenbouw (de bruggen zelf) werd gegund aan J. C. Harkort uit Duisburg voor *f* 1.814.000. Hij had in Duitsland al verscheidene bruggen gebouwd en in Nederland de brug bij Zutphen.

Er werden zeer hoge eisen aan de organisatie van het werk gesteld. Binnen twee jaar tijds zou vijf miljoen kg ijzer en staal verwerkt moeten worden. Tijdens de bouw moest de scheepvaart op de Lek voortgang kunnen vinden; de steiger diende vóór het invallen van de winter uit de rivier verwijderd te zijn in verband met de gevreesde ijsgang. Alle brugdelen zouden in Duisburg nauwkeurig op maat gemaakt moeten worden, gepast, gereinigd met zoutzuur en geveerd. Ook de ruim 750 000 boutgaten zouden tevoren worden ge-

boord. Het bestek bepaalde dat al deze handelingen in een overdekte ruimte moesten geschieden, waarvoor Harkort een grote hal liet bouwen. De bouw van de uiterwaardbruggen besteedde hij uit. De gerede brugdelen werden op vloten afgevoerd naar Culemborg. Daar was op 8 maart 1867 in de rivier de eerste paal geheid voor de reusachtige steiger, waarvan de bouw – zes maanden – langer duurde dan de montage van de hoofdoverspanning zelf: vier maanden. Op 13 december was de steiger weer uit de rivier verdwenen.

Het materiaal voor de bruggen bestond uit wel- of puddelijzer, dat een vezelachtige structuur heeft. Op advies van de firma Krupp werd ook het nieuwe bessemerstaal toegepast, echter alleen voor die onderdelen die later makkelijk te vervangen zouden zijn. Het bleek in 1914 inderdaad nodig het onbetrouwbaar gebleken bessemerstaal te vervangen door thomasstaal.⁶ Van een vooruitziende blik getuigde het besluit om de brug direct voor dubbelspoor in te richten, al heeft er tot 1914 maar één spoor gelegen.

De uiterwaardbruggen wogen elk ca. 300 ton, de 85 m-brug ca. 690 ton en de hoofdoverspanning ca. 2240 ton.

Een bijzonder onderdeel was de zogenaamde mijnkamer in de rivierpijler. Hierin kon een explosieve lading aangebracht worden om de brug in oorlogstijd op te kunnen blazen.

De grote dag waarop de hoofdoverspanning zou worden beproefd, werd vastgesteld op 28 mei 1868. Volgens het bestek moest de vaste proefbelasting voor de 157 m-brug bestaan uit 3000 kg per strekkende meter. Hiervoor werden spoorstaven gebruikt. De variabele belasting bestond uit een trein die met verschillende snelheden over de rug reed. Deze trein was samengesteld uit vijf locomotieven van ieder vijftig ton, en dertien met rails beladen goederenwagens van ieder vijftien ton.

In de rivier was een stellage gebouwd – op afb. 141 te zien – om de doorbuiging te meten. Bij volledige belasting bedroeg die 34 mm, terwijl de lengte van de brug met 5,5 mm toenam. Deze resultaten waren beter dan men op grond van berekeningen had verwacht. De op last van de minister van binnenlandse zaken over de hele lengte aangebrachte extra versteviging in de zijwanden was ten behoeve van de proefneming aan één zijde verwijderd. Men nam in de verticalen geen doorbuiging waar, wat de overbodigheid van deze voorzorg aantoonde. Desondanks hebben deze zogenaamde kanaalijzers de hoofdoverspanning 115 jaar gesierd.

Opgeluisterd door leden van de koninklijke familie vond op 11 augustus 1868 de officiële opening plaats; er kon nog maar gereden worden tot Waardenburg, omdat de brug over de Waal nog niet gereed was.

In totaal hadden de bouwkosten voor de brug *f* 3.705.574 bedragen, met inbegrip van de schadevergoeding aan de schippers voor het strijkbaar maken van hun scheepsmasten. Op de lonen had men hier en daar wat kunnen beknijselen: 'Voor een dag arbeid van 10 uren is hier slechts *f* 0.90 in plaats van *f* 1.00 uitgetrokken, omdat aan de werklieden

niet meer dan dit bedrag werd uitbetaald, wegens het minder werk dat gedaan kon worden in het ongunstige seizoen en wegens het minder vlug werken met fakkels gedurende den nacht.'

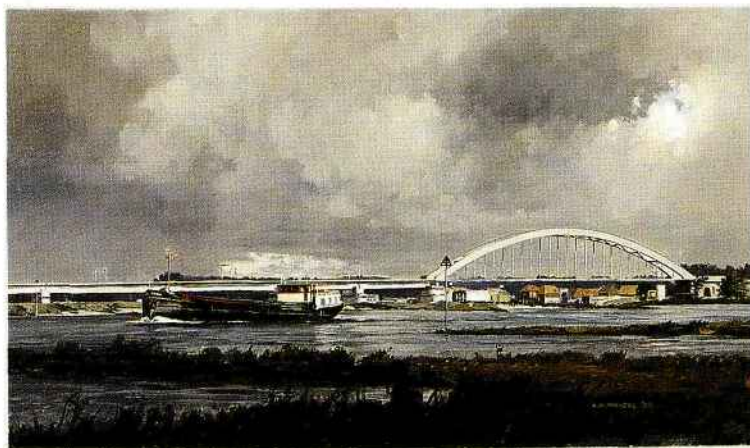
Tijdens de bouw vielen er zeven slachtoffers: 'Vier werklieden vielen van steigers of schuiten in de rivier en verdronken; van een

werd het hoofd verbrijzeld, toen hij, van een steiger vallende, op hardsteen neder kwam. Een overleed aan de gevolgen van een val, en een werd gedood door een stuk hout, dat hem op het hoofd viel. Het verlies van die menschenlevens, ondanks de voorzorgen van voorzichtigheid en orde, die men nam en aanbeval, gaf dikwerf een weemoedigen dag, inzonderheid wanneer men het verlies had te betreuren van een werkmán, die zich door geschiktheid had onderscheiden. (...) Men mogt overigens tevreden zijn over de orde, die bij het werk bleef heerschen, niettegenstaande in sommige tijden 300 tot 400 man bijeen waren, waaronder ook belgische en duitsche smeden en verwers.'

In haar 115-jarige bestaan is er maar betrekkelijk weinig aan de brug veranderd. In 1914 werd het spoor verdubbeld en het bessemerstaal vervangen; in 1936 werd de lijn geëlektrificeerd, waardoor een groot aantal zogenaamde bovenkoppelingen sneuvelde. Ook de Tweede Wereldoorlog heeft de brug tamelijk ongeschonden doorstaan, al wisten geallieerde vliegtuigen in september '44 een stuk uit de bovenrand van de hoofdoverspanning te schieten.⁷

De imposante brug heeft vele kunstenaars geïnspireerd. Al eerder noemden wij *J. C. Greive* (afb. 31). *Christiaan Cornelis Kannemans* (1812–1884) schilderde niet alleen

het hier afgebeelde doek (afb. 140), maar ook een 'nocturne'. Daarnaast komen wij de Culemborgse brug tegen op tabaksdozen, borden, gedenkpenningen en als speculaasplank. Toch moet de zomerpostzegel (1968) van *R. J. Draijer* wel de bekendste afbeelding zijn (afb. 142): 1 825 552 exemplaren werden ervan verkocht.⁸

143 Nico Peeters, De spoorbrug bij
Culemborg, 1982.
Olieverf op doek, 40 × 70. Part. coll.
(Dia: Hein Hopmans, Culemborg).

DE NIEUWE BRUG

Eind jaren zeventig van deze eeuw besloten de spoorwegen de gehele brug te vervangen. De belangrijkste redenen waren de zwaardere

goederentreinen, waarvan er maar één tegelijk met beperkte snelheid de brug mocht passeren, en de steeds hoger wordende onderhoudskosten (corrosiebestrijding). De 60 m-bruggen werden vervangen door brug-

gen van dezelfde lengte in voorgespannen beton; voor de 85 m-brug kwamen twee voorgespannen-betonbruggen in de plaats, waarvoor een extra pijler nodig was. Deze bruggen zijn gebouwd door de firma Van Hattum & Blankevoort voor ruim f 13 miljoen. De hoofdoverspanning werd voor ruim f 20 miljoen gegund aan Hollandia-Kloos en is in staal uitgevoerd. Hoewel vanuit financieel oogpunt een vakwerkconstructie weer de voorkeur had, werd om esthetische redenen voor een zogenaamde boogbrug met trekband gekozen.⁹ De zijwand van de betonbruggen loopt voor het oog nu – min of meer – door in de boog van de hoofdoverspanning (afb. 143).

De stalen brug is in haar geheel samengesteld op de wal, op het terrein van de voormalige steenfabriek, en door middel van pontons en vijzels op hulppijlers rechts van de oude brug geplaatst. Via glijbanen is ze op de plaats van de oude brug geschoven, waarbij deze op de hulppijlers aan de linkerkant kwam te rusten. Vervolgens zijn er vaarstellingen ondergevoerd en is de brug opgevijseld. Daartoe is ze eerst door middel van een stalen raamwerk

versterkt, wat op de tekening van *Chris Schut* (*1912), afb. 144, te zien is. (Immers, de brug was berekend op ondersteuning op de einden en niet op de plaatsen waar de vijzels haar ondersteunden.) Met behulp van drijvende bokken is de overspanning in vijftien delen van ieder ca. 180 ton gedemonteerd.

Twee eindstukken van de zijwanden zijn bewaard gebleven. Ze zijn tegen elkaar geplaatst en opgesteld op een hoge betonnen kolom 'om de herinnering aan de techniek van weleer te bewaren en als hommage aan de prestaties van de bruggenbouwers van toen'.¹⁰ De plaquette vermeldt de tekst: 'Een monument van steen en staal Onzichtbaar staat de Mens centraal.'

Wat verder van de oude brug resteert, zijn de pijlers uit de jaren zestig van de vorige eeuw. Ze bleken solide genoeg om de bijna zeven maal zo zware betonbruggen te dragen; de nieuwe stalen brug is ongeveer net zo zwaar als haar welijzeren voorganger. De vernieuwing vond in '82 en '83 plaats.

1 Jonckers Nieboer 1938, 95.

2 De Ingenieur 106, 357 e.v.

3 Van Diesen 1872; Koolhof 1982.

4 Quant 1867.

5 Vriendelijke mededeling L. C. J. M. Rouppe van der Voort te Gemert.

6 Joosting 1913.

7 Foest 1946, 61-64.

8 Catalogus 's-Gravenhage 1987, 112.

9 Brug over de Lek 1983.

10 Uitnodiging NS voor de onthulling van het monument op 18 oktober 1983.

x Watervloeden

'En in alle gewesten
wordt de stem van het water
met zijn eeuwige rampen
gevreesd en gehoord.'

Zo besluit *Marsman* zijn gedicht *Herinnering aan Holland*.

Als er één streek is waarop deze dichtregels van toepassing zijn, dan is het wel het Gelderse rivierengebied. Vloedstenen, die zijn ingemetseld in de zuidgevel van het huis Binnenpoort 6, laten zien dat het rivierwater ook in Culemborg manshoog heeft gestaan. Zo worden genoemd de 'Inbreck van Holthuisen en OosterHolt bij de Rietkamer A° 1651', 'Weder Inbreck van HoltHuisen 1651', 'Doorbraak by Huissen den 28'December 1769'. Het pand aan de overzijde getuigt nog van 'Doorbraaken tot Ogten en Bommel den 1 en 3 Maart 1781'.

De meeste watervloeden die Culemborg teisterden, zijn het gevolg geweest van dijkbreuken langs de Nederrijn en de Waal. Het water stroomde via de Betuwe naar de graafschappen Buren en Culemborg, waar het door de Aalsdijk gekeerd moest worden. Geregeld brak deze dijk echter door en werd Culemborg

bedreigd. Tot het derde kwart van de veertiende eeuw stroomde het water weg naar de laaggelegen Vijfheerenlanden en Alblasserwaard, totdat door toedoen van de graaf van Holland de Diefdijk werd verhoogd. Brak deze dwarsdijk door, zoals in 1571, toen het Wiel van Bassa ontstond, dan zakte het waterpeil op de velden snel, maar anders bleven de landerijen tot ver in het voorjaar overlast houden.¹

Bij een dreigende overstroming werden burgers pandsgewijs opgeroepen om de dijken te bewaken of te versterken. In de Binnenpoort en de Zandpoort legde men bekistingen tegen het wassende water. De stadsrekening van 1726 bevat diverse uitgaven gedaan tijdens de watervloed in dat jaar. De heren van de magistraat, de heemraden en de pandmeesters kwamen geregeld bij elkaar. Hun verteringen beliepen bijna eenderde van alle kosten. Hierbij kwam dan nog een bedrag voor op het stadhuis geleverde koffie. De leveranties van hout en turf zullen wel gediend hebben om het dijkleger te warmen. Verder stond er wijn en jenever gereed.²

Voorals in de laaggelegen Nieuwstad, die een overwegend agrarisch karakter had, vond

bij watersnood veel vee de dood. In 1769, toen de dijk tussen Huissen en Angeren doorbrak, verdrong er veel rundvee. Het stadsbestuur gaf opdracht de dode beesten uit de Nieuwstad bij de Molenwerf te laten begraven en die uit de binnenstad 'in de Rivier te laten werpen, met een sak sand off aarde om den hals gebonden, waar door men sustineert, dat de dieren aanstonds in de grond sullen wegsinken'.³

Gedurende de negentiende eeuw is Culemborg door enkele zware overstromingen getroffen. Berucht is de watersnoodramp van 1809, die het gehele rivierengebied blank zette. Op maar liefst dertien plaatsen braken de dijken door. Op 15 januari 1809 bereikte de stad het bericht dat de Waaldijk bij Loenen en Lent was doorgebroken. Het stadsbestuur gaf opdracht riolen en heulen te dichten, en aan de Zandpoort en de Binnenpoort een bekisting te leggen. Het mocht echter niet baten, want op 29 januari bezweken om middernacht beide keringen, waardoor het water in de Nieuwstad binnen een uur tot aan de tweede verdieping der huizen kwam te staan. De Oude Stad bleef evenmin droog.⁴

Hoe ernstig de situatie was, blijkt uit de raadsnotulen, waarin te lezen staat 'dat er geen voorbeeld is van zoo zwaren en hogen watervloed daar thans geen huis in de stad daar van geheel is vrijgebleven'.⁵ Veel mensen waren weggevlucht en er lagen zelfs kinderen

op de bodenkamer van het stadhuis. In en buiten de stad kon men zich alleen nog met bootjes verplaatsen. Het vee bracht men onder bij de steenfabriek. In Culemborg verdrong een bejaarde man, die zijn bed niet uitwilde; 7 paarden, 69 stuks rundvee, 23 schapen en 12 varkens kwamen eveneens om in het water. De aardappeloogst, die men bewaarde in de grond, was vrijwel geheel vernield. Graan, hooi en stro waren weggespoeld.

Koning Lodewijk Napoleon stuurde ridder Gevers van Endegeest naar het rampgebied om de toestand in ogenschouw te nemen. Later zond hij levensmiddelen en andere hulp. Soms wist men van de nood een deugd te maken. Zo kreeg Anthony Piek de opdracht het in de stad liggende dode vee te verzamelen, in stukken te snijden, op water te zetten, te zouten, en het vlees uit te delen aan de armen. Om de hoge uitgaven voor hulp enigszins te dekken, deed het stadsbestuur een beroep op de offerzin van de meer welgestelde burgers. Op 22 februari werd er een dankbededag met collecte gehouden in de kerken. In het stadhuis stond een kist voor giften, en verder werd er met een open schaal langs de huizen gegaan. De opbrengst beliep zo'n 1200 gulden. Daarnaast leverde de verkoop van gravures gelden op voor de getroffen en. De afgebeelde proefdruk toont de ondergelopen Markt te Culemborg in 1809. Uit het onder-

145 Jan Gerritsz. Visser, Overstroming van de Markt te Culemborg in 1809. Kopergravure naar een aquarel, 24 x 33. MEW.

schrift blijkt dat de gravure later nog eens gebruikt is: 'Hogen Watervloed te Monnickendam en Broek in Waterland in February 1825 (afb. 145).

De laatste overstroming die Culemborg teisterde, vond plaats in maart 1855. Het water steeg in het Culemborgse Veld tot een hoogte van 4,03 el. Een verslag beschrijft de toestand als volgt: 'Het was vooral te Kuilenburg treurig gesteld. Reeds den 7den vlugtten de veldbewoners bij het toenemen van het vloedwater naar de stad; diegenen die door het water werden overvallen en alles moesten achterlaten, werden met schuiten gered en ten getale van 250 in de stadsschool gehuisvest. Gedurig meldden zich weder noodlijdenden aan. Den 7den was het vloedwater reeds de benedenstad ingedrongen; den 9den was deze voor het grootste deel ondergelopen en verlaten. Het aantal vlugtelingen, die in de stad werden opgenomen, bedroeg 700, waarvan 360 in de stadsarmschool en de overige in verschillende huizen en gebouwen werden verpleegd.'⁶ Het aantal behoeftigen dat door gebrek aan werk of andere middelen van bestaan moest worden onderhouden, steeg tot 1950 personen, ruim eenderde deel van het totale inwonertal.

Behalve dat de rivieren – en dan vooral de Waal – de Betuwe en het graafschap Culemborg geregeld onder water zetten, had

men in de komgrondgebieden bovendien te kampen met onvoldoende afwatering van neerslagoverschot en kwel. Als gevolg hiervan stonden deze gronden een groot deel van het jaar blank. *Voet* meldt hierover: 'In den Jaere 1701. is door eenige uit de Regeeringe een Werk doorgedrongen, dat het Graafschap nog heugt. Vermits de Waal en Merwe, en by gevolg ook de Linge, wegens het verstoppen en verzanden van den rechter arm van den Rhyn by Schenckeschans, altoos zeer hoog en vol waters waren, in zoo verre, dat de Molens, aen de *Vliet* en den *Horn* geplaetst, het Binnenwater tot die hoogte niet konden opmaelen, zoo dat het Broek of de Laege Landen gemeenlyk onder water stonden, en de Rivier de Lek zoo laeg, dat dezelve niet meer vaerbaar was, wierd goed gevonden de Waterlosing op dezelve te maeken: Men verkoos daer toe de Plaets genaemt het *Spoel*.' (...) 'Men groef een wyde Mole-vliet, bezette die met hooge Kaden, men groef den Dyk door, en bouwde een zwaere Steene Sluis: De Molens die op de Vliet hadden gemaelen, wierden hier gebragt en geplaetst: Men bouwde voor en agter Molens, en men was met deeze nieuwe Waterlozinge zeer in de schik.' Deze werkzaamheden vonden in 1701 plaats.

Het succes van de sluis is van korte duur geweest. In 1707 werd het Pannerdensch Kanaal gegraven, waardoor een evenrediger afvoer van het Rijnwater over de Waal, IJssel

en Nederrijn/Lek werd bewerkstelligd. Hierdoor steeg het peil van de Lek, als gevolg waarvan de sluis haar betekenis zal hebben verloren. Hierdoor zag men zich genoodzaakt de molens 'op derzelver oude standplaats te brengen, om weer op de oude Vliet (...) te maalen, en het Water door *den Horn* in de Linge, als van ouds, te lossen', aldus *Voet*.

In het oorlogsjaar 1794 wordt 't Spoel weer van belang: echter nu als inlaatpunt voor militaire inundaties. Dit ter beveiliging van het gewest Holland. Met arbeidskrachten uit Culemborg wordt op maaiveldhoogte een coupure in de dijk gegraven van zes Rijnlandse roeden (ca. 23 m).⁷

Door de zeer strenge vorst vriezen de grote rivieren dicht en weten de Fransen door te dringen in het hart van Holland. Nadat op 12 januari 1795 Franse huzaren Culemborg zijn binnengereden, geeft het stadsbestuur opdracht de coupure bij 't Spoel weer te dichtten.⁸ Afb. 146 geeft een beeld van deze werkzaamheden.

De grootste watersnoodramp die Nederland kon overkomen, was een doorbraak van de Noorderlekdiijk. Een gebied dat overeenkomt met wat nu de Randstad Holland heet, zou overstromen, met niveauverschillen tussen plus vier meter plus NAP (Wijk bij Duurstede) en min vijf meter plus NAP (de droogmakerijen).⁹ Een dergelijke ramp was zeker niet denkbeeldig gezien de

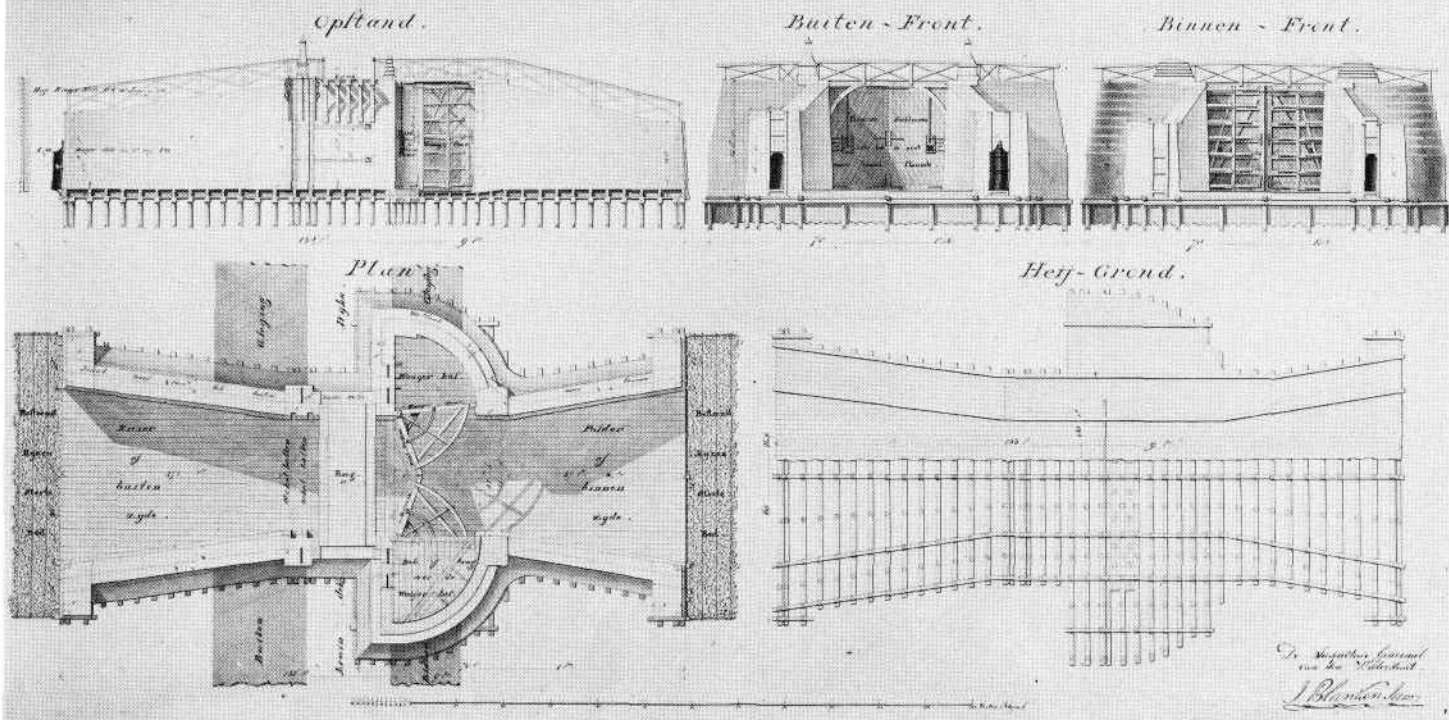
conditie van deze dijk, die deels op veen rustte. Verzakkingen waren dan ook schering en inslag.

De inspecteur-generaal van de Waterstaat, Jan Blanken (1755–1838), ontwikkelde een geheim plan waarbij in geval van nood de Noorderlekdiijk ontlast kon worden door de Zuiderlekdiijk bij 't Spoel door te steken.¹⁰ Het Lekwater zou dan langs de Diefdiijk, via Gorkum, door het Land van Altena naar de Biesbosch worden afgeleid. Dit zeer omstreden plan viel vrijwel samen met de plannen ter verbetering van de Hollandse Waterlinie. Hiertoe waren in de Diefdiijklinie, die een onderdeel vormde van de Hollandse Waterlinie, drie inundatiesluizen ontworpen, die – in tegenstelling tot dijkcoupures – een betere beheersing van het binnenstromende water mogelijk maakten. Eén zo'n 'defensive inondatie-sluis' wordt in 1815 gebouwd bij 't Spoel.¹¹ Het is een zogenaamde waaiersluis, een constructie die het mogelijk maakt ook tegen hoger water in de sluisdeur te openen of te sluiten (afb. 147).

Pas aan het eind van de jaren zeventig van deze eeuw wordt de sluis, die vóór het fort lag, gesloopt. Een poging om deze laatste houten waaiersluis onder bescherming van de Monumentenwet te krijgen, mislukte.¹² Ze heeft nog dienst gedaan in de mobilisatieperiode van 1939/40. Het gebied ten westen van Culemborg was toen gedeeltelijk geïnundeerd.

Plan en Opstand-Tekeningen van de DEFENSIEVE INONDATIE-SLUIS in den *Linder-Lek-dijk* aan het *Spoel* beneden *Culemborg*.
 GEBOUW in 1815.

NIV.

Ter dekking van de coupure bij 't Spoel werd in 1794 een batterij ontworpen. In 1879 voorzag men het verdedigingswerk van bomvrije gebouwen. Het Werk aan 't Spoel had na 1865 nog maar een zeer geringe militair-tactische waarde als gevolg van de op anderhalve kilometer aangelegde spoordijk. 'Die hooge, lange spoorwegdammen benoorden en bezuiden de brug bij Kuilenburg leveren den vijand een zóó uitnemende positie voor zijn geschut op, dat onze forten [hier worden ook bedoeld Fort Everdingen en Fort Honswijk] onmogelijk den strijd daartegen kunnen volhouden...'¹³

In de tweede helft van de negentiende eeuw zijn op grote schaal reguleringswerkzaamheden uitgevoerd aan de grote rivieren. Het afvoerend vermogen werd vergroot door on-

der meer het afsnijden van bochten en het verwijderen van hoge kaden en begroeiing uit het hoogwaterbed. Ten behoeve van de scheepvaart heeft men later door middel van kribben de laagwatergeul vernauwd. De in de jaren zestig van deze eeuw gereedgekomen stuwen bij Amerongen en Hagestein vormen vooralsnog het sluitstuk van de werkzaamheden om de waterstand op Nederrijn en Lek voor de scheepvaart en de landbouw op peil te houden.

Sinds 1960 wordt er – in navolging van de zeedijken – gewerkt aan de verzwaring van de rivierdijken. De norm hierbij is een overstromingsrisico van eenmaal in de 1250 jaar. Rond het jaar 2000 moeten deze werkzaamheden, met vaak ingrijpende landschappelijke gevolgen, voltooid zijn.¹⁴

1 Een goed overzicht van de diverse watervloeden biedt Gottschalk 1971–1977.

2 OAC, inv. nr. 384 g, stadsrekening 1726.

3 OAC, inv. nr. 5, resoluties 30–12–1769.

4 Verslag 1809, II, 185 e.v.

5 OAC, inv. nr. 50, 15–1, 29–1, 31–1, 1–2, 13–2–1809.

6 Van de Poll 1855.

7 De Jong 1953, 203.

8 *ibidem*, 212.

9 Van de Ven 1987, 68.

10 *ibidem*, 75.

11 *ibidem*, 236.

12 Jaarboek 1977.

13 Nieuwe Rotterdamsche Courant, 20–8–1910.

14 Van de Ven 1986, 13.

Heren van Culemborg

- Hubrecht I Schenk van Bosinchem, ridder, vermeld 1271-1300; tr.: 1 Margaretha van Arkel (?), 2 Clemence
- Johan van Bosinchem, knape, circa 1300-1322; tr.: 1 Margaretha van Maurik, 2 Peronele van Abcoude
- Hubrecht II Schenk van Bosinchem (sinds 1330: Schenk van Culenborch), ridder, 1322-1347; tr.: Jutte van der Lecke
- Johan II van Culenborch, ridder, 1347-1377
- Gerard I van Culenborch, ridder, 1377-1394; tr.: Bertha van Egmond
- Hubrecht III van Culenborch, 1394-1422; tr.: Jolenthe van Gaesbeeck
- Johan III van Culenborch, ridder, 1422-1452; tr.: 1 Barbara van Gemen, 2 Aleid van Götterswick
- Gerard II van Culenborch, 1452-1480; tr.: Elisabeth van Buren, vrouwe van Ewijk
- Jasper van Culenborch, heer van Hoogstraten, 1480-1504; tr.: Johanna van Bourgondië
- Elisabeth van Culenborch, 1504-1555; tr.: 1 Johan van Luxemburg, heer van Vile, 2 Anthonis van Lalaing, heer van Montigny

Graven van Culemborg

- Floris I van Pallandt, 1555-1598; tr.: 1 Elisabeth van Manderscheid, 2 Philippa Sidonia van Manderscheid
- Floris II van Pallandt, 1598-1639; tr.: Catharina van den Bergh
- Philips Theodoor van Waldeck, 1639-1645; tr.: Maria Magdalena van Nassau-Siegen
- Hendrik Wolraed van Waldeck, 1645-1664; tr.: Juliana Elisabeth van Waldeck
- George Frederik van Waldeck, 1664-1692; tr.: Elisabeth Charlotte van Nassau-Siegen
- Elisabeth Charlotte van Nassau-Siegen, douairière George Frederik van Waldeck, 1692-1694
- Louise Anna van Waldeck, 1694-1714; tr.: George Lodewijk van Erbach
- Ernst Frederik, hertog van Saksen-Hildburghausen, 1714-1720; tr.: Sophia Albertina van Erbach
- De Staten van het Kwartier van Nijmegen, 1720-1748
- Willem IV Carel Hendrik Friso, prins van Oranje en Nassau, 1748-1751; tr.: Anna van Hannover, kroonprinses van Groot-Britannië en Ierland
- Willem V Batavus, prins van Oranje en Nassau, 1751-1795; tr.: Frederika Sophia Wilhelmina, prinses van Pruisen

GEBRUIKTE AFKORTINGEN

ANPJ	Archief van de Nederlandse Provincie der Jezuïeten, Nijmegen
ARA	Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage
ASC	Archief van het Seminarie te Culemborg
RAG	Rijksarchief in Gelderland, Arnhem
OAC	Oud Archief van de Gemeente Culemborg
NAC	Nieuw Archief van de Gemeente Culemborg
NNBW	Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek
UBL	Universiteitsbibliotheek Leiden
RAU	Rijksarchief in Utrecht
RKD	Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, 's-Gravenhage
GMA	Gemeentemuseum Arnhem
AHGC	Archief der Heren en Graven van Culemborg in RAG
KB	Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage
MEW	Museum Elisabeth Weeshuis, Culemborg
KNOB	Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

VAN DER AA 1841

A. J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden* III, Gorinchem 1841.

AFBEELDINGEN 1901-1910

Afbeeldingen van oude bestaande gebouwen, uitgegeven door de Maatschappij tot bevordering van de bouwkunst, 1901-1910.

ALBERDINGK THIJM 1911

J. C. Alberdingk Thijm. 'Uit het "costboek" der zoogenaamde Kloppenschool te Culemborg', *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, xxxvii (1911).

326 e.v.

ALLARD 1900

H. J. Allard, 'De eerste Jezuïet te Amsterdam (1550)', *Het Jaarboekje van Alberdingk Thijm*, 1900, 43.

ALMA 1860

(P. Alma), *Gedenkschrift uitgegeven door de Protectoren van het Elisabeth-Weeshuis te Culemborg ter gelegenheid der viering van het Drie-honderd-Jarig bestaan, den 28 Augustus 1860*, Culemborg 1860.

AUSEMS 1968

Th. W. Ausems S. J., 'Bernard van Meurs en het seminarie te Culemborg', *Spiegel der Historie*, 3 (1968), 391 e.v.

AVIS 1935

J. G. Avis, 'Jacob van Deventer's kaart van Gelderland', *Bijdragen en Mededeelingen Vereeniging Gelre*, xxxviii, (1935).

BACHIENE 1791

W. A. Bachiene, *Vaderlandsche Geographie of nieuwe tegenwoordige staat en hedendaagsche historie der Nederlanden*, 1, 1e stuk, Amsterdam, 1791.

DE BEAUFORT/VAN DEN BERG 1968

R. F. P. de Beaufort en Herma van den Berg, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, deel De Betuwe, 's-Gravenhage* 1968.

BECKERING 1895

Th. Beckering, M. van Bolhuis, P. Muntinghe en A. H. W. de Vriese, 'Journal of dagverhaal van een plaisir Reisje van Groningen na Kleef, in 1740', *De Navorscher*, 1895.

BELTJES 1947

P. J. W. Beltjes, 'De Barbarakerk te Culemborg', *Culemborgsche Courant*, september en oktober 1947.

BELTJES 1949

P. J. W. Beltjes, Goud- en zilversmeden te Culemborg in de 17de- en 18de eeuw. *Bijdragen en Mededeelingen Vereniging Gelre*, xliiv (1949), 71 e.v.

BELTJES 1951

P. J. W. Beltjes, 'Het kerkhof van Paveie', *Bijdragen en Mededeelingen Vereniging Gelre*, li (1951), 149 e.v.

BELTJES 1957

P. J. W. Beltjes, 'Vrouwe Elisabeth en haar betekenis voor Culemborg', *Jaarboek Koninklijke Hoogstratens Oudheidkundige Kring* 1957, 30 e.v.

BELTJES 1968 I

P. J. W. Beltjes, 'Het Vrouwenoproer te Culemborg in 1650 naar berichten van tijdgenoten', *Gelders Molenboek*, Zutphen 1968, 15 e.v.

BELTJES 1968 II

P. J. W. Beltjes, 'De beiaard in de "vierkante toren" te Culemborg', *Spiegel der Historie*, 3 (1968), 374 e.v.

BELTJES 1971

P. J. W. Beltjes, *Culemborgers overzee*, Culemborg 1971.

BELTJES 1976

P. J. W. Beltjes, 'Antonis van Lalaing, eerste graaf van Hoogstraten, en de glasschilderkunst, een nadere verkenning', *Liber Amicorum Jozef Lauwerijs*, Hoogstraten 1976, 51 e.v.

BELTJES 1981

P. J. W. Beltjes, 'Goud en zilver te Culemborg. Leverantiën door de goudsmiden mr. Elyas (Scerpswert) en mr. Roelant aan Johan, heer van Culemborg en van de Leck', *Liber Castellorum, 40 variaties op het thema kasteel*, Zutphen 1981, 382 e.v.

BELTJES 1986

P. J. W. Beltjes, 'Op een barre winterdag van 1854 met een ezelwagen van Culemborg naar Geldermalsen v.v.', *De drie steden* 7 nr. 3 (1986), 24 e.v.

BERENDSEN 1982

H. J. A. Berendsen, *De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht; een fysisch-geografische studie*, Utrecht 1982.

VAN DEN BERG 1987

Bianca van den Berg, 'Kerkelijke bouwprojecten van de bouwmeesters uit de Keldermans-familie', in: *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden*, 's-Gravenhage 1987, 61 e.v.

VAN DEN BERGH 1852

S. J. van den Bergh, 'Aan Jan Weissenbruch', *Kunstkronijk*, 1852, 37.

BERKELBACH VAN DE SPRENKEL 1937

J. W. Berkelbach van de Sprenkel, *Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340*, Utrecht 1937.

BLOK 1981

D. P. Blök, 'Het middennederlandse rivierengebied', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 1, Haarlem 1981, 135 e.v.

BLOMMERS 1987

B. Blommers, 'Een molen met vragen: Stellingmolen "De Hoop"', *Culemborgse "Voet"-noten*, nr. 1, 1987, 8-15.

BOELE VAN HENS BROEK 1877

P. A. M. Boele van Hensbroek, 'Lodovico Guicciardini', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap Utrecht*, 1, 1877, 245 e.v.

BOS/VAN LIERE 1980

P. Bos en J. van Liere, 'De ontwikkeling van een stadsplattegrond', *Ekstern* 7 (1980) Delft. Eveneens verschenen in: *Behoud van het verleden, 10 jaar restaureren in Culemborg*, Culemborg 1987, 9 e.v.

BRASZ 1984

Ineke Brasz, *De kille van Kuilenburg*, Culemborg 1984.

BRUG OVER DE LEK 1983

De brug over de Lek te Culemborg 1863-1983, uitgave van de Nederlandse Spoorwegen, Dienst van Infrastructuur, Utrecht 1983.

CARASSO-KOK 1981

M. Carasso-Kok, *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen*, 's-Gravenhage 1981.

CATALOGUS AMSTERDAM 1977

Opkomst en bloei van het Noordnederlandse stadsgezicht in de 17e eeuw, tentoonstellingscatalogus Amsterdams Historisch Museum, 1977.

CATALOGUS CULEMBORG 1985

Van Voorburg tot Triowijk. Bouwen in Culemborg rond 1900, Culemborg 1985.

CATALOGUS 'S-GRAVENHAGE 1987

Speciale catalogus van de postzegels van Nederland en overzeese rijkdelen 46e editie 1987, 's-Gravenhage (1987).

CATALOGUS WALTER POMPE 1979

Walter Pompe beeldhouwer 1703-1777. Tentoonstelling in het Museum voor Religieuze Kunst te Uden, Uden 1979.

CODEX ADELSKRONIEKEN

Codex Adelskronieken (genummerd CLXXI), kennelijk afkomstig van Aernout van Buchell, met o.a. een omstreeks 1600 op grond van één of meer oudere kronieken opgestelde 'Genealogie vande heeren van Cuylenburch in 't cort begrepen van haren oorspronc voortganck tot onsen tyden'. Part. bezit.

CORTE BESCHRYVINGE

Corte beschryvinge... van de heren van Culemborg, z.j. Handschrift in particulier bezit.

CRAANDIJK 1887

J. Craandijk, *Wandelingen door Nederland*. Met platen naar de lithografieën van P. A. Schipperus en wandelkaartjes, Haarlem 1887³. N.B. De 'wandeling' bij Culemborg werd in 1882 gemaakt.

VAN DAAL 1984

Ph. van Daal, 'Van Winssen enz.' *De Nederlandsche Leeuw* 101 (1984), 118 e.v.

DEK 1970

A. W. E. Dek, *Genealogie van het vorstenhuis Nassau*, Zaltbommel 1970.

DEK 1975

A. W. E. Dek, 'De adellijke geslachten Van Culemborg en Van Vianen, stammende uit de heren Van Bosinchem, alsmede de uit de Van Culemborg's spruitende heren van Boxmeer', *De Nederlandsche Leeuw*, 92 (1975), 82 e.v.

DEKKER 1983

C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie*, z.pl. 1983 (Stichtse Historische Reeks, 9).

DIEDERIKS 1976

H. A. Diederiks, 'Stedeling en Buitenplaats', *Jaarboek Amstelodamum*, 1976, 108 e.v.

VAN DIESEN 1872

G. van Diesen e.a., *Beschrijving van de brug over de Lek te Kuilenburg*, 's-Gravenhage 1872.

VAN DOORNINCK/VAN VEEN 1908

P. N. van Doorninck en J. S. van Veen, *Acten betreffende Gelre en Zutphen, 1107-1415*, Haarlem 1908.

VAN EEGHEN 1942

Chr. P. van Eeghen, 'Dirk van der Burg of Jan de Beijer?', *Proeve van een oeuvre-catalogus van Dirk van der Burg', Oud Holland*, 59 (1942), 23-27 en 90-96.

EILLEBRECHT 1986

A. Eillebrecht, J. Grimbergen, P. Schipper, *De sigarennijverheid in Culemborg. Mensen en fabrieken*, Culemborg 1986.

VAN EIJDEN/VAN DER WILLIGEN 1816-'20

R. van Eijnden en A. van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst sedert de helft der XVIII eeuw*, Haarlem 1816-'20.

FOCKEMA ANDREAE/VAN 'T HOFF 1947

S. J. Fockema Andreae en B. van 't Hoff, *Geschiedenis der kartografie in Nederland*, 's-Gravenhage 1947.

FOCKEMA ANDREAE/VAN 'T HOFF 1961

Christiaan S.Groten's kaarten van de Nederlanden. In reproductie uitgegeven onder auspiciën van Kon. Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, met een inleiding van S. J. Fockema Andreae en B. van 't Hoff, Leiden 1961.

FOCKEMA ANDREAE 1975

S. J. Fockema Andreae en C. Koeman, *Kaarten en kaarttekenars*, Bussum 1975.

FOEST 1946

A. H. Foest, *De lotgevallen van de spoorwegbruggen*, Utrecht 1946.

FORTGENS/BELTJES 1953

H. W. Fortgens en P. J. W. Beltjes, 'De Latijnse school te Culemborg', *Bijdragen en Mededelingen Vereniging Gelre* 1111 (1953) 91 e.v.

DE FREMERY 1890

James de Fremery, *Cartularium der Abdij Mariënweerd*, 's-Gravenhage 1890.

GEVERS 1985

A. J. Gevers en A. J. Mensema, *Over de hobbelde Bobbelde Heyde. Andries Schoemaker, Cornelis Pronk en Abraham de Haen op reis door Overijssel, Drente en Friesland*, Alphen aan den Rijn 1985.

VAN GOOL 1750 I

Joh. van Gool, *De Nieuwe Schouburg der Nederlantsche Kunstschilders en Schilderessen*, 's-Gravenhage 1750.

GOTTSCHALK 1971-77

M. K. E. Gottschalk, *Stormloeden en rivieroverstromingen in Nederland*, 3 delen, Assen 1971-77.

GIJSWIJT-HOFSTRA 1984

Marijke Gijswijt-Hofstra, *Wijkplaatsen voor vervolgd, Asielverlening in Culemborg, Vianen, Buren, Leerdam en IJsselstein van de 16de tot eind 18de eeuw*, z.pl. 1984.

HAMMACHER 1941

A. M. Hammacher, *Amsterdamse Impressionisten en hun kring*, Amsterdam 1941.

'T HART 1863

John. Jac. 't Hart, *Culemborg in haren voorleden en tegenwoordigen Toestand. Geschiedkundig geschetst op de Vergadering der Jongelings-Vereeniging, den 4 December 1863*, Culemborg 1863.

HEEMSKERK/KLEINJAN 1963

J. Heemskerk en J. Kleinjan, 'Historie', *Culemborg, Rapport stedebouwkundige studiegroep* [gestencild] Delft 1963, 11 e.v.

HEERINGA 1940

K. Heeringa, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, II, 's-Gravenhage 1940.

HENDERIKX 1987

P. A. Henderikx, *De beneden-delta van Rijn en Maas, Landschap en bewoning van de Romeinse tijd tot ca. 1000*, Hilversum 1987.

VAN HERCK 1935

Ch. van Herck, 'Walter Pompe en zijn werk', *Jaarboek Antwerpen's Oudheidkundige Kring*, XI (1935), 145 e.v.

HEUFF 1906

J. A. Heuff Azn., 'Zandweg Tiel-Kuilenburg-Utrecht (1773)', *Bijdragen en Mededelingen Vereeniging Gelre*, IX, 1906, 125 e.v.

DEN HOED 1965

J. den Hoed, 't Caffaingnen by het susterclooster', *Culemborgse Courant*, 19 maart en 29 oktober 1965.

DEN HOED 1968

J. den Hoed, 'Beschouwingen rond de Culemborgse stadsrechtbrief van 1318', *Spiegel der Historie*, 3 (1968), 346 e.v.

HOEFER 1908

F. A. Hoefer, 'Aanteekeningen omtrent Culemborg', *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, Eerste jaargang, tweede serie (1908), 105 e.v.

VAN 'T HOFF 1941/2

B. van 't Hoff, 'Bijdrage tot de dateering van de oudere Nederlandsche stadsplattegronden', 1941-1942 (overdruk *Nederlandsch Archievenblad*).

HOLLESTELLE 1976

J. Hollestelle, *De Steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560*, Arnhem 1976 (reprint).

VAN DEN HOMBERGH 1987

F. A. H. van den Hombergh, 'Brugman en de broodnijd, problemen rond de Culemborgse paardenmarkt', *De drie steden* 8 nr. 1 (1987), 3 e.v.

HORSTEN 1972

F. Horsten, 'Culemborg in de late Middeleeuwen', niet uitgegeven doctoraalscriptie, Amsterdam 1972. In OAC, collectie handschriften 1 nr. 21.

HOUTKOOP 1980

A. Houtkoop, 'Licht in duisternis. De wordingsgeschiedenis van de eerste Culemborgse gasfabriek', *De drie steden*, 1, nr. 1 (1980), 12 e.v.

HOUTKOOP 1983

A. Houtkoop, 'Een Mademoiselle van tweede keuze', *De drie steden*, 4 nr. 2 (1983), 11 e.v.

HOUTKOOP 1984

A. Houtkoop, "Alleszins voldoende voor de rang der gemeente", Verbouwingen van het Culemborgse stadhuis in het midden van de negentiende eeuw', *De drie steden*, 5 nr. 3 (1984), 11 e.v.

HOUTKOOP 1986

A. Houtkoop, 'Een driedubbele terechtstelling te Culemborg in 1840', *De drie steden*, 7 nr. 2 (1986), 12 e.v.

HOUTKOOP 1987

A. Houtkoop, 'De zorg voor het uiterlijk van de stad belicht aan de hand van het lot van de stadsmuren en poorten', *Behoud van het verleden. 10 jaar restaureren in Culemborg*, Culemborg 1987, 19-30.

IMMERZEEL 1842

J. Immerzeel, *De Levens en Werken der Hollandsche en Vlaamsche Kunstschilders, Beeldhouwers, Graveurs en Bouwmeesters, van het begin der vijftiende eeuw tot heden*, Amsterdam 1842.

DE INGENIEUR 1906

De Ingenieur 21 mei 1906, Feestuitgave G. van Diesen, 's-Gravenhage 1906.

JAARBOEK 1977

Jaarboek 1977 Stichting Menno van Coehoorn, 's-Gravenhage 1977.

JAARVERSLAG 1943

'Jaarverslag van de Monumentencommissie der provincie Gelderland over het jaar 1943', *Bijdragen en Mededeelingen Vereeniging Gelre*, XLVII (1944), XI e.v.

JAARVERSLAG 1955

'Jaarverslag van de Monumentencommissie der provincie Gelderland over het jaar 1955', *Bijdragen en Mededeelingen Vereniging Gelre*, LVI (1957), XV e.v.

JANSE 1974

H. Janse en Th. van Straalen, *Middeleeuwse Stadswallen en Stadspoorten in de lage landen*, Zaltbommel 1974.

JANSE 1987

H. Janse (red.), *Keldermans, een architectonisch netwerk in de Nederlanden*, 's-Gravenhage 1987.

JANSSSEN DE LIMPENS 1959

K. Janssen de Limpens, 'Généalogie Van Broeckhuysen', *De Maasgouw*, 1959, 188 e.v.

JONCKERS NIEBOER 1938

J.H. Jonckers Nieboer, *Geschiedenis der Nederlandsche Spoorwegen 1832-1938*, Rotterdam 1938.

DE JONG 1953

J.D. de Jong, 'Culemborg in oorlogstijd (1794-1795)', *Bijdragen en Mededeelingen Vereniging Gelre*, LIII, (1953), 201 e.v.

DE JONG 1955

J.D. de Jong, *Elisabeth van Culemborg 1475-1555, Levensschets*, Culemborgsche Historiebladen, Eerste serie nr. III, Culemborg 1955.

(Ook verschenen in: *Jaarboek Koninklijke Hoogstratens Oudheidkundige kring* 1957, 1 e.v.)

DE JONG 1957

O.J. de Jong, *De Reformatie in Culemborg*, Assen, 1957.

JOOSTING 1913

P. Joosting, 'De werken tot versterking der Spoorbruggen over de groote rivieren in de lijn Utrecht-'s-Hertogenbosch', *De Ingenieur*, 's-Gravenhage 1913.

JOOSTING/MULLER 1915

J.G.C. Joosting en S. Muller Hzn., *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de middeleeuwen, Eerste afdeling De indeeling van het bisdom*, II, 's-Gravenhage 1915 (Werken OVR Tweede reeks nr. 17).

KALKHOVEN 1888-1890

J.D.J. Kalkhoven, *Geschiedenis van Culemborg*, Culemborg 1888-1890.

VAN DE KAMP 1980

J.L.J. van de Kamp, *Emanuel van Portugal en Emilia van Nassau*, Assen 1980.

KETNER 1954

F. Ketner, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, IV Eerste stuk, 's-Gravenhage 1954.

KETNER 1959

F. Ketner, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, V 's-Gravenhage 1959.

KLEYNTJENS 1915

J. Kleyntjens SJ, 'Oudste Stadsrekeningen van Culemborg', *De Navorscher* LXIV (1915).

KOEKOEK 1841

B. C. Koekoek, *Herinneringen en Mededeelingen van eenen landschapschilder*, Amsterdam 1841.

KOOLHOF 1982

G.J.L. Koolhof, *De spoorbrug bij Culemborg 1868-1982*, Culemborg 1982.

KOOLHOF 1987

(G. J. L. Koolhof), *Brochure Stichting Menno van Coehoorn, 's-Gravenhage* 1987.

TER KUILE 1948

S. J. Fockema Andreea en E. H. ter Kuile, *Duizend jaar bouwen in Nederland, 1, De Bouwkunst van de Middeleeuwen*, Amsterdam 1948.

KUNST/MOORS 1982

R. Kunst m.m.v. P. Moors, *Inventaris der archieven van de Abdij van Mariënweerd (1248-1592) en de Administrateur der Mariënweerdse goederen (1592-1623)*, Arnhem 1982.

LAANSTRA 1986

Willem Laanstra, *Johannes (Jan) Weissenbruch schilder-graficus 1822-1880*, Amsterdam 1986.

LAANSTRA/DE BRUIJN/RINGELING 1984

Willem Laanstra, H. C. de Bruijn en J. H. A. Ringeling, *Cornelis Springer (1817-1891)*, Utrecht 1984.

LEEMANS 1981

W. F. Leemans, *De Grote Gelderse Tollen en de Tollenaars in de 18de en het begin der 19de eeuw*, Arnhem 1981.

VAN LENNEP/HOFDIJK 1857

J. van Lennep en W. J. Hofdijk, *Merkwaardige Kasteelen in Nederland, Tweede Serie II*, Amsterdam 1857, 207 e.v.

LEVERLAND 1968

B. N. Leverland, 'De Oud-Katholieke kerk', *Spiegel der Historie*, 3 (1968), 387 e.v.

LEYS 1987

Jolanda Leys, 'De invloed van Anthonis I en Rombout II Keldermans op de kasteelfortificaties', *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden, 's-Gravenhage* 1987, 155 e.v.

VAN LIEBERGEN 1979

L. van Liebergen, 'Walter Pompe', *Walter Pompe beeldhouwer 1703-1777, Tentoonstelling in het Museum voor Religieuze Kunst te Uden*, Uden 1979, 21 e.v.

VAN DER LINDEN 1982

H. van der Linden, 'Het platteland in het noord-westen met nadruk op de occupatie circa 1000-1300', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 2, Haarlem 1982, 48 e.v.

VAN DER LOOS 1953

J. C. van der Loos, *Vaderlandsche Kerkgeschiedenis uit de zeven noordelijke provinciën sinds het Concilie van Trente*, v, Amsterdam 1953.

DE LOOS-HAAXMAN 1967

J. de Loos-Haaxman, 'Een vroeg-zeventiende eeuws aantekenboekje', *Bijdragen en Mededelingen Vereniging Gelre*, LXII, (1967), 227 e.v.

LOUWE KOOIJMANS 1966

L. P. Louwe Kooijmans, 'Archeologisch Nieuws', *Nieuwsbulletin KNOB*, 1966, 61-62.

VAN MALENSTEIN 1982

M. M. van Malenstein, 'Het Sint-Pietersgasthuis te Culemborg', *Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wis kunde en techniek*, 5 (1982). Eveneens verschenen in: *De drie steden*, 4, nr. 1 (1983), 3 e.v.

MARIS 1939

A. J. Maris, *De Reformatie der geestelijke goederen in Gelderland, in het bijzonder in het Kwartier van Nijmegen, 's-Gravenhage* 1939.

MAZZOLA 1987

W. A. Mazzola, 'Geschiedenis van het Sint Pietersgasthuis', *Behoud van het verleden. 10 jaar restaureren in Culemborg*. Culemborg 1987, 45 e.v.

VAN DER MEER 1943

F. van der Meer, *Praeses Van Schaik; Ter nagedachtenis van praeses Mgr J. A. S. van Schaik*, Utrecht 1943.

DE MEERE 1982

J. M. M. de Meere, 'Economische ontwikkeling en levensstandaard in Nederland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw, Cahiers Sociale Geschiedenis, 1 's-Gravenhage 1982.

MEISCHKE 1987

R. Meischke, 'De stedelijke bouwopgaven tussen 1450 en 1530', *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden, 's-Gravenhage* 1987, 87 e.v.

MEISCHKE/VAN TYGHEM 1987

R. Meischke en F. van Tyghem, 'Huizen en hoven, gebouwd onder leiding van Anthonis I en Rombout II', *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden*, 's-Gravenhage 1987, 131 e.v.

MEISSNER 1927

Daniel Meissner, *Thesaurus philopoliticus*, ingeleitend door Fritz Herrmann und Leonhard Kraft, Heidelberg 1927.

MENTINK 1982

G. J. Mentink, 'Fabricage van klein Geweer te Culemborg in de periode 1759-1812', *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek*, 1982, 22-30.

DE MEYERE/RUIJTER 1982

J. A. L. de Meyere en J. M. M. Ruijter, *De Lekpoort te Vianen, Aspecten uit de historie van een stadje aan de Lek*, Alphen aan den Rijn 1982.

MOLL 1866

W. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, Tweede deel, eerste stuk, Utrecht 1866.

MULLER/BOUMAN 1920

S. Muller Fz. en A. C. Bouman, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, I, Utrecht 1920.

MUSCHART 1942

R. T. Muschart, 'Grafzerken, ... in de St. Barbarakerk te Culemborg', *Bijdragen en Mededelingen Vereeniging Gelre XLV* (1942), 138 e.v.

NAHUYS 1888

M. Nahuys, *Andries en Gerrit Schoemaker, twee Amsterdamse oudheid-, penning- en wapenkundigen*, Gent 1888. In: bibliotheek Gemeente-archief Amsterdam.

NIEMEIJER/VAN DER WYCK/KLOEK 1988

J. W. Niemeijer, Jonkheer H. W. M. van der Wyck en W. Th. Kloek, *De kasteeltekeningen van Roelant Roghman*, Alphen aan den Rijn 1988.

NN 1845

N.N., 'Een bezoek aan de drie Steden van het Arrondissement Tiel', *Tielsch Stads- en Arrondissementsweekblad*, 17 oktober 1845.

NIJHOFF 1830

Is. An. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*, I, Arnhem 1830.

PEEK 1928.

(J. Peek), *Geschiedkundig overzicht van Katholiek Culemborg*, Culemborg 1928.

PERSYN Z.J.

Jul. Persyn, *Dr Schaepman*, 3 dln. 's-Gravenhage, z.j.

VAN DE POLL 1855

W. van de Poll, *Schets van den Watervloed in Gelderland, Noord-Brabant, Utrecht en Zuid-Holland in maart 1855*, Tiel 1855.

PONTANUS 1639

J. I. Pontanus, *Historiae Gelricae libri XIV*, Harderwijk 1639.

PRINS-SCHIMMEL 1984

Meta A. Prins-Schimmel, 'Het Stadhoudershuis te Culemborg', *Jaarverslag Vereniging Hendrick de Keyser 1984*, 18 e.v.

QUANT 1867

P. Quant, *De spoorwegbrug te Kuilenburg*, Amsterdam 1867.

TEN RAA 1950

F. J. G. ten Raa, *Het Staatsche Leger*, VII, 's-Gravenhage 1950.

VAN RAPPARD/MULLER 1911

F. A. L. ridder van Rappard en S. Muller Fz. *Verslagen van Kerkvisitatiën in het bisdom Utrecht uit de 16de eeuw*, Werken Historisch Genootschap Utrecht, derde serie, no. 29, Amsterdam 1911.

RENAUD 1951

J. G. N. Renaud, 'Het kerkhof van Paveijen', *Bulletin KNOB*, 1951, 118 e.v.

RENES 1981

J. Renes, 'Culemborg-Redichem', *Gelders Oudheidkundig Contactbericht*, 90 (1981) III, 5 e.v.

Eveneens verschenen in: *Culemborgse 'Voet'-noten*, 2 (1988) nr. 1, 2 e.v.

RENES 1982

J. Renes, 'Culemborg en omgeving', *Geografisch Tijdschrift*, Nieuwe Reeks XVI (1982), 476 e.v.

VAN REYN 1846

J. van Reyn, *Korte beschrijving der stad Kuilenburg*, Rotterdam 1846.

VAN RHEDE VAN DER KLOOT 1891

M. A. van Rhede van der Kloot, *De Gouverneurs-Generaal en Commissarissen-Generaal van Nederlandsch-Indië, 1610-1888*, 's-Gravenhage 1891.

ROESSINGH 1979

H. K. Roessingh, 'Landbouw in de Noordelijke Nederlanden 1650-1815', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 8, Haarlem 1979, 39.

ROMERS 1969

H. ROMERS, *Jan de Beijer, Oeuvrecatalogus*, 's-Gravenhage 1969.

ROMERS 1987

H. Romers, *Achttiende-eeuwse gezichten van steden, dorpen en huizen naar het leven getekend door J. de Beijer*, deel I Gelderland en Overijssel, Alphen aan den Rijn 1987.

ROSENBERG 1972

H. P. R. Rosenberg, *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland*, 's-Gravenhage 1972.

VAN RIJN 1719

H. V(an) R(ijn), *Historie ofte Beschryving van 't Utrechtsche Bisdom II*, Leiden 1719.

DE SAUSSURE 1903

C. de Saussure, *Lettres et voyages en Allemagne, en Hollande et en Angleterre, 1725-1729, où l'on trouve des descriptions des principales villes qu'il a vues, etc.*, (met pl. en portret) Lausanne 1903. KB 500 C 27.

SCHÄFKE 1988

Werner Schäfke, 'Die schlacht von Worringen, Jan van Heelu', *Der Name der Freiheit 1288-1988, Aspekte Kölner Geschichte von Worringen bis heute*, Keulen 1988, 144.

SCHEEN 1970

P. A. Scheen, *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1950*, 's-Gravenhage 1970.

SCHEEN 1981

P. A. Scheen, *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1880*, 's-Gravenhage 1981.

VAN SCHILFGAARDE 1949

A. P. van Schilfgaarde, *Het archief der heeren en graven van Culemborg*, 3 dln., 's-Gravenhage 1949.

VAN SCHILFGAARDE 1980

A. P. van Schilfgaarde, *Het archief van de huizen Waardenburg en Neerijnen 1288-1827*, 1, Arnhem 1980.

VAN SCHILFGAARDE Z. J.

A. P. van Schilfgaarde, *Repertorium op het Leenregister van Culemborg*, AHGC inv. nr. 4779-4782, hs. z.h. RAG.

SCHIPPER 1979

P. W. Schipper, 'De Culemborgse stoel. Een populair stuk huisraad uit de 19de eeuw', *Antiek* (1979), 43-63.

SCHIPPER 1986

P. W. Schipper, 'Twee Culemborgse tekenmeesters met ordeproblemen: P. P. van Es en H. L. B. Hoven', *De drie steden* 1986, nr. 3.

SCHOTEL 1846

G. D. J. Schotel, *Floris I. en II. van Pallant, graven van Culemborg*, Arnhem 1846.

SCHWENNICKE 1980

Detlev Schwennicke, *Europäische Stammtafeln*, Band VIII, Marburg, 1980.

SILLEVIS 1932

L. Sillevius, 'Sprokkels uit heerlijke rekeningen', *Culemborgsche Courant* 30-4 en 7-5 1932.

SILLEVIS/BELTJES 1939

L. Sillevius en P. J. W. Beltjes, *De Bouwgeschiedenis van het Stadhuis te Culemborg*, Culemborg 1939.

VAN SLEE 1926

J. C. van Slee, 'De inventaris van het klooster Jeruzalem of van het H. Graf der Kruisbroeders te Culemborg', *Bijdragen en Mededeelingen Vereniging Gelre* XXIX (1926), 177 e.v.

VAN SLICHTENHORST 1654

Arend van Slichtenhorst, *XIV Boeken van de Gelderse Geschiedenissen*, Arnhem 1654, herdruk Arnhem 1967.

SLIGGERS 1982

B. Sliggers, *Het schetsboek van Cornelis van Noorde*, Haarlem 1982.

SLOET 1872-1876

L. A. J. W. baron Sloet, *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen*, 's-Gravenhage 1872-1876.

SLOET 1912

J. J. S. baron Sloet, *Register op de Leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en graafschap Zutphen, Leenen buiten Gelderland*, Arnhem 1912.

SLOTHOUWER 1945

D. F. Slothouwer, *De paleizen van Frederik Hendrik*, 's-Gravenhage 1945.

STAATS EVERS 1859

J. W. Staats Evers, *Lijfstraffelijke regtspleging in Gelderland. Belangrijke strafzaken van 1811 tot 1859 aldaar voorgekomen*, Arnhem 1859.

STAATS EVERS 1891

J. W. Staats Evers, *Gelderlands voormalige steden*, Arnhem 1891.

SPEISER 1961

Werner Speiser, *China, geest en samenleving*, Amsterdam/Brussel 1961.

STAD EN LANDRECHT 1746

Stad en Landrecht mitsgaders Ordonnantien en Reglementen des graafschaps Cuylenborg, Nijmegen 1746.

STOL 1968

H. C. Stol, 'De zijdelintrederij te Culemborg', *Spiegel der Historie, Culemborgnummer*, 1968.

STRÄTER 1911

F. Sträter, 'Het oude Seminarie te Culemborg', *De Studiën, Tijdschrift voor Godsdienst en Letteren*, XLIV, deel LXXVII, Nijmegen-Antwerpen, 1911, 46 e.v.

STRÄTER 1912

F. Sträter SJ, 'Eenige gegevens omtrent het Seminarie te Culemborg, 1818 tot 1825', *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, Bijdragen deel 38, 1912.

SWEDER VAN CULENBORCH

Suederi de Culenburch ex dynastis de Culenburch Origines Culemburgicae. Antónius Matthaeus ed. Veteris Aevi Analecta, III, 2e druk 's-Gravenhage 1738, 589 e.v.

VAN SWIGCHEM E.A. 1984

C. A. van Swigchem, T. Brouwer en W. van Os, *Een huis voor het Woord. Het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900*, 's-Gravenhage 1984.

SWILLENS 1978

P. T. A. Swillens, *Nederland in de prentkunst*, Utrecht 1978 (reprint).

TENGBERGEN 1962

(E. J. van Ebbenhorst Tengbergen), 'Restauratieplannen voor "De Bol". "Het Rondeel" was eens een mooi wandelpark', *Culemborgsche Courant*, 15 juni 1962.

THEISSING 1935

Eugenie Theissing, *Over Klopjes en Kwezels*, Utrecht-Nijmegen 1935.

THOUIN 1841

A. Thouin, *Voyage dans la Belgique, la Hollande et l'Italie*, 2 delen, Parijs 1841, UBL.

TIMMERS 1974

J. J. M. Timmers, *Christelijke symboliek en iconografie*, 2e druk Bussum 1974.

TIRION 1741

J. Tirion, *Hedendaagsche Historie of Tegenwoordige Staat van alle Volkeren*, xiii, Gelderland, Amsterdam 1741.

TREFFERS 1982

P. A. Treffers, *Grote- of Barbarakerk met haar orgels*, Culemborg 1982.

DEN UYL 1958

R. G. den Uyl, 'Dorpen in het rivierkleigebied', *Bulletin KNOB* 1958, 97 e.v.

VAN VEEN 1923

J. S. van Veen, 'Zestiende-eeuwsche orgelmakers', *Bijdragen en Mededeelingen Vereeniging Gelre*, xxvi (1923), 151 e.v.

VEERMAN 1985

W. Veerman, 'Door Prins uitgevoerde werken', *Van Voorburg tot Triouwijk, Bouwen in Culemborg rond 1900*, Culemborg 1985, 67 e.v.

VEILINGCATALOGUS 1902

Veilingcatalogus R. W. P. de Vries, Amsterdam 1902. Collecties van wijlen Ch. M. Dozy, archivaris te Leiden en van een amateur uit Engeland.

VAN DE VEN 1934

A. J. van de Ven, 'Mr. Jan van den Doem te Culemborg werkzaam, 1364-1380', *Jaarboekje van 'Oud-Utrecht'*, 1934, 40 e.v.

VAN DE VEN 1938

A. J. van de Ven, *Het oud-archief van de gemeente Culemborg*, Utrecht 1938.

VAN DE VEN 1986

G. P. van de Ven, *Atlas van Nederland*, 15, Water, 's-Gravenhage 1986.

VAN DE VEN 1987

G. P. van de Ven, 'Jan Blanken en de waterstaat', *De physique Existentie dezes Lands, Jan Blanken, Inspecteur-generaal van de Waterstaat (1755-1838)*, Amsterdam 1987.

VERBEEK EN DUBBE 1968

J. Verbeek en G. Dubbe, *Culemborgse kerkschatten*, Culemborg, z.j. (1968).

VERMAST 1949

P. G. F. Vermast, 'De Heeren van Goye', *De Nederlandsche Leeuw*, 66 (1949), 259 e.v.

VERMAST 1953

P. G. F. Vermast, 'De Heeren van Bosinchem voor het jaar 1300', *Bijdragen en Mededelingen Vereniging Gelre*, LIII, (1953), 27 e.v.

VERSLAG 1809

Geschiedkundig Verslag der dijkbreuken en Overstromingen langs de Rivieren in het Koninkrijk Holland, voorgevallen in de Louwmaand MDCCCIX, Amsterdam 1809.

VERSLAG 1959-1963

'Verslag van de Monumentencommissie der provincie Gelderland over de jaren 1959 tot en met 1963', *Bijdragen en Mededelingen Vereniging Gelre*, LXI (1964), xxxv e.v.

VOET 1753

A. W. K. Voet van Oudheusden, *Historische Beschryvinge van Culemborg*, Utrecht 1753.

VOLDERS 1987

'J. L. Volders, Markt 44 en Grote Kerkstraat 11', *Behoud van het verleden, 10 jaar restaureren in Culemborg*, Culemborg 1987, 31 e.v.

VOLMULLER 1981

H. W. J. Volmuller e.a., *Nijhoffs Geschiedenis-lexicon Nederland en België*, 's-Gravenhage-Antwerpen 1981.

VREDENBERG-ALINK 1975

J. J. Vredenberg-Alink, *Kaarten van Gelderland en de kwartieren*, Werken der Vereniging Gelre nr. 34, Arnhem 1975.

VW 1923

V. W. 'De Graafschap Zutphen en eenige Geldersche en andere heerlijkheden in 't begin der 17e eeuw, *Het Geïllustreerd Gemeentebld*, 4, 1923 nr. 9.

VAN DER WIELEN 1987

H. K. J. van der Wielen, 'Over een vroeg 17e eeuws pand en de rijke variatie aan Nederlandse baksteen' in: *Behoud van het verleden, 10 jaar restaureren in Culemborg*, Culemborg 1987, 57 e.v.

WIJN 1956

J. W. Wijn, *Het Staatsche Leger*, VIII Band I, 's-Gravenhage 1956.

WIJN 1959

J. W. Wijn, *Het Staatsche Leger*, VIII Band II, 's-Gravenhage 1959.

WIJN 1964

J. W. Wijn, *Het Staatsche Leger*, VIII Band III, 's-Gravenhage 1964.

REGISTER

- Adriaensen, Gerrit, 168
 Adriaensz., Bauwen, 72
 Aelstrd., Maria, 72
 Aernts, Claes Jan, 177
 Agnese, 19
 Alard v, 23, 24
 Alma, P., 89, 90
 Amalia Catharina van Waldeck, 119, 185
 Andriessen, Mari, 180
 Anthonis van Lalaing, 50, 89, 94, 100, 101, 110, 118, 119,
 129, 133, 144
 Anthonisz., Govert, 81
 Ausems, Th. A., 75

 Bachiene, W. A., 127
 Baden, Dirck van, 72
 Barends, W. B., 125, 156
 Basart, H. J. M., 140
 Bastens, C. C., 157
 Beckering, Theodorus, 41
 Beers, Adriaan van, 107
 Beers, Frans van, 107
 Bentinck, Henrik, 95
 Berntsz, Cornelis, 85
 Beltjes, Jacob, 28, 29, 124
 Beumer, Pieter, 148
 Beijer, Jan de, 50, 51, 52, 56, 57, 58, 123, 125, 171, 172, 175,
 176
 Bie, van der, 107
 Bilderbeek, B. van, 180
 Blaeu, Joannes, 28, 34, 39, 119, 162, 168, 171
 Blanckert, Pelgrom Aelbertsz., 148

 Blanken, Jan, 203
 Bloemendal, Mathies van, 151
 Blijenberg, A. A., 155
 Bogaerts, X. A., 98
 Bollina, Guisepe, 152
 Bonjour, Kees, 93
 Bos, G., 194
 Bosch, Nicolaes, 25, 73, 123
 Bouttats, Gaspar, 40, 41
 Boxman, A., 175
 Brinck, Egbert, 36
 Brinkgreve, W., 157, 159
 Broeckhuysen, Willem van, 19
 Brugman, Johannes, 87
 Bulhuis, Jan, 52
 Buren Gijsbertszoon, Willem van, 23
 Burg, Dirk van der, 52, 53, 171, 173
 Bushoff, 156
 Buth, Peter, 99

 Calverman, Aert, 177
 Canneman, Jacob, 168
 Carabain, J. F. J., 134, 136
 Carel Gustaaf van Waldeck, 152
 Christina van Erbach, 87, 88
 Claes, 100
 Cock, Gerrit de, 19
 Conrad, F. W., 124, 184, 188
 Constant, Carel, 72, 148
 Cool, Thonis, 137
 Covens & Mortier, 29
 Craandijk, J., 74, 171

Crane, Johan Willem de, 150
Craeyvanger, Henrik, 95

Damas van Slingelandt, 152
Deventer, Jacob Roelofs van, 17, 25, 26, 33, 34, 163, 164, 176
Deys, Geryt, 106
Deijs, Jan, 37, 38, 106, 145
Diemen, Antonio van, 72
Diepholt, Rudolf van, 173
Diesen, G. van, 190, 192
Doem, Jan van den, 117, 143, 160
Doublet Pz., E., 177
Dragt, G.J. van, 84
Draijer, R.J., 195
Drees, Willem, 157
Dresselhuijs, C.W., 180
Dussen, Catharina Alida van der, 152, 154
Dusseau, Jean, 126

Elink Sterk, J.W., 102, 103
Elisabeth, 50, 83, 88, 89, 90, 94, 98, 100, 101, 109, 125, 133,
151, 183
Emanuel I, 73
Emilia van Nassau, 73
Erard van Pallandt, 107
Ernst Frederik van Saksen-Hildburghausen, 34, 95
Erp Taalman Kip, L.F.C. van, 88, 90, 92
Es, P.P. van, 69, 81, 82, 95, 136, 170
Evertsz., Anthonis, 100, 110
Everwijn van Culenborch, 82, 83, 84, 85, 89
Eijnden, van den, 56

Floris I, 93, 118, 119, 147, 166
Floris II, 183, 184
Flud, Joris, 147
Frederik v, 151
Frederik van Egmond, 177
Frederik Carel van Württemberg, 121

Fruin/Nijhoff, 34
Fürst, Paul, 36

Gaesbeecq, Cornelis van, 150
Gelder, Ant. van, 84
Genk, P.J. van, 73
George Frederik, 88, 93, 119, 121, 124
Gerard, 21, 82, 83, 85, 144, 151
Gevers van Endegeest, 199
Gherit Hubertsz., 129
Goessensz. van Tyell, Johan van, 85
Goltstein, van, 190
Gool, Johan van, 45, 49, 50
Goor, Gisberto van, 149
Graave, J.E., 172
Greive, Johan Conrad, 59, 62, 63, 64, 65, 195
Groin, van, 124
sGrooten, Christiaan, 33, 34
Guesond, Jordan, 84
Guicciardini, Lodovico, 35, 36, 37
Guido, 141
Gijsbert, 24
Gijsbrecht, 23

Haasbergen, van, 85
Haen, Abraham de, 49, 50
Haksteen, J.J.C., 97
Ham, J.B. van den, 61, 76, 182
Hammius, Laurens, 150
Hansen, Lambertus Johannes, 10, 55, 57, 58, 65, 81, 83, 85,
97, 108, 110, 113, 134, 136
Harde, Wouter de, 98
Hardenberg, Lambertus, 61
Harkort, J.C., 192, 193
Harn, Gerard van, 148
Harn, Peter Adriaensz. van, 137
Hart, Joh. Jac. 't, 59
Heemskerck, Wynant, 121

Heldring, Henrica Joanna Jacoba, 114, 127, 183, 188
Helena van Lalaing, 94
Helyas van Parijs, 26
Hemony, François, 148
Hemony, Pierre, 148
Henrica de Cock, 19
Hermans, P. J., 102
Heumen, Bernardus van, 150
Heumen, Evert van, 151
Heumen, Jacob(us) van, 108, 109, 150
Heumen, Willem van, 150
Heumen, W. B. van, 99
Heumen, Wed. E. van, 152
Hofdijk, W. J., 122
Homburg, 171
Hooch, Pieter de, 57
Hoven, H. L. B., 186
Hoytema, van, 149
Hoytema, D. N. van, 99
Hoytema, W. J. van, 185
Hubert, 19
Hubrecht, 9, 11, 12, 16, 17, 18, 19, 20, 23, 117, 143

Immerzeel, 56

Jan van Bueren, 77
Janssonius, Johannes, 34
Jansz., Willem, 36, 119
Jasper, 83, 85, 152, 177
Johan, 9, 17, 18, 19, 20, 21, 25, 117, 118, 141, 143
Johanna van Bourgondië, 83, 152
Jouwer, Salomon de, 136, 150

Kalkhoven, J. D. J., 75, 104, 108, 142
Kannemans, Christiaan Cornelis, 191, 195
Karel van Gelre, 177
Karel van Lalaing, 144
Karel v, 110

Keldermans, Rombout, 129, 161
Kellen, D. van der, 59
Kempen, Andries van, 138
Keyzersweert, Engbert van, 71
Kieser, Eberhard, 36
Kiespeninck, Albert, 147
Klick, Anthony, 149
Kocken, J. G., 151
Köekoek, B. C., 57
Kraaijpoel, J. C., 185
Kuile, ter, 133
Kuyk, 15
Kuyk, Hendrick van, 77

Lamberts, Gerrit, 152, 154
Langendijk, 48
Lenep, J. van, 122
Ley, Pieter, 167
Liefde, Jo de, 66
Liefland, J. van, 168, 169
Liender, Paul van, 171
Liender, Pieter van, 171
Lindebohm, Carel, 84
Lodewijk xiv, 39
Lodewijk Napoleon, 199
Loentgens, 102
Lokhorst, Dirk van, 23, 173
Long, le 45
Loon, Jans Gijsberts van, 164
Loos, van der, 95
Louvigny, Maria de, 29

Mabelia van Caets, 23
Maes, François J., 152
Man, Abraham de, 102
Man, Otto de, 146
Man, Roelof de, 102
Margaretha van Maurik, 17
Margaretha van Oostenrijk, 110

Marlet de Roussy, Willem Isak Steven, 24, 28
 Marsman, 198
 Maurits, 73
 Maximiliaan van Oostenrijk, 176
 Meer, Frits van der, 73, 141
 Meere, A., 150
 Meerkerk, Herman Claessen, 168
 Meissner, Daniël, 36, 37
 Melchior van Culenborch, 94
 Meulen, Adam Frans van der, 39, 42/43
 Meurs, Bernard van, 186
 Micault, Gerardus Emaus de, 72
 Middelbeek, 77
 Mieling, C.W., 122
 Mol, G.J., 155
 Monikkendam, Marius, 157
 Montanus, 45
 Moolre, Maria de, 148
 Mooij, C., 75, 104, 108, 142

 Naber, G.J., 65, 66, 70
 Nedermeyer, B.G., 73
 Nideck, Brouerius van, 45
 Niessen, A., 72
 Nobel, Jacobus, 119

 Orville, Frédéric d', 151, 157

 Parnyele, 18
 Parijs van Zuydoort, van, 26
 Peeters, Johannes, 41
 Peeters, Nico, 195
 Peronele van Abcoude, 17
 Perrenot, Jacob, 28, 29, 30, 88, 97, 128, 136, 179
 Philippi, 74
 Philips junior, C., 53
 Philips II, 34

 Philips Theodoor van Waldeck-Pyrmont, 87, 119, 184
 Pichtel, Paul Coenraet, 111
 Piek, Anthony, 199
 Piscator, 156
 Plantijn, Christoffel, 36
 Plettenburg, Johan van, 84
 Pola, Hendrick, 48, 49, 111, 123
 Pompe, Walter, 138, 139
 Poppel, J., 60
 Poppendam, Jasper van, 171
 Post, Maurits, 121
 Prins, Gijsbartus, 72, 74
 Pronk, Cornelis, 49, 50, 56, 123, 124, 133, 134, 136, 168

 Quack, Jan de, 67
 Quant, P., 191, 192

 Raad, G. de, 108
 Rademaker, Abraham, 45, 48, 123, 126, 127, 146
 Rees, Otto van, 72
 Reinald, 9
 Renand, J.G.N., 15
 Renes, 13
 Reyn, J. van, 54, 56
 Ridder, Jan de, 180
 Riebeeck, Johan van, 81, 102, 148, 157
 Riebeeck, Wolter van, 145
 Roghman, Roelant, 119, 120, 121, 122, 123
 Roodenburg, Hendrikus Elias, 65, 66, 67, 70, 79, 81, 82, 91,
 96, 114, 137, 138, 140
 Roos van Hoytema, M.P.A., 155
 Roose, Johan, 145
 Rouppe van der Voort, J., 192
 Royaards, C.W., 81
 Rudolf van Diepholt, 77

 Sabina Delphica van Portugal, 73, 148
 Saussure, César de, 48

- Scerpswert, Elyas, 143
 Schaik, van, 73
 Schenk, Janss., Leonard, 184
 Schipperus, P.A., 73, 74, 137
 Schoemaker, Andries, 49, 50, 123, 124
 Schmelling, 99
 Schneitter, J.L., 190, 192
 Schoonhoven, Johan Meertensz. van, 98
 Schorer, 156
 Schouten, H.P., 166
 Schüler, Chr., 59, 60
 Schut, Chris, 196, 197
 Schijnvoet, Jacobus, 22
 Sillevis, Cornelis, 104, 139, 155
 Sillevis, H.A., 76
 Sitter, G.J. de, 180
 Slichtenhorst, Arend van, 50
 Smit, W.A.P., 157, 159
 Smits, Ludolf, 54, 122
 Soelen, J.H. van, 179
 Sophia Henrica van Waldeck, 95
 Spranger, Quirinus, 148
 Springer, Cornelis, 61, 64, 71, 72, 80, 81, 85, 100, 101, 103,
 111, 112, 133, 136, 140, 170, 171, 179, 180, 181
 Springer, J.L., 136
 Staats Evers, 108
 Step, Hendrick, 148
 Stevens, 171
 Stuers, Victor de, 156
 Sweder van Culenborch, 9, 19, 20, 50, 117, 118, 144, 173

 Terwen, L.J., 59
 Thouin, André, 41, 42, 47
 Tirion, Isaak, 45
 Tollhuis, Jan, 105
 Tollenaar, Wybrand, 124
 Toorenburgh, Gerrit, 167, 168
 Trap, P.W.M., 122

 Uyl, den, 13

 Veldenaer, Jan, 33
 Verbeek, J., 148
 Verhofstad, Matthijs, 149, 156
 Versteegh, J., 22, 175
 Verstralen, Hendricus, 26, 27, 34, 35, 113, 119, 123, 152,
 164, 169, 175, 183
 Verveer, 85
 Voet van Oudheusden, A.W.K., 11, 16, 20, 25, 26, 53, 69,
 79, 84, 84, 95, 96, 101, 105, 111, 123, 143, 148, 167, 183,
 201, 203
 Vogelenzang Hondius, J., 107
 Visser, Jan Gerritsz., 200
 Vroedt, Lex de, 76, 94, 100, 109, 171, 178

 Weert, Gobel de, 146
 Weissenbruch, Frederik, 58
 Weissenbruch, Isaac, 58
 Weissenbruch, Jan, 18, 46, 61, 64, 80, 81, 85, 86, 87, 95, 130,
 131, 133, 136, 140, 149, 169, 173, 174, 178, 180, 181
 Welleman, 177
 Werkhoven, Willem, 175
 Weijer, P.W. van de, 89, 90
 Willem van Nassau-Siegen, 87
 Willem III, 121, 156
 Willem v, 126
 Willigen, van der, 56
 Winssen, Frederik van, 84, 113
 Winssen, Johan van, 84
 Winters, W., 139
 Wit, Frederik de, 34, 162
 Witte, J.F., 155
 Wolff, Mathias, 95
 Wolraet, Henrik, 34, 119
 Wouter van Amstel van Mijnden, 19
 Wijnen, 171, 185
 Wijsenbeek, M.J., 61

Ziegenhirt van Rosenthal, J. H. A., 73

Zocher, J. D., 165, 187, 188

Zweder, 12, 77, 94, 105

Zwijsen, Joannes, 97

COLOFON

Dit boek is vormgegeven door John de Groot te Culemborg. Het is gezet door Studiotekst (Culemborg) uit de letter Palatino. De lithografie was in handen van rco (Velp) en het boek werd gedrukt bij Veenman (Wageningen). Voor de afwerking zorgde binderij Van Wijk te Utrecht. Bührmann-Ubbens (Zutphen) leverde het papier (Perseus Silk 115 grams).